

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

AZERBAYCAN'IN OSMANLI, RUSYA VE İRAN İLE DİNİ İLİŞKİLERİ
(XIX. YÜZYIL)

DOKTORA TEZİ

Dadash MUTALLİMOV

BURSA – 2019

**T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI**

**AZERBAYCAN'IN OSMANLI, RUSYA VE İRAN İLE DİNİ İLİŞKİLERİ
(XIX. YÜZYIL)**

DOKTORA TEZİ

Dadash MUTALLİMOV

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Şevket YILDIZ**

BURSA – 2019

TEZ ONAY SAYFASI
T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, 711422008 numaralı Dadash MUTALLİMOV'nın hazırladığı "Azerbaycan'ın Osmanlı, Rusya Ve İran İle Dini İlişkileri (XIX. Yüzyıl)" konulu doktora tezi çalışması ile ilgili tez savunma sınavı 29./03./2019. Günü 14:00../17:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin .başarılı.. (başarılı / başarısız) olduğuna oy..birliği.. (oy birliği / oy çoğunluğu) ile karar verilmiştir.

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı)

Uludağ Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

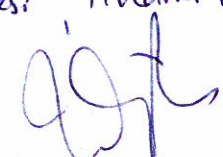
Prof. Dr. Nurettin ÇERİTİ

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Doc. Dr. Cahat AÇAR

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi İlhami Oruçoğlu

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Doc. Dr. Ahmet Albayrak

29/03/2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 29/03/2019

Tez Başlığı / Konusu: Azerbaycan'ın Osmanlı, Rusya ve İran İle Dini İlişkileri (XIX. Yüzyıl)/

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 147 sayfalık kısmına ilişkin, 11.03.2019 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 4 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

1. Kaynakça hariç
2. Alıntılar hariç/dâhil
3. 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

29/03/2019

Tarih ve İmza

Adı Soyadı:	Dadash Mutallimov
Öğrenci No:	711422008
Anabilim Dalı:	İslam Tarihi ve Sanatları
Programı:	İslam Tarihi
Statüsü:	☐ Y.Lisans ☒ Doktora

Danışman:
Dr. Öğr. Üyesi Şeyket Yıldız

29/03/2019

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum ‘‘Azerbaycan’ın Osmanlı, Rusya ve İran İle Dini İlişkileri (XIX. Yüzyıl)’’ başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

29/03/2019

Adı Soyadı : Dadash Mutallimov
Öğrenci No : 711422008
Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Programı : İslam Tarihi
Statüsü : Doktora

ÖZET

Yazar : Dadash MUTALLİMOV
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı : İslam Tarihi
Sayfa Sayısı : xv+155
Mezuniyet Tarihi :
Tez Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi Şevket YILDIZ

AZERBAYCAN'IN OSMANLI, RUSYA VE İRAN İLE DİNİ İLİŞKİLERİ (XIX. YÜZYIL)

Azerbaycan Türkleri XIX. yüzyılda önemli siyasi ve dini değişiklikler yaşamışlardır. Bu dönemde Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan topraklarındaki hâkimiyeti, Müslüman Türklerin Hıristiyanlaştırılma süreçleri, Azerbaycan'ı her alanda etkisi altına almıştır. Bu etkileşimin bariz örneği ise dini alanda görülmektedir. Bu süreçte Azerbaycan Çarlık Rusyası ile birlikte Osmanlı Devleti ve İran ile de münasebetler içerisinde idi. Bu münasebetlerin başında da dini ilişkiler gelmektedir. Azerbaycan halkı din adına yapılan her türlü uygulamalara rağmen maneviyatına sahip çıkmak için mücadelelerde bulunmuştur. Bu dönemde Osmanlı Devletinde büyük krizler olmasına rağmen Çarlık Rusyası'na karşı müdahale etmeye çalışmış, buna karşı Çarlık Rusyası Azerbaycan'da halkı Osmanlı Devleti ve İran etkisinden uzak tutmaya gayret etmiştir.

Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti, Çarlık Rusyası ve İran ile olan dini ilişkilerini konu edindiğimiz çalışmamızda XIX. yüzyılda Azerbaycan'ın genel dini durumu, dini eğitimi ve dönemin din görevlileri hakkında bilgiler verilmesinin yanında bu yüzyılda Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti, İran ve Çarlık Rusyası ile olan dini ilişkileride aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Osmanlı, Rusya, İran, Dini İlişkiler

ABSTRACT

Name and Surname : Dadash MUTALLİMOV
University : Uludağ Üniversitesi
İnstituion : Institute of Social Sciences
Field : History of Islam and Arts
Branch : History of Islam
Degree Awarded : PhD
Pag Number : xv+155
Degree Date :
Supervisor (s) : Dr. Öğr. Üyesi Şevket YILDIZ

AZERBAIJAN'S RELIGIOUS RELATIONS WITH OTTOMAN, RUSSIA AND IRAN (XIX CENTURY)

Azerbaijan Turks experienced significant political and religious changes in the 19th century. In this period, the domination of the Tsarist Russia in the Azerbaijani lands, the processes of Christianization of the Muslim Turks, influenced Azerbaijan in all areas. The obvious example of this influence is in the religious sphere. In this process, Azerbaijan was in relations with the Ottoman Empire and Iran, together with Tsarist Russia. Religious relations are at the top of these hypotheses. In spite of all kinds of practices in the name of religion, the people of Azerbaijan struggled to claim their spirituality. Although there were big crises in the Ottoman Empire during this period, it tried to intervene against Tsarist Russia, and Tsarist Russia tried to keep the people from the influence of the Ottoman Empire and Iran in Azerbaijan.

In this study, we discussed the religious relations of Azerbaijan with Ottoman Empire, Tsarist Russia and Iran. In addition to giving information about the general religious status of Azerbaijan, religious education and religious officials of the period, it was tried to clarify the religious relations of Azerbaijan with Ottoman Empire, Iran and Tsarist Russia in this century.

Keywords: Azerbaijan, Ottoman, Russia, Iran, Religious Relations

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	İİ
YEMİN METNİ	İİİ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	İV
ÖZET.....	V
ABSTRACT	Vİ
KISALTMALAR	Xİ
ÖNSÖZ.....	Xİİ
GİRİŞ	1
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU	2
B. KONUNUN SEÇİMİ VE SINIRLARI.....	3
C. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ.....	4
D. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI.....	4
E. XIX. YÜZYILA KADAR AZERBAYCAN'IN SİYASİ TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ	6
F. AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN TÜRK DÜNYASINDAKİ YERİ.....	10

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA AZERBAYCAN

A. AZERBAYCAN'IN COĞRAFİ DURUMU VE İDARİ BÖLGELERİ.....	15
B. AZERBAYCAN'IN EKONOMİK DURUMU.....	17
C. AZERBAYCAN COĞRAFİYASININ DİNİ ALTYAPISI.....	19
1. Putperestlik.....	19
2. Zerdüştlük	20
3. Yahudilik.....	24
4. Hıristiyanlık	26
5. İslam.....	29

D. XIX. YÜZYILDA AZERBAJCAN'IN MÜSLÜMAN DİN GÖREVLİLERİNİN UNVANLARI VE VAZİFELERİ.....	32
1. Molla	32
2. Ahund.....	33
3. İmam	34
4. Kadı.....	36
5. Azerbaycan Bölgesinde Şeyhülislam.....	38
E. XIX. YÜZYILDA AZERBAJCAN'DA DİNİ EĞİTİM	40
1. Müslüman Mektepleri (Okulları).....	40
a) Tiflis'te Müslüman Mekteplerinin Açılması.....	42
b) Müslüman Mekteplerin Azerbaycan'da yayılması.....	44
2. Azerbaycan'da Mektep ve Medreselerin özellikleri.	47
3. İlk Rus Kız Okulunun Oluşumu.....	48
F. ÇARLIK RUSYASI'NIN AZERBAJCAN HANLIKLARINI İŞGAL ETMESİ	49
G. AZERBAJCAN'DA ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİNDE “KAÇAK HAREKÂTLAR”	51
H. AZERBAJCAN'DA SÜNNİ-Şİİ SORUNU	52

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA AZERBAJCAN'IN OSMANLI DEVLETİ VE İRAN İLE DİNİ İLİŞKİLERİ

A. TARİHSEL SÜREÇTE AZERBAJCAN'IN OSMANLI DEVLETİ İLE İLİŞKİLERİ	54
1. Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti İle Dini İlişkilerinde Tasavvufun Yeri	60
2. XIX. Yüzyılda Azerbaycan'da Tasavvuf.....	63
a) Şeyh İsmail Siraceddin Şirvani	64
b) Mir Hamza Nigari.....	65
c) Kutgaşınlı Şeyh Yahya Dağıstani.....	67
d) Abdulhamid Şirvani	67
e) Hacı Yahya Bey Kutgaşınlı	68
3. XIX. Yüzyılda Azerbaycan Türklerinin Osmanlı Devleti'ne Göçü.....	68
a) Kitlesele Göç	69
b) Ticari Göç.....	70
4. XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası'ndan Yapılan Hac Seferleri	71
a) Çarlık Rusyası Müslümanların Hac Güzergâhı.....	71

(1) Kafkasya ve İran Güzergâhı	72
(2) Karadeniz Limanlarından İstanbul'a, Süveyş'ten Cidde veya Yanbu Güzergâhı.....	73
B. XIX. YÜZYILDA İRAN AZERBAJYCAN İLİŞKİLERİ.....	74
1. İran'daki Dini Eğitimin Azerbaycan'a Etkileri.....	75
a) XIX. Yüzyılda İran'da Dini Eğitim.....	75
b) XIX. Yüzyılda İran'da Faaliyet Göstermiş Dini Okullar	77
(1) Nesiri Dini Okulu	78
(2) Rubi Reşidi Dini Okulu	78
(3) Şembi Gazan Dini Okulu.....	78
(4) Safevi Dini Okulu	79
c) Güney Azerbaycan'da Faaliyet Göstermiş Din Adamları.....	79
(1) Ayetullah Mirza Ahmed Lenkerani	81
(2) Ayetullah Şeyh Abdulla Kuluzi Lenkerani.....	81
(3) Ayetullah Mir Ebu Turabi Bakubeyin.....	81
(4) Ayetullah Şeyh Memmed Emin Nardarani	82
(5) Şeyh Cavad Elizadeyi Bakubeyn	82
(6) Ayetullah Şeyh Abdul Gaffar Kubai.....	82

ÜCÜNCÜ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA AZERBAJYCAN'IN ÇARLIK RUSYASI İLE DİNİ İLİŞKİLERİ

A. TARİHSEL SÜREÇTE RUSYA VE AZERBAJYCAN İLİŞKİLERİ.....	83
B. ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİNDE DİN-DEVLET İLİŞKİLERİ.....	85
C. ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİNDE AZERBAJYCAN TOPRAKLARININ İDARİ SİSTEMİ	89
1. Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan Topraklarına Rus Göçünü Başlatması	91
2. Azerbaycan Topraklarında Yapılan Kilise Faaliyetleri.....	94
D. ÇARLIK RUSYASI'NIN KUZEY AZERBAJYCAN'DA UYGULAMIŞ OLDUĞU ANTI-TÜRK VE ANTI-MÜSLÜMAN POLİTİKA	98
1. Azerbaycan'ın Din Görevlilerine Karşı Uyguladığı Politika.....	99
2. Bölgede Hıristiyan Altyapısı Yaratma Politikası.....	101
3. Çarlık Rusyası Devlet Görevlilerinin Kanunsuzlukları	102
E. ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİNDE AZERBAJYCAN'DA REFORM HAREKETLERİ	103

1. Mirza Fathali Ahundzade.....	104
2. Hasan Bey Melikzade Zerdabi.....	105
3. Ahmet Ağaoğlu.....	107
F. ÇARLIK RUSYASI'NDA ŞİİLER.....	110
G. GÜNEY AZERBAYCAN Şİİ MÜSLÜMANLARI RUHANI İDARESİ VE GÜNEY KAFKASYA SÜNNİ MÜSLÜMANLARI DİNİ İDARESİ.....	111
H. XIX. YÜZYILDA AZERBAYCAN'DA FAALİYET GÖSTERMİŞ ŞEYHÜLİSLAMLAR.....	114
1. Şeyhülislam Ahund Mehemedeli Hüseyinzade (1760-1852).....	114
2. Şeyhülislam Ahund Fazil İrevani (1782-1885).....	118
3. Şeyhülislam Ahund Ahmet Hüseyinzade (1812-1887).....	122
4. Şeyhülislam Ahund Mirza Hasan Tahirzade (1837-1893).....	126
5. Şeyhülislam Ahund Abdüsselam Ahundzade (1843-1907).....	127
SONUÇ.....	131
BİBLİYOGRAFYA.....	134
EK I.....	149
EK II.....	150
EK III.....	151
EK IV.....	152
EK V.....	153
EK VI.....	154
EK VII.....	155
ÖZGEÇMİŞ.....	156

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: ası geçen makale
a.g.t.	: adı geçen tez
ADTA	: Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi
AKÜ	: Afyon Kocatepe Üniversitesi
ARMDA	: Azerbaycan Respublikası Merkezi Devlet Arhivi
Bkz.	: bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: cilt
Çev.	: çeviren
dğr.	: diğçerleri
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
İm.	: İmeni
Kn.	: Kniga
s.	: sayfa
S.	: Sayı
SDÜ	: Süleyman Demirel Üniversitesi
Spb.	: Sank-Peterburg
ss.	: sayfadan sayfaya
T.	: Tom
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı

ÖNSÖZ

Azerbaycan coğrafi konumundan dolayı tarih boyunca sürekli savaflara ve yıkımlara sahne olmuştur. Bu topraklar üç büyük devlet olan Osmanlı Devleti, Çarlık Rusyası'nın ve İran'ın dini-medeni etkileri altında kalmıştır. Aynı zamanda uzun müddet siyasi durgunluğun olamaması dine karşı tutumu da hem olumlu hem de olumsuz yönde etkilemiştir. Bölgede Sünni Osmanlı Devleti, Şii İran ve Hıristiyan Çarlık Rusyası'nın rekabeti insanların din algısında bölünmelere sebep olmuştur.

18 Ekim 1991 senesinde bağımsızlık kazanan Azerbaycan halkının manevi hayatına, dinine ve ruhanilerine karşı ilgi önemli ölçüde artmıştır. Nüfusunun 96 %-1 Müslüman olan Azerbaycan'ın dini tarihi farklı şekilde anlatıla gelmiştir. Çarlık Rusyası farklı yöntemlerle Azerbaycan Türklerini Hıristiyanlaştırmaya ve aynı zaman da Ruslaştırmaya çalışmıştır. Bu bağlamda XIX. yüzyılda Azerbaycan diline ait gramer eserlerinin çoğunluğu Rus dilinde yazılmıştır. Bunların arasında bilinen bir eser Azerbaycan Türkçesiyle yazılmış ve bu eser Mirza Muhammed Efşar'ın "*Fenni-Serfü Nehvi-Türkçe*"sidir. Hıristiyanlaştırma yöntemleri ise sonuç vermeyince halkın dini hayatı kontrol altına alınmıştır. Bunun için Şeyhülislamlık ve Müftülük kurumları kurulmuştur. Azerbaycan'ın XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti ile fazla dini ilişkisi olmamıştır. Bunun nedeni ise Edirne anlaşması idi. Ama bu anlaşmaya rağmen Osmanlı Devleti topraklarına çok sayıda din âlimleri göç etmiştir. Böylece Osmanlı Devleti ile dini ilişkileri de devam etmiştir. İran ile ise dini ilişkileri Kuzey ve Güney Azerbaycan topraklarının XIX. yüzyıla kadar bir olmasından dolayı dil, din ve kültür bakımından aynı sayılmıştır. Siyasi olarak ayrılmış olsa da Kuzey ve Güney Azerbaycan bağları uzun süre devam etmiştir. İran da yaşayan din adamları veya İran da eğitim gören öğrenciler Azerbaycan'a dönerek burada eğitim faaliyetlerinde bulunmuşlar. Her ne kadar Çarlık Rusyası Kuzey Azerbaycan'ı ve Güney Azerbaycan'ı yani İran'ı kendi idaresinde tutmaya çalışsa da halkın bağlı olduğu dini, etnik, kültürel bağları sonucunda ilişkiler her daim devam etmiştir.

“Azerbaycan’ın Osmanlı, Rusya ve İran ile Dini İlişkileri (XIX. Yüzyıl)” adlı araştırma ve inceleme konusu yaptığımız çalışmamız giriş, üç bölüm, sonuç ve eklerden oluşmaktadır. Girişte XIX. yüzyıla kadar Azerbaycan’ın siyasi tarihine kısa bir bakış sunduk. Konunun araştırılma düzeyi ile ilgili kaynakları, birinci el kaynakları ve sürekli başvurduğumuz önemli araştırma eserlerini “Giriş” bölümünde ele aldık.

Birinci bölümde Azerbaycan’ın Coğrafi Durumu ve İdari Bölgeleri, Azerbaycan’ın Ekonomik Durumu, Çarlık Rusyası Azerbaycan Hanlıklarının İşgal Etmesi, Çarlık Rusyası Döneminde Azerbaycan’da Reform Harekâtlar, Azerbaycan’da Düalizm Sorunu, Azerbaycan Halkının Dini Altyapısı, XIX. Yüzyılda Din Görevlilerinin Unvanları ve Vazifeleri ve XIX. yüzyılda Azerbaycan’da Dini Eğitim incelenmiştir.

İkinci bölümde Tarihsel Süreçte Azerbaycan’ın Osmanlı Devleti ve İran ile ilişkileri, Azerbaycan Osmanlı Devleti Dini İlişkilerinde Tasavvufun Yeri, XIX. Yüzyılda Azerbaycan’da Tasavvuf, XIX. Yüzyılda Azerbaycan’da Tasavvuf, XIX. Yüzyılda Azerbaycan Türklerinin Osmanlı Devleti’ne Göçü, XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası’ndan Yapılan Haç Seferleri, XIX. Yüzyılda İran’da Dini Eğitim, XIX. Yüzyılda İran’da Faaliyet Göstermiş Din Okulları ve Din Adamları hakkında bilgi verilmiştir. Bu kısımda Osmanlı Devleti ile İran’ı bir bölümde almamız kadim tarihten gelen ve adını sıklıkla duyduğumuz Turan ve İranın komşu coğrafya olmasıdır. Belki, İslami terimlerin çoğunun kaynağı İran olmuştur. Bunun yanında yüzyıllarca Ehl-i Sünne anlayışının bayraktarlığını üslenen Gazali, Beyazid-i Bistami ve Ömer-ül Halveti gibi âlimlerin yetiştiren İran olmuştur.

Üçüncü bölümde Tarihsel Süreçte Rus ve Azerbaycan İlişkilerin Aşaması, Çarlık Rusyası Döneminde Din Devlet İlişkileri, Çarlık Rusyası Döneminde Azerbaycan Topraklarının İdari Sistemi, Çarlık Rusyası Döneminde Azerbaycan Toprakları, Çarlık Rusyası’nın Kuzey Azerbaycan’da yapmış olduğu Antitürk ve Antimüslüman Politikası, Çarlık Rusyası’nda Şiiler, Güney Azerbaycan Şii Müslümanları Ruhani İdaresi Ve Güney Kafkasya Sünni Müslümanları Ruhani İdaresi, XIX. Yüzyılda Azerbaycan’da Faaliyet Göstermiş Şeyhülislamlar incelenmiştir.

Sonuç kısmında bir asır devam eden dini ilişkiler Azerbaycan için nasıl bir sonuçlar getirmiş bunun üzerinde durulmuş ve bu topraklara yönelik yapılan faaliyetler değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Ayrıca ekler kısmında da bazı önemli belgelerin kopyalarını, haritaları ve okul resimlerini koymayı uygun gördük.

Çalışma esnasında bana maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen Türkiye Cumhuriyeti Diyanet Vakfına ve aileme teşekkür ederim. Tez konusunu belirlemede, bu araştırmanın ortaya çıkmasında fikir ve önerileri ile yol gösteren ve tezi bu aşamaya getirinceye kadar her türlü desteği veren saygıdeğer hocam Şevket Yıldız'a ve Tez İzleme Komitesi'nde yer alan değerli İlhami Orucoğlu ve Ahmet Albayrak hocalarıma minnet dolu teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca araştırmalarım sırasında konuyla ilgili temel kaynaklara ulaşmama yardımcı olan çok kıymetli Elmar Hesenli, Fazil Khalilli, Toğrul İsmayılov, Ekber Necefli hocalarıma ve arkadaşım Rıza Rızaeiosnari'e; Bu süreçte bana maddi ve manevi desteğini esirgemeyen Barış Özdal'a ve Meşdi İsmayılov'a; hiç bir zaman desteklerini esirgemeyen, çok değerli görüşleriyle katkıda bulunan dostlarıma gönülden teşekkür ediyorum.

Dadash MUTALLİMOV

Bursa-2019

GİRİŞ

Çarlık Rusyası ilk kez 1552 senesinde Kazan Hanlığını ele geçirdikten sonra Müslüman halk üzerinde hâkimiyet elde etme imkânına kavuşmuştur. Çarlık Rusyası, elde ettiği yeni toprakları derhal kendi idare sistemine göre şekillendirmeye koyulmuştur. Aynı zamanda şehir düzenini de değiştirmiş, İslam kültürünü ortadan kaldırmak için elinden ne geliyorsa yapmıştır. Örneğin; camiler yıkılmış, vakıflar ortadan kaldırılmış, Müslüman halk şehir dışına zorla göç ettirilmiş, şehirlere ise Hıristiyan halk yerleştirilmiştir. Böylece şehirlerde Ortodoks Hıristiyanlığı hem kültürel hem sosyal bakımdan hâkim olmaya başlamıştır.¹

II. Yekaterina (1729-1796) Dönemi'nde de Çarlık Rusyası topraklarında yaşayan Müslüman nüfus için önemli değişiklikler yaşanmıştır. Müslüman kısmı ilgilendiren en önemli değişikliklerden biri, Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi'nin kurulması olmuştur. Çariçe II. Yekaterina Dönemi'nde Kırım'ın Çarlık Rusyası eline geçmesiyle Kazak bozkırlarına ve Kafkasya'ya doğru olan ilerleyiş, İslam dini ve müesseselerine yönelik düşmanca davranışın yerini az da olsa hoşgörü veyahut dini toleransa bırakması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda Müslüman kesimin nüfusunun artmış olması, Çarlık Rusyası'na kendi iç politikasını dikkate alarak düzenlemesi zorunluluğunu getirmiştir.²

Çarlık Rusyası hâkimiyeti altında kalan Azerbaycan toprakları da benzer durumu yaşamıştır. Kırım Savaşı'ndan sonra Çarlık Rusyası için Kafkasya'daki en önemli sorun, Şeyh Şamil hareketinin ortadan kaldırılması ve bölgede Müslüman nüfusunun kontrol edilmiş ve bu bağlamda bir yönetim sisteminin kurulması artık şart olmuştur. Bunun için 1828 senesinden sonra başlayan yayılma sürecinde hem halk hem de dini müesseseler Çarlık Rusyası'nın kontrolüne geçmiştir. Rus-İran (1826-1828) Savaşı tamamlandıktan sonra Kuzey Azerbaycan'a büyük Ermeni göçleri teşvik edilerek bu topraklarda yeni bir Hıristiyan Devleti kurulmaya çalışılmıştır. Türkmençay Anlaşması'nın 15. Maddesi ise, Ermenilerin serbestçe Revan Hanlığı topraklarına göç

¹ İldus Zagidullin, *İslamskie İnstituti v Rossiyskoy İmperii: Meçeti ve Evropeyskoy Çasti Rosii i Sibiri, Tatarskoe knizhnoe izdatelstvo, Kazan, 2007, ss. 43-44; Alper Alp, "Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi", Akademik Bakış, C 7, S 13, Ankara, 2013, ss. 117-118.*

² *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda, T. XXII, S.Peterburg-1830, D. No:16710, s.1107; Alp, a.g.m., s. 119.*

etmelerine imkân sağlamıştır.³ 1828-1830 seneleri arasında Azerbaycan topraklarına Osmanlı Devleti'nin doğu kısmından 84 bin, İran'dan ise yaklaşık 40 bin Ermeni nüfusu göç ettirilip bölgeye yerleştirilmiştir.⁴

1856-1862 yılları arasında Kafkasya Genel Valisi olan A.İ.Baryatinskiy toplum arasında Çarlık Rusyası'na en çok düşmanlık duygusu besleyenlerin mollalar olduğunu ileri sürmüştür. Bu durumun düzeltilmesi içinde dini alanda bazı düzenlemeler yapılması gerektirdiğini söylemiştir. Bu konuda en geniş adımlar 1869 senesinde, bölgenin yeni göreve geçen genel valisi Mihail Nikolayaviç Romanov tarafından atılmıştır. Romanov Güney Azerbaycan Şii Müslümanları Ruhani İdaresi ve Güney Kafkasya Sünni Müslümanları Dini İdaresi kanun tasarısının hazırlanmasını yani, sivil idarenin tesis edildiği Gence, Bakü, Tiflis ve Erivan vilayetlerini kapsayacak bir dini idare yapılanmasını önermiştir. Romanov bu öneriye, İran ve Osmanlı Devleti gibi iki İslam merkezi ile sınır olan bölgede dini teşkilat ve din görevlilerinin durumunun belirsizliğini uzun süre korumasının son derece sakıncalı olduğu kanaatini de eklemiştir. Rus Çarlık Şurası'nın projeyi onayladıktan sonra 5 Nisan 1872 yılında İmparator II. Aleksandr'ın kararı Kabul etmesiyle Güney Azerbaycan Şii Müslümanları Ruhani İdaresi ve Güney Kafkasya Sünni Müslümanları Dini İdaresi, Tiflis merkez olmak üzere kurulmuştur. Böylece Çarlık Rusyası bu topraklardaki Müslüman nüfusu idare etmeye başlamıştır.⁵

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Bu tezde, 1800-1905 seneleri arasında Azerbaycan topraklarında Çarlık Rusyası'nın hâkimiyet süresi ele alınmıştır. 1826-1828 Rus-İran savaşının bitiminden sonra büyük Ermeni göçleri sayesinde burada yaşayan Müslüman Türklerin Hıristiyanlaştırılma süreçleri, Hıristiyan kimliğini ne kadar içselleştirdikleri, Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası, Osmanlı Devleti ve İran ile dini ilişkisi incelenmiştir. Azerbaycan'ın tasavvufi geçmişi, Osmanlı Devleti ile ilişkisi ve aynı zamanda İran'da okul ve medreselerdeki eğitim ilişkilerine yer verilmiştir. Bunun için önce Azerbaycan'ın genel durumu (coğrafik, ekonomik), daha sonra Çarlık Rusyası'nın

³ Telman Nusretoğlu, *Azerbaycan'da Rus Kilisesi ve Rusçuluk Faaliyetleri 1828-1905*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 21-22.

⁴ N.N.Şavrov, *Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazye: Predstoyashaya Rapradaja Mugani İnarodsam*, Spb, 1911, s.63.

⁵ D.Yu. Arapov, *Sistema Gosudarstvennogo Regulirovania slama v Rossiyskoy İmperii(poslednyatret XVIII nachalo XX vv.)*, Moskva, 2004, ss.127-132; Alp, a.g.m., ss. 121-122.

Azerbaycan halkına yönelik yaptığı misyonerlik faaliyetleri açıklanmıştır. Tarihsel süreçte Azerbaycan-Osmanlı Devleti, Azerbaycan-Çarlık Rusyası ve Azerbaycan-İran ilişkileri ayrı ayrı ele alınmıştır.

B. KONUNUN SEÇİMİ VE SINIRLARI

Türkler Azerbaycan topraklarına M.Ö. VII. yüzyılda yerleşmeye başlamışlardır. Azerbaycan'ın bir Türk Devleti olarak ortaya çıkması ise Selçuklular zamanına denk gelmektedir. 1071 senesinde Sultan Alparslan'ın Bizanslıları Malazgirt Meydan Savaşı'nda yenmesinden sonra Azerbaycan toprakları bir Türk vatanı olmuştur. Azerbaycan Türkleri, Selçuklulardan sonra Moğollar ve Timurluların idaresi altında yaşamıştır. Bu dönemde Ak ve Kara Koyunlu Türkmen Devletlerini kurmuşlardır.

XIX. yüzyıl Azerbaycan için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü bu yüzyılda Azerbaycan topraklarında söz sahibi olabilmek için Osmanlı Devleti, İran ve Çarlık Rusyası arasında çeşitli savaşlar yapılmıştır. Bilindiği üzere Azerbaycan stratejik olarak çok önemli bir konuma sahiptir. Bu yüzden sınır komşusu olan devletler, bu topraklarda kendi hâkimiyetlerini tesis etmek istemişlerdir. Dolayısıyla Azerbaycan, Çarlık Rusyası için sıcak denizlere inmek adına bir yol olması sebebiyle Osmanlı Devleti, Çarlık Rusyası' ve İran arasındaki savaşlara sahne olmuştur. Bu savaşlardan dolayı Azerbaycan Türkleri sürekli olarak zorluklarla karşılaşmışlar, kendi topraklarında bir türlü huzur bulamamışlardır. Ancak bu savaşlar, Azerbaycan Türklerindeki milli şuurun ve dinin güçlenmesine sebep olmuştur. Çarlık Rusyası'nın çeşitli yollarla (Hıristiyanlaştırma, Ruslaştırma) uyguladığı her türlü baskı ve engelleme metotlarına rağmen Azerbaycan halkı kendi milletine ve dinine sahip çıkmıştır. Nitekim XIX. yüzyılda Azerbaycan, komşu devletler ile (Osmanlı Devleti ve İran) dini ilişkiler içinde olmuştur. Bu bağlamda çalışmamız İslam Tarihine ve Genel Türk Tarihine değinmesi bakımından da önem arz etmektedir.

Araştırmada XIX. yüzyılda Azerbaycan'ın genel dini durumu, dini eğitimi ve dönemin din görevlileri hakkında bilgiler verilmesinin yanında bu yüzyılda Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti, İran ve Çarlık Rusyası ile olan dini ilişkilerinin de ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda Azerbaycan'ın ve Azerbaycan halkının dini altyapısı, Azerbaycan-Osmanlı Devleti ilişkilerinde tasavvufun yeri,

XIX. yüzyılda Azerbaycan Türklerinin Osmanlı Devleti'ne göçü, XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası'ndan yapılan hac seferleri vb. konular incelenmiştir.

C. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

XIX. yüzyıl Azerbaycan için önemli bir dönem olmuştur. Azerbaycan'da yaklaşık iki yüzyıl süren hâkimiyet dönemi ve bu dönemdeki dini durum, bu yüzyılın objektif olarak araştırılmasına olanak tanımamıştır. Azerbaycan bağımsızlığını elde edene kadar ortada bir yayılma süreci olmadığı, bilakis gönüllü bir birleşme yaptığı tezi ortaya atılmıştır. Bu bağlamda Azerbaycan halkının Çarlık Rusyası sayesinde karanlık dönemden çıktığı ve medenileştiği gibi bir fikir tarih kitaplarında yazılmıştır. XIX. yüzyıl Azerbaycan ve Rus tarihçiliğinde Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan topraklarında uyguladığı Hıristiyanlaştırma politikası ve Ortodoks Kilisesinin misyonerlik faaliyetleriyle ilgili çok fazla kaynağa rastlamak mümkün değildir. Nitekim dönemin Azerbaycanlı aydınları için Çarlık Rusyası'nın politikasını eleştirmek oldukça zor olmuştur. Fakat Çarlık Rusyası'nın bütün baskıları ve kısıtlamalarına rağmen dönemin aydınları ve din adamları Müslümanların milli bilincini ve dinini diri tutmaya çalışmışlardır. Bu çalışma Azerbaycan'da Çarlık Rusyası'nın uyguladığı politikayı ahlaki ve ideolojik sonuçlarını anlamaya yardımcı olacağı kanaatindeyiz. Bu bakımdan çalışmamız, İslam Tarihi ve Türk Dünyası Tarihi alanlarında çalışacaklara yardımcı birer çalışma olacağını umut ediyoruz.

D. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusyası' ile olan dini münasebetlerinin incelendiği bu araştırmada öncelikle konu ile ilgili orijinal ve temel kaynaklara başvurulmuştur. Araştırmada yararlanılan kaynakların çoğu; Kazan Federal Üniversite Kütüphanesi, Tataristan Milli Kütüphanesi, Milli Elektronik Kütüphanesi, Uludağ Üniversitesi Kütüphanesi, İSAM Kütüphanesi ve Azerbaycan Milli Kütüphane Arşivi'nden temin edilmiştir. Başvurulan kaynaklar arasında özellikle temel olarak kabul edilenler seçilmeye çalışılmıştır. Seçilen kaynaklar arasında Azerbaycan halkının genel olarak tarihini inceleyen Ziya Bünyatov ve Yusif Yusifov'un "*Azerbaycan Tarihi*", Mehmed Şerif Efendizade'nin "*Azerbaycan ve İnkılâbı*", Erol Güngör'ün "*Tarihte Türkler*", İsmail Mehmetov'un "*Azerbaycan Tarihi*" ve Ahmet Caferoğlu'nun "*Azerbaycan*" adlı eserlerine başvurulmuştur. Aynı zamanda Mehmet

Saray'ın “*Azerbaycan Türkleri Tarihi*”, “*Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*”, “*Türk İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*” adlı eserleri esas kaynak olarak ele alınmıştır. Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da hâkimiyet kurma sürecine bizzat tanıklık etmiş olan Rus tarihçilerden P. İ. Kovalevskiy'in “*İstoriya Zavoevanie Kavkaza*” ve N. N. Şavrov'un “*Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazye: Predstoyaşaya Rapradaja Mugani İnarodsam*” eserlerinden de yararlanılmıştır.

Azerbaycan Türklerinin dini altyapısı ile ilgili önemli olan çalışmalar ise; Memmed Dadaşzade'nin “*Azerbaycan halkının orta esr menevi medeniyeti*” adlı eseri ve Cengiz Mürselov'un “*Azerbaycan Dini İnanışlarına Genel Bakış*” adlı makalesidir.

Azerbaycan'da dini eğitimi incelerken Hüseyin Ehmedov'un “*XIX. asır Azerbaycan mektebi*” adlı çalışması esas kaynak olarak ele alınmıştır. Bu çalışma XIX. yüzyılda Azerbaycan'da dini eğitim sistemi, Müslüman okulları, Azerbaycan'ın eğitim kurumlarında eğitim gören Ruslar ve Çarlık Rusyası'nın eğitim politikası açısından büyük önem arz etmektedir.

XIX. Yüzyılda Azerbaycan'da Tasavvuf Ekollerini araştırırken Mehmet Rıhtım'ın “*IX-XIX. Asırlarda Azerbaycan Kültür Tarihinde Tasavvufi Hareketler*” adlı çalışmasına başvurulmuştur.

Çalışmamız açısından son derece kıymetli diğer derlemeler de Bakü'de yayınlanmıştır. Bu eserler XIX. yüzyılda Azerbaycan'da faaliyet göstermiş Şeyhülislamı konu edinen; Anar İsgenderov ve Adil Mövlayi'nin “*Şeyhülislamlığın Tarihi*”, Hüseyingulu Memmed oğlu Memmedli'nin “*Kafkazda İslam ve Şeyhülislamı*” ve Hacı Fuad İzeet Oğlu Nurullayev ve Hacı Allahşükür Paşazade'nin “*Şeyhülislamlığın Zirvesi*” adlı eserlerdir.

Araştırmanın bazı bölümlerinde Rusça ifadeler yer verilmiştir. Bu ifadeler önce çevriyazı (bir yazıyı, bütün ses inceliklerini belirterek, yazılmış olduğu abc'den bir başka abc'ye çevirme işi) ile italik olarak, gerekli görülen yerlerde ise Türkçe çevirisi ile birlikte yer verilmiştir. Kullanılan alfabe, çevriyazı işaretleri ile birlikte aşağıda gösterilmiştir.

А а	a	П п	P
Б б	b	Р р	R
В в	v	С с	S
Г г	g	Т т	T
Д д	d	У у	U
Е е	yı, e	Ф ф	F
Ж ж	j	Х х	H
З з	z	Ц ц	Ts
Й й	y	Ч ч	Ç
К к	k	Ш ш	Ş
Л л	l	Щ щ	Tş
М м	m	Ъ ъ	‘
Н н	n	Ы ы	I
О о	o	Ь ь	‘
Э э	e	Я я	Ya
Ю ю	yu		

Tablo 1

E. XIX. YÜZYILA KADAR AZERBAJCAN'IN SİYASİ TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

Geçmiş tarihe baktığımızda Azerbaycan'da kayıtlara geçen en eski devlet olarak Manna Devleti'ni görürüz.⁶ M.Ö. 800 senelerinde Urartular tarafından bu devlet yıkılmış, daha sonra Azerbaycan sırası ile Medler ve Perslerin eline geçmiştir. Son olarak M.Ö. 220 senelerine gelindiğinde Azerbaycan Roma'ya bağlanmıştır. Kısaca Azerbaycan tarihine bakacak olursak, coğrafi konumu itibariyle stratejik nitelik taşıyan bu topraklar tarih boyunca çeşitli saldırılara maruz kalmıştır. M.Ö. 69 yılından itibaren başta Çarlık Rusyası olmak üzere Roma, Selçuklu ve İran gibi güçlü devletlerin etkisinde kalmıştır. Azerbaycan bu gibi devletlerin hâkimiyetine maruz kalsa da bağımsızlık mücadelesinden de asla taviz vermemiştir. Azerbaycan tarihi, beş

⁶ Ziya Bünyatov - Yusif Yusifov, *Azerbaycan Tarihi (En kadim Zamanlardan XX asraderk)*, Azerbaycan Devlet Naşriyatı, Bakı, 1994, s. 89

bin yıllık bir medeniyete ve tarihi geçmişe sahip olmuş, Manna Devleti'nden başlayarak Atropatan, Kafkasya, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevi, Şirvan, Arap ve İran gibi devletlerin izlerini bünyesinde barındırmıştır.⁷

Azerbaycan'ın en kadim ismi Atropat'tır.⁸ Tarih sayfalarında bu ad ilk olarak Kafkasya'nın şark bölgelerini elde etmiş olan Maveria ile bilinmiştir. Arapça "Azerbaycan" olarak bilinen bu devlet, Makedonyalı İskender'in İmparatorluğuna karşı savaşmış ve bağımsızlığını ilan etmiş Satrap Atropet'in isminden gelmektedir. Bu bölgeye eskiden "Ateşler Ülkesi", "Rüzgârlar Ülkesi" ve Taberi'nin de ifade ettiği gibi; "Ateşperestlerin İbadet ettikleri en büyük ateşin bu bölgede olmasından dolayı bu memleket Azerbaycan olarak adlandırılmıştır" diye belirtmesi, isim hakkındaki varsayımların doğruluğunu kanıtlamaktadır.⁹ Bir başka görüşe göre ise bu bölgelerde zelzelelerin çok olması, petrol ve gaz bulunmasından dolayı bu isim verilmiştir.¹⁰

Ermeni Tarihçilerin ortaya attığı görüşlere rağmen, günümüzde Azerbaycan ve Ermenistan'ın da içinde yer aldığı Güney Kafkasya bölgesinin tarihi, M.Ö. VIII. yüzyıllardan itibaren Sakların bölgeye gelmesinden sonra açıklık kazanmıştır.¹¹

Eskiden ticaret yolları ve kavimlerin hareket istikametlerinin Azerbaycan toprakları üzerinde olması zorlu bir geçmişi içinde barındırması anlamına gelmektedir. Roma'nın en önde gelen komutanlarından olan Lukulla, Kafkasya'nın bazı bölgelerini ele geçirmiştir. Bu teşebbüsleri Pompey Devleti zamanından bu yana Azerbaycan toprakları içerisinde mevcut olan Albanya'ya karşı ilgiden olmuştur. Daha sonra bölgede güçlenen İran Devleti'nin bu topraklara yayılma isteği doğmuştur. Şirvan ülkesi olan bu topraklar, sürekli olarak Türklerin baskınına uğramış ve bu durum İran

⁷ Zaur Gasimov, "A Short sketch of One Century of Azerbaijani Historical Writing", Caucasus Analytical Digest, Fesearch Centre for East European Studies, S 8, Bremen, 2009, ss. 5-8.

⁸ Pers İmparatorluğu M.Ö. 331'e kadar devam etti ve aynı yıl Büyük İskender bu devletin varlığına son verdi. Devletin tüm bölgesi Makedonyalılara devredildi. Strabon'a göre, 1. yüzyılın sonunda, Atropat adındaki yerel bir feodal (eski yazarlar böyle adlandırır, asıl ismi bilmiyor) Azerbaycan'ın güneyinde bağımsız bir politikaya sahip bir devlet kurmak için ortaya çıkmış ve durumu kendi aleyhine kullanabilmiştir. Antropolojik kaynaklar, Atropatena, Fars, Ermeni ve Suriye kaynaklarının, Aturpatakan, Türk ve Arap kaynaklarında ise Azerbaycan ve Azerbaycan gibi adlandırılmıştır.

⁹ Taberi, Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülük, tah. M. Ebu'l-Fazl, İbrahim Beyrut, C IV, 1976, s.158.

¹⁰ Mehmed Şerif Efendizade, *Azerbaycan ve İnkılabı*, Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1921, ss. 12.

¹¹ Aygün Attar, *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2005, s. 2.

Devleti'ni rahatsız etmiştir. Türkler Şirvan'dan sonra Azerbaycan topraklarına doğru da hareket etmeye başlamışlardır.¹²

VII. yüzyılda Volga ile birlikte Kuzey Kafkasya'da yeni bir devlet kuran Hazarlar Azerbaycan'a hâkim olmaya başlamıştır. Hazar Türkleri, İdil Nehrinin Hazar Denizi'ne döküldüğü bölgede saltanat kurmuşlardı. Daha sonra Kalmuk sahrası ile Mugan çölüne de hâkim olmuşlar, Kafkaslardan başlayarak Macaristan'a kadar geniş bir bölgede düzen kurmuşlardır. Bu bölgede birbirileri ile savaşan Türk kavimlerinin durumu, bölgeye Hazarların gelmesi ile yeni bir boyut kazanmıştır. Hazarların sayesinde Türkler arasında ticaret, sanat ve dini yaşam önem kazanmaya başlamıştır.¹³ Yine bu yüzyılda artık Bizans İmparatoru, Şirvan'ı kendine tabi etmiştir. Daha sonra Azerbaycan Sasanilerin ve Arapların odak noktası olmuştur. 628 yılından itibaren Azerbaycan'da Arap fetihleri gerçekleşmiştir. X. yüzyılda Arap hâkimiyetinde olan Azerbaycan aynı zamanda Rusların da saldırılarına maruz kalmıştır. Mughan, Şirvan ve Aran hanlıkları Arapların gitmesi ile bağımsızlıklarını alabilmişlerdir. Moğol istilas ve Safevi hanedanlığı dönemlerinde, Şirvan kendi sınırlarını korumuş ve uzun yıllar hâkimiyette kalacak şekilde mübareze yapmıştır.¹⁴

Bu bölgeye İlk Türk akını M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren İskitler tarafından yapılmıştır. Türk kavimleri Derbend Kapısı'ndan bu topraklara akın etmeye başlamışlardı. Bu kapıdan o kadar fazla Türk kavmi geçmiş ki buraya "Türk Kapısı" da denilmiştir.¹⁵ Türkler XI-XIV. yüzyıllar arasında da Azerbaycan topraklarına yerleşmeye başlamışlardı. Bu topraklarda yaşamaya başlayan Türklerin çoğu Oğuz boyuna mensuplardı.¹⁶

Selçuklu İmparatorluğu (1040-1308) kendi sınırlarına Azerbaycan topraklarını da katmıştır. Daha sonra Azerbaycan birçok devletin etkisine girerek el değiştirmiştir. Sırasıyla Azerbaycan Atabekler, Harzemşahlar ve tekrardan Moğol istilasına maruz kalmıştır. XV. yüzyılda dönemin en güçlü devletini kuran Şah İsmail, Safevi imparatorluğu adı altında Azerbaycan topraklarını genişleterek hüküm sürmüştür.

¹² Bünyatov-Yusifov, *a.g.e.*, s. 165.

¹³ Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, Ötüken, İstanbul, 1999, s. 46.

¹⁴ Ahmet Caferoğlu, *Azerbaycan*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1940, s. 9.

¹⁵ Bilgili Ali Sinan, *Azerbaycan Türkmenleri Tarihi*, Türkler Ansiklopedisi, C VII, Ankara, 2002, s. 21.

¹⁶ Elvira Latifova, "Türkler ve Kafkasya", Turan-San, S 14, Ankara, 2012, s. 86.

Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail arasında 1514 yılında gerçekleşen Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti altı ay Azerbaycan'da kaldıktan sonra bu toprakları terk etmiştir. Bunun sonucunda Azerbaycan'da istikrar yeniden bozulmuştur.¹⁷

Kafkasya'da yerli halkı harekete geçiren Osmanlı Devleti, Lala Mustafa Paşa'nın önderliği ile Tiflis, Şirvan, Gence, Bakü ve Derbent başta olmak üzere önemli yerleri ele geçirmiştir. Şirvan'da on dört, Derbent'te yedi paşalık oluşturularak idare edilmiştir. Daha sonra İran'ın zayıflaması ile Çarlık Rusyası'nın bu topraklara olan iştahı artmıştır. Dönemin büyük güçleri arasında kalan Azerbaycan zorlu günler yaşamıştır.¹⁸ Bu bölgeler tarihi süreçte sıkça Safeviler ile Osmanlılar arasında el değiştirmiştir.¹⁹

XVIII. yüzyılda Azerbaycan toprakları üzerinde Osmanlı Devleti, Çarlık Rusyası ve İran hâkimiyet kurmak istiyordu. Safevi Devleti zayıfladığı zaman Azerbaycan'da olan beylikler merkezi sisteme tabi olmak istememişlerdi ve bu yüzden zaman zaman isyanlar baş göstermiştir. Kendi hâkimiyetini korumak isteyen Safevi Devleti de Çarlık Rusyası'ndan askeri yardım istemiştir. Bu işbirliği ile Osmanlı Devleti'nin otoritesi bu bölgelerde sarsılmış ve Çarlık Rusyası'nın da Karadeniz'e çıkma isteği gerçekleşmiş olacaktı. I.Petro kendi yakını olan Albay A. Volinski'yi büyükelçi olarak tayin etmiştir. A. Volinski'nin görevi, kervan yollarının tespit edilmesi ve ordunun ilerleyebilmesi için bölgenin hudutlarını keşfetmekti. Asıl görevi ise Safevi Devleti içerisinde bulunan Türklerin yani Osmanlı Devleti'nin asıl düşman olduğuna propaganda yoluyla insanları inandırmaya çalışmak idi. Çarlık Rusyası bunu fırsat belleyerek kendi sinsi politikasını da uygulamaya başlamıştır. Böylece bölgede bulunan Ermeni ve Gürcü azınlığını Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmış ve devletin çöküşünü hızlandırmıştır. Çarlık Rusyası, Gürcüleri iş birliğine çağırarak onları desteklemeleri karşılığında Osmanlı Devleti'nden alacakları toprakları Gürcülere geri iade edeceklerinin sözünü vermişlerdir. Bu devirlerde Çarlık Rusyası'na karşı

¹⁷ Bünyatov-Yusifov, *a.g.e.*, ss. 405-410.

¹⁸ Bünyatov-Yusifov, *a.g.e.*, ss. 465-469.

¹⁹ Attar, *a.g.e.*, s 13.

Azerbaycan'ın Kuzeyinde isyanlar ve çıkmaktaydı. Bu ayaklanmaya Hacı Davud, Kaytaklı Ahmet Han ve Surah Han gibi önderler başkanlık yapmıştır.²⁰

Çarlık Rusyası bu karşı çıkmalara rağmen Derbende doğru hareket etmeye başlamış, ancak ortaya çıkan doğal afet Rus ordusunun tüm yiyeceklerinin zayı olmasına sebep olmuştur. Diğer yandan bu toprakların doğasına ve iklimine yabancı olan Rus askerlerinin sağlık durumuna kötü etkide bulunmuş ve I.Petro, ordusu ile birlikte geri dönmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti, 1722 senesinde bölgede direniş gösteren Hacı Davud'u destekleyerek ona Han unvanı vermiş, onu Şirvan ve Dağıstan'ın hâkimi olarak tayin etmiştir. Buna karşılık olarak Çarlık Rusyası Bakü şehrini kuşatmış ve sonunda Bakü'yü 1723 senesinde ele geçirmişlerdir. Osmanlı Devleti harekete geçerek Çarlık Rusyası'nın politikasına karşılık vermek istemiş ve Safeviler'in diğer topraklarını da ele geçirmiştir. Sonuç olarak Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusyası arasında 1724 senesinde İmzalanan İstanbul Antlaşması ile tarafların toprakları belirlenmiştir. Hazarın batı ve güney kısmından yani Ejderhandan Astragana kadar olan bölge Çarlık Rusyası'nın, Güney Azerbaycan ve Güney Kafkasya'nın doğu bölgesi ise Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde kalmıştır. Antlaşmada Şirvan'la ilgili ayrı bir madde koyularak burasına özerklik tanınmıştır. Böylece herhangi bir kanunsuzluk durumunda Osmanlı Devleti Çarlık Rusyası'ndan izin alma sonrasında buraya askerlerini gönderebilmiştir.²¹

Çarlık Rusyası bu dönemde Hazar Denizi üzerinde bulunan ticaret yoluna sahip olmuştur ve İran ile 1728 senesinde yapmış olduğu antlaşmada Safevi şahlarının hâkimiyetini koruma sözü vererek istediğı toprakları hâkimiyeti altına almıştır.²²

F. AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN TÜRK DÜNYASINDAKİ YERİ

Asırlar boyunca Türk toplulukları çeşitli bölgelerde pek çok sayıda devlet kurmuş; Çin'den Balkanlara, hatta Avrupa'ya kadar geniş bir alanda varlıklarını

²⁰ F.M. Aliyev, *Antiiranskiy Vistupleniya i Borba Protiv Tureckoy Okkupacii v Azerbaydjane v Pervoy Polovine XVIII veka*, Elm Yayınları, Bakü 1975, s.39.

²¹ Bünyatov-Yusifov, *a.g.e.*, ss. 500-509.

²² Orhan Alizade, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası", Akademik Bakış, C 4, S 7, 2010, s. 107-112.

sürdürmüşlerdir. Günümüzde Türk halkları farklı coğrafyalarda yaşamalarına rağmen ortak bir tarihi geçmişe sahiptirler.

Bilindiği üzere Ruslar, XIV. yüzyıldan itibaren doğuya, Türk topluluklarının yaşadığı topraklara yönelmiş ve zamanla bu toprakları büyük ölçüde ele geçirmiştir. Böylelikle Türk topluluklarının bir kısmı XVI. yüzyıldan itibaren Rus idaresi altına girmiştir. XX. yüzyılın başlarına kadar Çarlık Rusyası, 1917'den sonra da Sovyetler Birliği idaresi altında pek çok Türk topluluğu yaşamıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bu Türk topluluklarının bir kısmı bağımsızlığına kavuşmuştur.²³ Azerbaycan da 1991 senesinde bağımsızlığını almıştır. Bağımsızlığını elde edemeyen Türk toplulukları ise Özerk Cumhuriyetlerde veya Özerk Bölgelerde yaşamaya devam etmektedirler.²⁴

“Rusya Müslümanları” olarak anılan ve Rusya’da yaşayan Türkler üç ana gruptan oluşmaktaydı. Bunlar: 1. İdil (Volga) havzasındaki Tatar-Başkırtlar; 2. Kafkasya’da yaşayan Türkler; 3. Orta Asya’da yaşayan Türkler. Dini bakımdan bu toplulukların büyük bir kısmı Sünni ve Hanefi mezhebinin mensuplarıydı. Sadece Azerbaycan Türkleri büyük ölçüde Şii’ydi. Bu dönemde yaşayan Müslüman Türkleri dört dini merkeze bağlı olmuşlardır. Bunlar: 1. Kırım Müftülüğü; 2. Orenburg Müftülüğü (Volga (İdil) boyunda yaşayan Müslümanlar için); 3. Kafkasya Müftülüğü (Kafkasya Sünnileri için); 4. Kafkasya Şeyhülislamlığı (Kafkasya Şiiileri için).²⁵

Çarlık Rusyası hâkimiyeti altına girmeden önce Azerbaycan Türkleri arasında İslam iyice yayılmıştı. Azerbaycan Türkleri İslam dışında, Putperestlik, Zerdüştlük, Yahudilik, Hıristiyanlık gibi dinleri tanımış, fakat bunlar arasında Hıristiyanlığa girenler, XVIII. yüzyıla kadar, yani onların Çarlık Rusyası’na girmesine kadar hiç görülmemiştir. Çarlık Rusyası Kafkasya’yı ele geçirmeye başladıktan sonra, Azerbaycan Türklerine ve bölgedeki diğer Türk topluluklarına karşı eritme-asimile politikası uygulamaya başlamıştır.

²³ Bağımsızlığına kavuşan Türk Cumhuriyetlerinin katılımıyla Rusya Federasyonu Bağımsız Devletler Topluluğunu oluşturmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Seymur Ağayev, Nebiye Yamak, “Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkelerinde Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri”, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, C 23, S 4, Erzurum, 2009, ss. 179-204.

²⁴ Durmuş Arık, *Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar)*, Aziz Adanç Yayınları, Ankara, 2005, ss. 30-31.

²⁵ Firuza Muradova, “Naskal’ne Risunki Gobustan”, İrs Nasledie, S 36, Bakü, 2008, s. 10

Coğrafi, etnografik, kültürel, dil ve yaşam tarzı bakımından Azerbaycan Türkleri diğer Türk topluluklarından ayrı ve uzak değildir. Çünkü onlar da Kafkasya’da ve İdil Ural bölgesinde yaşayan Türklerin ortak kaderini yaşamışlardır. Azerbaycan Türkleri de asırlar boyunca kendi soyundan olan kardeş boylarıyla birlikte çeşitli devletler kurarak hür bir şekilde yaşamıştır. Ancak Azerbaycan Çarlık Rusyası’nın hâkimiyeti altına girdikten sonra zor günler geçirmiştir. Buna rağmen Azerbaycan, Çarlık Rusyası’nın her türlü dini kısıtlayıcı ve baskıcı uygulamalarına rağmen ayakta kalabilmiş ve günümüze kadar milli kimliğini koruyabilmiştir.²⁶

Bilindiği üzere Azerbaycan dünyanın en erken yerleşim yerlerinden biri sayılmaktadır. Bu, ülkede insan gelişiminin tüm aşamaları ile ilgili bulunan tarihi ve arkeolojik araştırmalar tarafından da kanıtlanmıştır. Ünlü arkeologların yer altı müzesini aradıkları Azerbaycan’da, uzun zamandır insanın doğal ve coğrafi koşullarında en elverişli olan yerinin Azerbaycan olduğunu söylemişlerdir. Bu duruma en iyi örneklerden biri dünyaca ünlü Kobustan’dır. Kobustan Güneydoğu Büyük Kafkasya’nın ve Hazar Denizi’nin kıyıları arasında olan alçak bir dağlık alandır. Bu bölge günümüz Azerbaycan’ın doğusunda yer alan coğrafi bir bölgedir. Taş Devri’nde buralarda vahşi at, ceylan, ilkel boğa, dağ keçisi ve yaban domuzu yaygın olmuştur. Kobustan’ın topraklarının savana benzer yoğun bir bitki örtüsüyle örtülü ya da ağaçlık bir alan olduğu ileri sürülmektedir. Günümüze kadar toplanan bilgilere göre, Kobustan’daki kaya oymacılığı ve taş yazıtlarının ortaya çıkışı, M.Ö. XVIII.- XV. yüzyıllardan Orta Çağlara kadar uzanan geniş bir döneme aittir ve bu süre zarfında burada yaşam kesintisiz olarak devam etmiştir. Kobustan kaya resimlerinde: insanlar, hayvanlar, gök cisimleri, kuşlar, balıklar, balıkçılık ve av ağıları, yılanlar, kertenkeleler, akrepler, çeşitli işaret ve semboller çizilmiştir. Aynı zamanda Arapça ve Latince yazıtların kalıntıları da tasvir edilmektedir.²⁷

²⁶ Firuza Muradova, “Naskal’nie Risunki Gobustan”, İrs Nasledie, S 36, Bakü, 2008, s. 15.

²⁷ Firuza Muradova, “Naskal’nie Risunki Gobustan”, İrs Nasledie, S 36, Bakü, 2008, s. 17.

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA AZERBAIJAN

Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'ya karşı uyguladığı yayılma politikası I.Petro (1722) ile başlamıştır. Petro, Şirvan'a ticaret amacıyla giden Rus tüccarlarının yağmalandığını bahane ederek sefere başlamıştır. Çarlık Rusyası'nın inkişafta olan sanayisi Kafkasya ve özellikle Azerbaycan'da üretilen hammaddeye ihtiyaç duymuştur. Azerbaycan hammadde olarak ipek, pamuk, yün kumaş, süs eşyaları, meyve ve ev baharatı vermektedir. Hazar bölgelerine doğru yürüyüşün bir başka nedeni de Hacı Davud'un Osmanlı Devleti'nden istemiş olduğu yardım talebidir. Çarlık Rusyası bu durumdan çok rahatsız olmuştur. Çünkü Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da ve Hazar bölgesi etrafında güç elde etmesine karşıdır.²⁸ Osmanlı Devleti, Çarlık Rusyası ve İran arasında olan savaşlar sonucunda ise Azerbaycan toprakları büyük zayıflığa uğramıştır. XVIII. yüzyılda İran'da merkezi yönetimin zayıflaması ile bölgelere bağlı olarak bağımsız küçük devletler şeklinde hanlıklar ortaya çıkmıştır. Hanlıklar döneminde Azerbaycan Türkleri, Çarlık Rusyası ve İran'ın baskısı ve zulmü altında hayatlarını idame ettirmişlerdir.²⁹

XIX. yüzyılın başlarında gerçekleşen İran-Rusya savaşları Azerbaycan'ın ziraat hayatını oldukça olumsuz etkilemiştir. Bu durum aynı zamanda insan nüfusunun azalmasına ve bu topraklara Ermeni-Rus göçlerinin de gelmesine sebep olmuştur. Örneğin, sadece 1826-1828 senelerinde İran ve Osmanlı Devleti arazisinden 18.000 Ermeni ailesi Karabağ'a göç ettirilmiştir. Daha sonra Kuzey Azerbaycan'a Rus akını daha çok gelmeye başlamıştır. 1818 senesinde ilk Hıristiyan Almanlar yine bu topraklara göç ettirilmiştir. 1830 senesinde Gusar köyünde ilk Rus meskenleri yapılmıştır. Bu bağlamda Dmitrovka (Şamahı) ve Altıağaç, Hankendi, Pravoslavnoe (Lenkeran) adlı Rus köyleri ortaya çıkmıştır. Bir müddet sonra Şamahı kazasında 8,

²⁸ Bünyatov-Yusufov, *a.g.e.*, s. 502.

²⁹ Bünyatov-Yusufov, *a.g.e.*, s. 507.

Lenkeran kazasında 6, Gazah kazasında 3, Yelizavetpol kazasında 2 Rus köyü ortaya çıkmıştır. XIX. asrın ortalarına kadar devam eden bu göçler sonucunda Kuzey Azerbaycan'da 41 Rus köyü faaliyet göstermiştir. Onlardan 25 köy Bakü Guberniya'sına³⁰, 15 köy Yelizavetpol Guberniya'sına ve 1 köy Nahcivan kazasına yerleşmiştir. Kendisine 'Hıristiyan Altyapısı' yaratmak maksadı ile Çarlık Rusyası'nın yapmış olduğu göç politikası Azerbaycan Türk halkına Rus ve Ermeni nüfusunun katılması sonucu menfi etkiler doğurmuştur.³¹

Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan topraklarına sahip olma arzusunda kültürel, ideolojik ve dini etkenlerin yanı sıra I.Petro'dan başlayarak ekonomik çıkarların da etkili olduğu görülmüştür. Bunların başında deniz ticaret yollarına hâkim olmak en temel neden olarak karşımıza çıkmaktadır. Çarlık Rusyası, bir yandan Kafkaslara sahip olmak isterken, diğer yandan Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ortodoks, Slav ve Rum halklarına yönelik politik girişimlerde de bulunmuştur. Çarlık Rusyası, Osmanlı Devleti ile yaptığı Kırım savaşından yenilgi ile ayrılrsa da bu politikasını hep göz önünde bulundurmuştur. Buna rağmen Çarlık Rusyası Kafkasya'da olan karışıklardan faydalanarak yönünü bu topraklara çevirmiştir. Kendi aralarında olan çekişmelerden zayıf düşen devletler kısa sürede Çarlık Rusyası'na boyun eğmek zorunda kalmıştır.³²

Çarlık Rusyası, Azerbaycan başta olmak üzere Doğu Asya'ya sahip olmakla kendi pazarını kurmuştur. O, dönemin Dış İşleri Bakanlığının 1838 yılında yayınladığı rapora göre 'Orta Asya politikamızın esas hedefi 'ticarettir' denilmiştir. Ancak dönem itibariyle Çarlık Rusyası'nın ihraç ettiği mallar Avrupa'da rekabet edecek durumda olmadığı için Çarlık Rusyası kendi pazarını oluşturmak zorunda kalmıştır. I.Petro döneminde Çarlık Rusyası, sanayisinin genişlenmesi ve devletin zenginleşmesi için Hazar Denizi'ni "Rus Denizi"ne çevirmeye çalışmıştır.³³

³⁰ Bu tezde Guberniya karşılıklığı Valilik olarak tercih edilmiştir.

³¹ Bünyatov-Yusufov, *a.g.e.*, s. 605.

³² Çapraz Hayri, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2011, S 24, s. 56.

³³ Orhan Alizade, *a.g.m.*, s. 106.

A. AZERBAJCAN'IN COĞRAFİ DURUMU VE İDARİ BÖLGELERİ

Azerbaycan, yumuşak bir iklime sahip olup çoğu bölgesi ovalıklardan ibarettir.³⁴ Coğrafi bakımdan bakıldığında dağlık ve orman alanları ile deniz kıyısı mevcuttur. İklim itibari ile de ılıman bir iklime sahiptir. Bölge doğal kaynaklara sahip olup maden ve ham madde rezervleri bakımından zengindir. Ülkenin özellikle altın, bakır, mermer ve en önemlisi petrol gibi madenlerinin bulunması stratejik bakımdan önemlidir. Azerbaycan Trans Kafkasya geçidinde Avrupa'yı Asya'ya bağlayan bir köprü vazifesi görmektedir.³⁵ İpek yolu (M.Ö. II.-1800 yıllar arasında) en kadim ticaret yollarından biri olmuştur. Azerbaycan'ın XV. yüzyıldan itibaren İpek yolu güzergâhı üzerinde yer alıyor olması burasının doğu ile batının ve kuzey ile güneyin buluşma noktası olduğunu gösterir. Asur, Yunan, Roma, Bizans, Sasani, Arap, Moğol, Osmanlı Devleti, Çarlık Rusyası ve İran gibi devletlerin savaşları, mücadeleleri, hırsları ve hâkimiyetleri bu topraklar üzerinde gerçekleşmiştir.³⁶

XIX. yüzyılda Azerbaycan'da feodal yönetim hüküm sürmüştür. Ülke toprakları otuz hisseye, hanlıklara, sultanlıklara ve melikliklere bölünmüştür. Böyle bir parçalanma Azerbaycan Devleti'nin sarsıntı geçireceğinin ve topraklarının elden gideceğinin de habercisi olmuştur. XIX. yüzyılın başlarında vuku bulmuş hadiseler Azerbaycan coğrafyasına önemli etkilerde bulunmuştur. İran-Rus savaşları sonucunda İran savaşı kaybetmiş, gerçekleşen Gülistan ve Türkmençay antlaşmalarına göre de Azerbaycan topraklarını Rusya ile bölüşmüştür. Kuzey Azerbaycan topraklar antlaşma sonucunda Aras Nehri'nin çizdiği sınırın kuzeyindeki parçası (86.800 km²) Çarlık Rusyası'na ilhak edilmiştir. Aras'ın güneyinde kalan (113.000km²) kısmı ise İran idaresinde kalmıştır.³⁷ Bu hadiseler ülkenin coğrafyasında derin izler bırakmıştır. Azerbaycan'ın kuzeyinde ve güneyinde farklı idari kontrol yönetimi uygulanmaya başlanmıştır. Genellikle o devletlerin idari sistemlerine uygun olarak bir değişiklik yapılmış ve bu şekilde yönetilmeye başlanmıştır. Türkmençay antlaşması sonucunda

³⁴ Nadir Devlet, *Çağdaş Türk Dünyası*, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1989, s. 119.

³⁵ Orhan Alizade, a.g.m., s. 106.

³⁶ Hacer Göl, "Geçmişten Günümüze Azerbaycan", Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C V, S 1, 2016, s. 154.

³⁷ Mehmet Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası, Türkiye ve Türkiye Haricinde Yaşayan Türkler*, Acar Yayınları, İstanbul,, 1988, s. 70.

İran'ın terkininde kalan Azerbaycan toprakları 4 eyaletten birini teşkil etmiştir. Azerbaycan eyaletine kuzeyde Hemedan, kuzey doğusunda Zencan ve Gezvin ilçeleri de dâhil olmuştur. İran'ın topraklarının % 9 oranını kapsayan merkezi Tebriz olmakla Urmiya ve Zencan şehirleri de dâhil edilmiştir. Böylece 1984 senesinde resmi idari arazi bölünmesi neticesinde İran Devleti, Kuzey Azerbaycan toprakları olarak adlandırdığımız 142.350.7 km²lik alanı da ihtiva etmiştir. Azerbaycan Türklerinin sayısı İran'da sayı itibari ile Farslardan sonra ikinci sırada gelmiştir. XIX. yüzyılın sonlarında İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin sayısı 2 milyona yaklaşmıştır. Çarlık Rusyası'nın terkininde kalan Kuzey Azerbaycan'da ise coğrafi bakımdan farklı şekilde ve uzun vadede değişiklikler olmuştur. İlk başta hanlıkların Çarlık Rusyası'nın hâkimiyetinden önceki idari bölgeler şeklinde kalmasına ve idare sistemlerinin de bu şekilde devam edilmesine karar verilmiştir. Ancak daha sonra hanlıklar ve sultanlıklar eyaletlere, akabinde ilçelere bölmüşlerdir. XIX. yüzyılın başında Çarlık Rusyası Kuzey Azerbaycan'ı istila ettikten sonra il ve ilçelerde bazı değişiklikler olmuştur. Örneğin, Kuzey Azerbaycan hanlığı altıya bölünmüştür. Bunlar Bakü, Guba, Şeki, Şirvan, Karabağ ve Talış'tır. Aynı zamanda iki okruğa Elizavetpol ve Çar-Balaken'e ve iki rayona Kazah ve Şamsadil'e ayrılmıştır. İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının topraklarında 21 Mart 1828'de Rus Çarı Nikolay I kararnamesiyle, Ermeni bölgesi kurulmuştur. 1840'da ise dağınık halde olan Ermeni bölgesi yerine, İrevanuyezdi kurulmuş ve Gürcistan İmereti ilinin bir parçası haline getirilmiştir. 1 Ocak 1841 senesine gelindiğinde ise bu iki rayon Gürcistan-İmereti (Tiflis merkezli) ve Hazar oblastine (Şamaha merkezli) olarak bölünmüştür. Ayrıca Hazar (oblast) eyaletine Şamaha, Şuşa, Şeki, Lenkaran, Bakü, Quba, Derbend illeri girmiştir.³⁸

Kuzey Azerbaycan toprakları Çarlık Rusyası'nın daha sonralarda yapmış olduğu idari değişiklikler lokal karakterli tedbirler sonucunda mütemadi değişikliklere uğramıştır. Ülkenin ayrı ayrı bölgelerinde biri diğerinden çıkartılarak yeni isimlendirmelerle bölgeler yaratılmış ve eski sistem kaldırmıştır. XIX-XX. yüzyıllarda Azerbaycan topraklarındaki coğrafi bölgeleri genel olarak 4 aşamada özetleyerek değerlendirebiliriz. Bunlar:

1. Azerbaycan'ın XIX. yüzyılın başlarında siyasi bölgeleri

³⁸ Vagif Piriyeu, *Azerbaycan'ın Tarihi Siyasi Coğrafiyası*, Muallim Neşriyatı, Bakü, 2006, s. 53.

2. Azerbaycan'ın 1840 senesinde yapılmış siyasi bölgeleri.
3. Azerbaycan'ın 1846-1860 senelerinde siyasi bölgeleri.
4. Azerbaycan'ın son olarak 1868-1917 senelerinde yapmış olduğu siyasi bölgeleridir.³⁹

B. AZERBAJYCAN'IN EKONOMİK DURUMU

XIX. yüzyılda Azerbaycan'ın ekonomik durumu toprağa dayalı olmuştur. Çarlık Rusyası tarafından elde edilen bazı bölgelerde idari sistem bir müddet eskisi gibi devam etse de zamanla yeni kanun çıkarılarak değişime uğramıştır. Çarlık Rusyası'ndan göç ettirilen köylülere yapılan borç para yardımı Azerbaycan köylülerine verilmemiştir. Azerbaycan köylüleri ağır şartlara tabi tutulmuştur. Halk şehir ve köylerde halı dokuma ve ipekçilikle meşgul olmuştur. Özellikle bu tür işleri kadınlar yapmıştır. Hazar denizi ve Kür nehri kıyılarında yaşayan köylüler ise balıkçılıkla geçinmiştir. XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası ve İran arasındaki ticari ilişkilerin Hazar Denizi üzerinden yapılması halkın ekonomisine büyük katkı sağlamıştır. İlk başlarda halktan toplanan vergiler bazen mal olarak bazen ise para olarak alınmıştır. 1852 senesinde yapılan kanun değişikliği ile para olarak toplanmaya başlanmıştır. Durumu zor idare eden halk bu kanun değişikliği ile daha da zor durumda bırakılmıştır.⁴⁰

XIX. yüzyılın ortalarında Azerbaycan'da ticari hayat daha da canlanmaya başlamıştır. Derbent ve Kuba bölgesinde boya fabrikaları, Göyçay ve Cevat nahiyelerinde pamuk fabrikaları açılmıştır. Zagatala, Nuha ve Kuba kazalarında tütün fabrikaları faaliyete geçmiştir. Ancak bu bölgelerde halk yaygın olarak bağıcılık yaptığı için kendi ihtiyaçlarının fazlasını pazarlarda satarak vergi parasını biriktirmiştir. Aynı zamanda bu dönemde köylüler ekonomide önemli yer tutan tarım ve hayvancılık ile de uğraşmıştır.⁴¹

Azerbaycan'da inkişaf eden şehirlerin başında Bakü gelmiştir. Bakü'de çıkarılmaya başlanan petrol sayesinde, şehre kısa zamanda yabancı şirketler yerleşmeye başlamıştır. Bu bağlamda Bakü dünyanın sanayi ve ticaret merkezlerinden

³⁹ Piriyev, *a.g.e.*, s. 54.

⁴⁰ İsmail Mehmetov, *Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1993, s. 219.

⁴¹ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 228.

biri haline gelmiştir.⁴² 1860 senesinde Azerbaycan'da petrol üretimi oldukça azdır. Nedeni ise petrolün yanacak bir madde olarak kullanılmasıdır. Aynı zamanda en önemli nedenlerden biri de halkın elinde Petrolü çıkartacak vesaitin olmamasıdır. Çarlık Rusyası yeni ıslahatlar yaparak bu petrolün bulunduğu toprakları müzayede yolu ile satışa çıkartmıştır. Toprakları alan taraflar daha çok Rus ve Ermeni zenginleri olmuştur. Ayrıca Çarlık Rusyası petrol çıkan bazı toprakları Rus yöneticilere hediye olarak da vermiştir. Azerbaycan petrol zenginlerinin başında Hacı Zeynelabidin Tafiyev gelmiştir.⁴³ O dönemin sanayisinin inkişafı ile Azerbaycan'da çıkan Petrolün fiyatları da artmıştır. Büyük hızla petrol şirketleri kurulmaya başlanmıştır. 1873'de Bakü şehrinde petrol şirketlerinin sayısı 12 olmuştur. XIX. yüzyılın sonlarında ise yabancı şirketlerin akını ile petrol şirketleri 140'a kadar ulaşmıştır.⁴⁴

Bakü'de Azerbaycan ve Rus şirketlerinden başka Fransız ve İngiliz şirketlerinin de sayısı çoğalmaya başlamıştır. Yabancı şirketlerin Bakü'ye gelmesiyle yeni teknolojiyi kullanmasıyla, hızlı ve modern usullerle petrol çıkarılmaya başlanmıştır. Bu inkişaf, sanayinin canlanmasına vesile olmuştur. Petrolün taşınması için vagonlar, saklanması için depolar temin edilmiş, ayrıca taşıma filoları yapılmaya başlanmıştır. Nitekim bu iş sahasıyla birlikte Azerbaycan'da Hacı Zeynelabidin Tağıyev'le aynı dönemde Musa Nağıyev, Murtuza Muhtarov ve Şemsi Asadullayev'ler gibi zenginler dikkat çeken isimler olmuşlardır.⁴⁵

Azerbaycan'da yaklaşık olarak 150 kuyudan petrol çıkarılmıştır. Çıkarılan petrol başta Çarlık Rusyası olmakla Avustralya, Çin ve Hindistan'a gönderilmiştir. 1897 senesinde tamamlanan Bakü-Batum demir yolu hattı, Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası ve Avrupa pazarına da çıkmasını sağlamıştır. Bu hatla Azerbaycan'ın İstanbul'la olan bağlantısı kuvvetlendirilmiş, bunun neticesinde Azerbaycan'da Türk nüfusu artmıştır. Diğer taraftan Nahcivan'dan çıkarılan tuz Çarlık Rusyası, Osmanlı Devleti ve İran'a ihraç edilmiştir. XIX. yüzyılın sonlarında demir yolları, evler, idari ve resmi binalar, okul, kütüphane ve telefon-telgraf şebekeleri kurulmasıyla şehirler genişletilerek değiştirilmiştir. Ayrıca XIX. yüzyılın sonlarında Güney Azerbaycan'da

⁴² Elnur Ağayev, "Seyyah Karçınzade Süleyman Şükrü'nün Gözüyle Azerbaycan", Karadeniz Araştırmaları, Güz, 2010, S 27,s.121

⁴³ Okan Yeşilot, *Hacı Zeynelabidin Tağıyev*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, s. 75.

⁴⁴ Bünyatov-Yusufov, *a.g.e.*, s. 506.

⁴⁵ Bünyatov-Yusufov, *a.g.e.*, s. 507.

tüccarların sayısı artmaya başlamıştır. Yabancı iş adamları ise iş ortaklıkları kurmaya çalışmıştır. Dışarıdan gelen şirketlerin ve malların önü açılmış ve faaliyet daireleri genişletilmiştir.⁴⁶

C. AZERBAIJAN COĞRAFIYASININ DİNİ ALTYAPISI

Asırlar boyu Azerbaycan topraklarında çeşitli milliyetler ve farklı dinler mevcut olduğu için insanlar farklı kültürler ve dinler ile sürekli temas içinde olmuştur. Dönem-dönem bu dinler birbirlerinin yerine geçmiştir. İlk zamanlarda ilkel dinler (putperestlik) üstün iken bir müddet sonra Zerdüştlük ve Hıristiyanlık hâkimiyet göstermiştir. İslam dini bu topraklara yayılmaya başladıktan sonra diğer dinler ikinci planda kalmıştır. Zamanla o dinler ya mensuplarınca devam edememiş ya da birkaç cemaat şeklinde günümüze kadar gelebilmiştir.

1. Putperestlik

Putperestlik, Azerbaycan topraklarında ilk yayılan inanç sayılmaktadır. Bilindiği üzere Azerbaycan Albanyası'nda Hıristiyanlıktan önce güneşe, aya, yıldızlara ve mahiyetini bilmedikleri ve aynı zamanda korktukları şeylere⁴⁷ tapıyorlardı.⁴⁸ Biz bu bilgileri eski çağlarda yaşamış insanların dağlara ve taşlara çizdikleri resimlerden hareketle anlayabilmekteyiz. Taşlara ve kayalara güneş ve ay resimlerinin yanı sıra geyik, arsan ve yılan resimleri de çizmişlerdir. Buna benzer resimlere Şirvan'daki Abşeron ve Kobustan kayalıklarında da rastlanmıştır. Dini

⁴⁶ İrade Nuriyeva, *Azerbaycan Tarihi (En Kadim Zamandan XXI asrın başlarına)*, Mütercim neşriyatı, Bakü, 2015, s. 209.

⁴⁷ Türk dini anlayışında güneşe, aya, ateşe, ağaçlara, dağlara, ormanlara ve tabiata kutsallık atfedilmesine rağmen tapılmamıştır. Nitekim Azerbaycan'da halk arasında halen kullanıla gelen (gelenekte) bazı meyve, bitki, dağ ve mağaraların hayvan isimleriyle (itburnu, ayıarmudu, keklikotu, garğasoğanı, ilanyarpağı, maralotu, vs., İlandağ, Keçi gayası, Maral daş, Ceyran bulağı vs.) adlandırılması geleneksel Türk din anlayışındaki ruhların zoomorf düşüncesine örnektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. R. Göyüşov, *Azerbaycan Arkeologiyası*, Bakü, , 1985, s. 29-30; Cengiz Mürselov, "Azerbaycan Dini İnanışlarına Genel Bakış", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C IV, S 8, Bingöl 2012, s. 51.

⁴⁸ İlk defa Albanların eski inançları hakkında Strabon bilgi vermiştir. O oradaki Tanrıların ismini Yunanca zikretmiştir. Ayrıca aynı tarihlerde bu tür inançların İran coğrafyasındaki varlığından bahsedilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bünyatov-Yusifov, *a.g.e.*, s. 169.

ayinlerin çoğu dağ⁴⁹ ve tepelerin en zirvesinde uygulanmıştır. Aynı zamanda Tanrı'ya dağın başında kurbanlar sunulmuştur.⁵⁰

Azerbaycan Albaniyası'nın kuzeyinde yer alan Şamahı'nın Hınıslı (Xınıslı) köyü etrafında yapılan arkeolojik kazılarda Hunlara ait olduğu sanılan puthaneler bulunmuştur. Aynı zamanda Orta Asya ve Azerbaycan Albaniyası'nın diğer şehirlerinde yine bunlara benzer putlara rastlanmıştır.⁵¹

Eskiden Azerbaycan'da "yuğ" olarak bilinen tören yapılmıştır. Bu törenin asıl amacı savaşta helak olan kahramanları hatırlayıp onlar için ağlamaktır. Aynı zamanda bundan başka yeni yıl ile ilgili batıl inançlar da mevcuttur. Halk bu dönemde tanrılara antropomorfik özellikler atfederek insani ve hayvani nitelikler yüklemiştir.⁵²

Sonuç olarak Azerbaycan topraklarında Eski Türk inançlarıyla da karşılaşmak mümkündür. Bölgede resmi din Zerdüştlük ve Hıristiyanlık olmasına rağmen bu inançlar da varlığını sürdürmektedir. Bu inançların bazıları halen halk arasında farkında olmadan yaşanmaktadır.

2. Zerdüştlük

Azerbaycan'da eskiden beri politeizm (Çok Tanrıcılık) inancı olduğu bilinmektedir. Bu yüzden de halk bu inanca göre hayatını sürdürmüştür. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi farklı bölgelerde insanlar aya, güneşe ve ateşe tapmıştır. Bu bölgede Zerdüştlük⁵³ hâkim olmadan öncede dağlara, göllere ve nehirlere kanlı kurban

⁴⁹ Yer-Su kültürünün en önemli örneklerinden biri "dağ kültü" gelmektedir. Biz bu kültü eski Türk dini inançlarında da rastlamaktayız. Baki Adam, *Dinler Tarihi el Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2005, s. 488-493.

⁵⁰ Dağ tepelerinde sunulan kurbanların (hayvan) erkek cinsi olması üstün kurban olarak görülmüştür. Adam, *a.g.e.*, s. 488-493.

⁵¹ Bundan başka Berde'de volkan külünden hazırlanan, İlahe adıyla bilinen zarif ve güzel bir kadın heykeli bulunmuştur. Put o kadar zariftir ki, putun başındaki örtüsü ve örtünün altındaki saçlar bellidir. Kabileler kadın ilaheye (rızk ilahına) tapınarak ayinler düzenlediler. Kadın ilaheler çıplak küçük kadın heykelleri şeklindedir. Buna benzer bulgular Azerbaycan'ın merkezi yerleşim mekânlarından olan Berde, Beylegan, Şamahı ve Bakü arazilerinde yapılan arkeoloji kazıntılarında buna benzer heykelciklere rastlanmıştır. Bu heykellin kutsallaştırma nedeni kadının üremesi (bereket) ve neslin çoğalmasına vesile olmasıdır. Mürselov, *a.g.m.*, s. 51.

⁵² Mürselov, *a.g.m.*, s. 52.

⁵³ Zerdüştlük, ismini kurucusu Zerdüş'ten almaktadır. Zerdüş kelimesinin aslı "Zaratüştra" dır. "Zarat" (güzel) ve "Ustra" (develer) kelimelerden oluşmuştur. Ama İran'ı kaynaklara göre "zarat" veya "zard" (sarı) "uştra" ise "deve" dir. Tam anlamda "sarı deve" demektir. Dolayısıyla Zaratustra "güzel (sarı) develere sahip olan" anlamına gelmektedir. Bunun Latinceleşmiş şekli "Zaratustra" Yunanca şekil ise "Zoroastres" tir. Avrupa'da "Zarathustra" isminin kullanımı F. Nietzsche XVIII. yüzyıldan sonra İran felsefesi ile ilgili yapılan çalışmalar neticesinde gerçekleşmiştir. Zerdüş'tün

sunulduğu bilinmektedir. Zerdüştlük toplum arasında yayıldıktan bir müddet sonra bu törenler ikinci planda kalmıştır. Zerdüştlük Azerbaycan'da (III.-VII yüzyıl) yaygın bir din olmuştur. Hatta Zerdüştlüğün⁵⁴ anavatanın Azerbaycan olduğunu ileri sürenler de olmuştur. Nitekim onlara göre Zerdüş inancı İran'a bu topraklardan göç etmiştir.⁵⁵

kurduğu dine Batı'da "Zoroastrianizm" veya bu dindeki Tanrı için kullanılan Ahura Mazda ismine istinaden "Mazdaizm" demektedir. Kuran'ı Kerim ise, bu din mensupları için "Mecus" terimini kullanmaktadır.

⁵⁴ Avesta'da Zerdüş Peygamber'in adı Zarathustra ya da tam olarak SpitamaZarathustra geçmektedir. Buradaki Spitama unvanı, Zerdüş'ün atalarından olan tanınmış bir kahramana aittir. Çağdaş İran dillerinde Zardušt, Zartušt ve Zaratušt olarak geçer. Zerdüş'ün annesinin adı Avesta'daDuğdava olarak geçer. Babasından ise Avesta'daPörüşhaspo (Pourushaspa) geçer. Eşinin ismi de Huva'dır. İran ve Tacik kaynaklarda 4 tane oğlu da Avesta'da geçmektedir. Bunlar Huşidarša, Huşidarma, Soşiyonas ve Hurşedçehr'dirler. Zerdüş, henüz yedi yaşına gelmeden babası onu BurzinKurus adlı dürüst ve bilgili bir adama eğitilmek üzere teslim etmiştir. Küçük yaşlardayken çevresindeki yanlışlıklara karşı gelmeye, tartışmaya başlayan Zerdüş, yirmi yaşına geldiğinde ailesinden ayrılıp fakirlere yemek vererek hizmet etmiştir. Zerdüş otuz yaşındayken yurdunu bırakarak İran'daki Sebelan dağına çekilmiştir. Orada on yıl boyunca bıkmadan, usanmadan ruhunu dinlemiştir. Ama bir gün bir değişiklik duymuştur ve yerinden kalkıp güneşin karşısına geçmiştir ve ona şöyle seslenmiştir:

"Ey büyük yıldız, aydınlatacak bir şeyin olmasa yazgım ne olurdu? On yıl var ki buraya, mağarama çıkıyorsun. Eğer ben, kartalım ve yılanım olmasaydık, ışığından bezerdin. Fakat ben her sabah seni bekledim, ışığın fazlasını aldım ve bunun için seni kutsadım. Bak; ben fazla bal toplamış arı gibi uzanacak ellere muhtacım. İnsanlar arasında akıllular deliliklerine, fakirler ve zenginliklerine bir defa daha sevininceye kadar armağanlarımı paylaştırmak istiyorum. Bunun için aşağılara inmeliyim. Nasıl ki sen cömert yıldız akşamları denizin arkasına iniyor ve arka dünyaya ışık götürüyorsan ben de senin gibi, inmek istediğim insanların aralarına inmeliyim". Bkz. Friedrich Wilhelm Nietzsche, "Böyle Buyurdu Zerdüş", Panama Yayıncılık, İstanbul, 2010, s.4.

Rivayetlere göre Zerdüş otuz yaşında Peygamber olmuştur ve yanına ümmetinden bir kısmını alarak Belh'e gitmiştir. Dağdan indikten sonra insanlara kendi dinine davet etmiştir. Vaazlarına başlarken şu görüşlerini ortaya koymuştur:

"Ben o adamı severim ki; işine altın sözlerle başlar ve verdiği sözlerden fazlasını yerine getirir.

"Ben o adamı severim ki, gelecektekilere yakışır ve geçmiştekileri kurtarır.

"Ben o adamı severim ki; tanrısını hükmü altına alır. Çünkü tanrısını sever, zira o tanrısının gazabı yüzünden yok olmalıdır.

"Ben o adamı severim ki; ruhu ve kalbi özgürdür..." Bkz.Nietzsche,a.g.e., s. 4

Zerdüş demişti ki:

*"Bütün yazılmış şeyler içinde, yalnız kanla yazılmış olanı severim. Kanla yaz! Fark edeceksin ki kan ruhtur. Bir zamanlar ruh tanrıydı. Sonra insanlaştı. Şimdi hatta halklaşıyor."*Bkz. Nietzsche,a.g.e., s. 4

Zerdüş Peygamber ortaya koyduğu yeni öğretiyi ilk on yıl süresince sadece kuzenine kabul ettirebilmişti. Ancak Balkh (Baktria) yöresindeki (daha sonradan Zerdüş inancının koruyucusu olarak olan) Kral Visthaspa'yı inandırdıktan sonra Zerdüş dini hızlı yayılmaya başlamıştır. Daha sonra Avayital gölü civarında 45 günlük bir ibadetten sonra bir gece Miraca çıkmıştır. İşte bu gölün kıyısından, Vohumenah yani Cebrail Zerdüş'ün yanına gelerek ona dünyadan el çekmesine öğütlemiştir. Zerdüş Vohumenah'tan sonra diğer bütün meleklerle de görüştüğünden sonra Ahura Mazda'nın huzuruna çıkmıştır. Zerdüş Ahura Mazda ile yaptığı görüşmeden sonra, dinini yaymak için vaazlarına başlamıştır. Bu vaazlar genel esasları bakımından dört nokta etrafında toplanmıştır: 1. Ahura Mazda'ya ibadet 2. Meleklerle saygı 3. Şeytanlara lanet 4. En yakın ile evlenmek. 5. Zerdüş öğretisini yaymak için ümmetleri ile Visthaspa'nın savaşlarına yardım etmeyi zorunda kalmıştır. Bkz. Cahit CAN, Zerdüşçülük, Zerdüş ve Hukuk (Avesta), Ankara, Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Ankara, 1968, S 1, C 25 s. 282. Zerdüş bu savaşlarından biri sırasında M.Ö. 583 (551) yılında 77 yaşındayken öldürülmüştür.

⁵⁵ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Dinler Tarihi*, Otağ Yayınları, İstanbul, 1983, s. 107.

Sasanilerin (224-651)⁵⁶ Azerbaycan bölgesinde Zerdüştlüğü kabul etmesinin birkaç sebebi olmuştur. İlk ve en önemli sebebi ateşgedelerin⁵⁷ bu topraklarda olmasıdır. İkinci sebebi ise Sasanilerin bu bölgelere mukaddes olarak bakmasıdır. Nitekim onların hükümdarlarının Azerbaycan'da bulunduğu bilinmektedir. Zerdüştlere önemli ateşgedelerinden bir tanesi Şirvan bölgesinin Abseron adasının Surahan kasabasıdır. Bir diğeri ise Bakü şehrinde (Ateşi-Bagavan) yer almaktadır.⁵⁸Halk arasında bu mabedin üzerine iç şehirde yerleşen Cuma Mescidi inşa edildiği rivayet edilegelmiştir. Buna benzer ateşgedeler genellikle dağ eteklerinde, yüksek yerlerde ya da tepelerde inşa edilmiştir. Törenler ateş⁵⁹ vasıtasıyla dağın zirvelerinde ya da en yüksek yerlerinde icra edilmiştir.⁶⁰ Ayin esnasında kâhinler ağızlarını mendil veya kumaş parçası ile örtmektedirler. Böylece kutsal sayılan suyun⁶¹, havanın ve ateşin kirlenmeyeceğine inanılmaktadırlar. Tören esnasında kutsal kabul edilen ateşi evlerine götürmüşler ve o ateşi asla söndürmemişlerdir.⁶²

Zerdüştlükte günde üç defa ateşgedeyi ziyaret etmek sevaptır çünkü Zerdüştlüğe göre, ziyarete gidenlerin sayısı, o senenin bolluğunu ve bereketini göstermektedir.⁶³ Zerdüştlük inancına göre ateşe yönelik ibadet ve saygı şekilleri çeşitlilik göstermektedir.⁶⁴ Ateşin sönmesi ise uğursuzluğun işaretidir. Ancak cenaze evinde bir müddet için ateş söndürülmektedir. İnananlar kutsal kabul ettikleri

⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ulaş Töre Sivrioğlu, "Sasani İmparatorluğu Döneminde İran, Mezopotamya ve Kafkasya'da Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C 3, S 10, 2016.

⁵⁷ Azerkeşesb, Azerferanbah ve Azerberzin.

⁵⁸ Bazı rivayetlere göre Bakü yakınında ki Bibiheybet yüksekliğinde ateşge mabedi vardı. İçer şehirdeki mescit bu mabedin üzerine inşa edilmiştir. İlk zamanlarda İslam Şirvan topraklarına yayılana kadar Abseron yarımadası Zerdüştlü olmuşturlardır. Bkz. Sara Aşurabeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, ADN, Bakü, 1998, s. 32-33, 37, 43.

⁵⁹ Zerdüştlükte en önemli unsurların başında ateş gelmektedir. Dua sık sık ateş önünde yapılmakta ve ateşler büyük tapınaklarda (Ateşkade) sürekli olarak yanar şekilde muhafaza edilmektedir. Ateşin kutsallığı, iyiliğin ve aydınlığın sembolü oluşundan gelmektedir. Firdevs'i, "Şahname"sinde Zerdüştlere Ateşe tapmayanlar diye inanmıştır: "Magu ki otaşparastonbudaand, ParastandaipokiYazdonbudaand" "Demeyin ki; onlar ateşe tapanlardır, onlar ancak Allaha tek olan ve kutsal olana tapanlardır."

⁶⁰ Memmed Dadaşzade, *Azerbaycan halkının orta esrmenevimeseniyyeti*, Elm, Bakü, 1985, s. 38.

⁶¹ Zerdüştlükte su kutsal kabul edildiği için onu pis şeylerden korurdular. Nahid adında su tanrıçası vardır. Savaşta düşmana atılan ilk ok su ile yıkandıktan sonra düşmana fırlatılırdı. Bkz. Dadaşzade, *a.g.e.*, s. 49-51; Mürselov, *a.g.m.*, s. 55.

⁶² Azerbaycan Soviyet Ensiklopediyası, "Zerdüştlük", Bakü, 1980, C IV, ss. 323-324.

⁶³ Dadaşzade, *a.g.e.*, s.42.

⁶⁴ Dadaşzade, *a.g.e.*, s.44-45.

ateşgedelere adak adanmışlardır. Adak olarak odun ya da değerli mücevher sunmuşlardır.⁶⁵

Yukarıda bahsettiğimiz ateşgedelerden ziyade her evin kendine özgü ateşgedesi mevcuttur. Zerdüştlüğün mensupları savaşa, sefere veya herhangi bir işe girişmeden önce ateşgedeleri ziyaret etmişlerdir. Bazen ise bu ateşgeleri gittikleri yere götürürlermiş. Ayriyeten Azerbaycan'ın Bakü, Tebriz, Erdebil ve benzeri şehirlerinde birçok ateşgedelere rastlamak mümkündür. İslam'ı kabul ettikten bir müddet (VII. yüzyıldan) sonra Azerkeşeb's ateşgedesinin yerleştiği yeri insanlar "Tahtı Süleyman" adıyla anmaya başlanmıştır. Bu ateşgedenin üzerindeki dört tane dairevi sütun ikinci katı desteklemek için inşa edilmiştir. Daha sonra bu sütunlar üzerine camii inşa edilmiş ve aynı zamanda mimari yapısını da müdahale edilmemiştir. Genellikle ateşgedelerin mimarı yapısı birbirine benzemektedir. Ateşgah mabedin ortasında yerleşmiştir ve daima onun içinde ateş yanmaktadır. Her ateşgedede sekiz köşeli odalar bulunmaktadır. Bu devirde mabedin ortasında mukaddes ateş yanıyor olmasına rağmen yine de karanlıktır. Nitekim onların inancına göre ateş yakılan yere ışığın düşmemesi gerekmektedir.⁶⁶

Zerdüştlükte su, ateş ve toprak kutsal sayıldığından dolayı bu üç unsurun kirlenmemesi için defnetmezler.⁶⁷ Ölen kimseyi iki yakın akrabası "ölü kuleleri" (dahma)⁶⁸ olarak bilinen mekâna götürüp bırakırlar, ölüyü taşıyanlar daha sonra kül ile temizlenirler.⁶⁹ Hayatlarını kaybeden kişiler için bırakılan mabetler birkaç kattan oluşmaktadır. Cesetler bir sene bu mabette durduktan sonra taştan inşa edilmiş mezarlarda dağın eteklerinde ateşgedelere defnedilmiştir.⁷⁰

Sasaniler'de (224-651) mabetleri ve ateşgedeleri yaptırmak bir adet haline gelmiştir.⁷¹ Kazanılan yeni zafere veya yeni doğan çocuğa ateş yakılmıştır. Bu şekilde

⁶⁵ Dadaşzade, *a.g.e.*, s.46.

⁶⁶ Dadaşzade, *a.g.e.*, ss.36-37.

⁶⁷ Zerdüştlükte ölen kimse için yas tutan insanlar gök renginde elbise giyerlerdi. Seyidov, Mirali, *Azerbaycan Halkının Soy kökünü Düşünürken*, Yazıcı Yayınları, Bakü, 1989, s. 30.

⁶⁸ Buna benzer mabetler günümüzde halen Bakü şehrinde mevcuttur.

⁶⁹ ASE, "Zerdüştlük", ss. 323-324.

⁷⁰ Seyran Veliyev, *Drevniy, drevniy Azerbaydzhan: istoriko-geograficheskiyeoçerki*, Gyandzhlik, Bakü, 1983, s. 31.

⁷¹ Sasani hükümdarları her daim bu mabetleri ziyaret etmiştir. Örneğin Sasani hükümdarı II. Yazdigerd (438-457) V. yüzyılda Zerdüştlük dinini devletin resmi dini olarak ilan etmiştir. Nitekim bu dönemde

mabetlerde yakılan ateşler bir nevi korunuyordu. Aynı zamanda kanlı kurbanın yerini “ateş” almıştır. Sasaniler (224-651) Zerdüş dinini Bizans İmparatorluğuna yönelik siyasi güç olarak kullanmıştır. Esasında iki devlet dini kendi çıkarları için kullanmıştır. Bu vaziyet İslam dininin Azerbaycan topraklarında yayılmasına kadar sürmüştür. İslam dininin bu topraklarda yayılmasına rağmen halk inandığı şeylerden bir anda vazgeçmemiştir. Nitekim inanç artık kültür haline dönüşmüştür. Zerdüş dininin mensupları kendi inançlarını gizli de olsa sürdürme gelmişlerdir.⁷²

3. Yahudilik

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Azerbaycan eski zamanlardan beri farklı kabileler ve milletler yaşayan yer olmuştur. Bazıları bu topraklarından geçip gitmiş, bazıları ise buraya yerleşip kalmıştır. Azerbaycan topraklarında hala 20'den fazla millet barış ve uyum içinde yaşamaktadır. Bunlar arasında din ve dil, zihniyet ve öz-bilinç gibi kendi maddi ve manevi kültürlerini koruyan Yahudilerde yer almaktadır.⁷³

Yahudiler günümüz Azerbaycan ve Güney Dağıstan topraklarında erken Ortaçağta ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Kafkasya'dan Büyük İpek Yolu geçiyordu. Bu yoldan Yahudi tüccarları Çin'den kervanlarını sürmüşlerdir. Bu arkeolojik eserler tarafından da onaylanmıştır. Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi mensubu R. B. Goyuşev antik Şabran'ın kazılar sırasında Hazar ticaret ve transit güzergâhında VI. yüzyıla ait olan bir sinagogun kalıntılarını keşfetmiştir. VIII. yüzyıl Albanya tarihçisi Musa Kalankatlı, VII. yüzyılda Albanya Devleti'nin başkenti Barda şehrinde “Hıristiyanlar, Yahudiler ve Putperestler” varlığı hakkında veriler aktarmıştır. Aynı zamanda Ortaçağın ünlü Yahudi gezgini Tudelalı Bünyamin, “*XII. yüzyılda Azerbaycan'da 1.000 sinagog vardı*” diye yazmıştır.⁷⁴

Yahudiliğin Azerbaycan'a yerleşmesi ile ilgili çeşitli rivayetler mevcuttur. Bir rivayete göre Yahudilik Azerbaycan'a M.S. V. yüzyılda Sasani İmparatorluğu döneminde kök salmıştır. Rivayete göre Sasani İmparatorluğu sınırlarını korumak için Ortadoğu'dan Yahudileri ve Farsları getirmiş, onları kuzey sınırlarına yerleştirmiştir.

yerli idare ve Bizans yönetimi zayıflamıştı. Hükümdar, kilisenin yetkisi kısıtlamış, idaresinde yaşayan halktan aldığı vergiyi iki kata çıkarmıştır. Mürselov, a.g.m., s. 56.

⁷² Sarıkçıoğlu, a.g.e., s. 113.

⁷³ Serge Vaynşteyn-Germen Zahar'yaev, Evrei Azerbaydjana, Etnos, S 5 (47), 2010, s. 36.

⁷⁴ Vaynşteyn- Zahar'yaev, a.g.m., s. 36.

Bir başka rivayet ise Yahudilerin Azerbaycan'a gelme tarihini M.Ö. I. yüzyıla bağlamaktadır. Bu rivayete göre günümüzde Azerbaycan'da ikamet eden Yahudiler Babil ve Asur hükümdarlarının uyguladığı baskılardan kaçarak göç etmişlerdir. Azerbaycan'da yaşayan Yahudiler üç gruptan oluşmaktadır. Bunlar: Dağ Yahudileri, Avrupa Yahudileri (eşkenazi)⁷⁵ ve Gürcü Yahudileri'dir. Bu gruplar arasında bazı uygulama ve inanç farklılıkları mevcuttur. Günümüzde Azerbaycan'da toplam 16 bin Yahudi nüfus bulunmaktadır. Bunların en kalabalık grubu Dağ Yahudileridir (11 bin).⁷⁶

Bakü'ye Dağ Yahudileri İran'ın Gilan eyaletinden göç etmiştir. XIX. yüzyılın başlarında Bakü'de 10 yahudi ailesi ikamet etmiştir. Onlar Sinagog için bir bina kiralamışlardır. O binada kendi kutsal ayinlerini yapmışlardır. Kırsal bölgelerde yaşayan Dağ Yahudilerin ana faaliyetleri ise el sanatları, tarım, bahçecilik, tütün yetiştirme ve deri işçiliği olmuştur. İlk kez "Dağ Yahudileri" kavramı XIX. yüzyılda Kafkasya bölgesini çalışan Rus tarihçileri tarafından kullanılmıştır. O dönemde Yahudiler çoğunlukla dağ olan bölgelerde kendi köylerini oluşturarak yerleşmişti. Örneğin, Bakü'de, Guba'da, Gusar'da, Goyçay'da, Şamaha'da, Gençe'de, Derbent'te, Tebriz'de, Şeki'de, Şabran'da vb. bölgelerde Dağ Yahudileri yaşamıştır. Günümüzde Dağ Yahudileri günlük yaşamlarında hala kendi dinini ve örf-adetlerini korumaktadırlar. İhtiyacı olanlara yardım etmek onlarda kutsal görev olarak sayılmıştır. Onlar fakirlere, yetimlere ve hastalara hala yardım etmeye devam etmektedirler.⁷⁷ Dağ Yahudilerin kullandıkları dil Farsçanın bir lehçesi olan ve İbranice, Aramice, Rusça ve Türkçe kelimelerle büyük ölçüde karışmış olan Tatça'dır.⁷⁸

⁷⁵ Azerbaycan'da ilk Aşkenaz Yahudilerinin ortaya çıkışı 1832'ye dayanmaktadır. 1870 yılında sadece 50 Yahudi vardı (Dağ ve Ashkenazi). 1891'de Yahudi nüfusu 390 kişiye, 1897'de ise çoğunlukla Aşkenazi olmak üzere 2340 kişiye ulaşmıştır. 1913'te bu rakam 9689 kişi olmuştur. İlk merkezi koro sinagogu 1910 yılında inşa edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. M. Nazaraliev, İstoriya Poyavleniya Evreev-Aşkenazov Na Territorii Azerbaydjana, Gileya: naukovyy visny: Zbirnyk naukovykh prats, Vıpusk 107, Kiev 2016, ss. 155-158.

⁷⁶ Kövser Tagiev, "Siyasi Tarihi Bağlamında Azerbaycan'da Din Eğitiminin Gelişimi", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C 6, S 28, Samsun, 2013, s. 381.

⁷⁷ Vaynşteyn- Zahar'yaev, a.g.m., s. 39.

⁷⁸ Vaynşteyn- Zahar'yaev, a.g.m., s. 37.

4. Hıristiyanlık

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan bölgesinde nüfus dağılımına göre İslamiyet'ten sonra Hıristiyanlık resmi din statüsünü kazanmıştır. Hıristiyanlık o dönem Azerbaycan Albanyası'nda hâkim olan din olmuştur. İlk Hıristiyanlığın bölgede Milattan sonra I. asrında ortaya çıktığı tahmin edilmektedir. Kilise kayıtlarına göre bu topraklarda İsa'nın Havarisinden biri olan Bartelmi vaaz etmiştir. Mezopotamya ve Suriye'den başlayarak İran, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Albanyası'na gelinerek Hıristiyanlık faaliyetlerinde bulunduğu görülmektedir. Bölgeler arası ticaret sayesinde Mezopotamya'da Suriyeliler ve İran da dâhil olmak üzere Kafkasya bölgelerine kadar geldikleri kaynaklardan bilinmektedir.⁷⁹ Tarihçi M.A. Makhanko: Havarilerden biri olarak bilinen Bartelmi'nin bu gölgede vefat ettiğini aktarmaktadır.⁸⁰ Ancak vefat tarihi ve nerede defnedildiği hususunda net bir bilgi verilmemiştir.⁸¹ Bartelmi'den başka Güney Kafkasya'da birkaç aziz daha bulunmuştur. Hıristiyanlık bu bölgede azizler vasıtasıyla tebliğ edilmiştir. İlk tebliğ edilen şehir günümüzdeki Şeki⁸² şehri sayılmaktadır.

Hıristiyanlığın Azerbaycan Albanyası'nda yayılması iki farklı dönemde gerçekleşmiştir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi ilk misyonerlik faaliyetlerinin Azizler döneminde olduğu tahmin edilmektedir. Aynı dönemde Bartelmi'nin öğrencisi Yelisey⁸³ gibi azizler tebliğ noktasında önderlik etmişlerdir. İlk olarak Hıristiyanlığı benimseyen Kuzey Azerbaycan bölge olmuştur. Aziz Bartelmi, öğrencileriyle birlikte Araz (Aras) nehrini geçip Sisakan'da ve çevre köylerde tebliğde bulunmuştur. Azizlerin vaaz ve telkinlerinden sonra toplumun bir kısmı Hıristiyanlığa geçmiştir. Aynı zamanda Bartelmi burada öğrencileriyle beraber bir kilise inşa etmiştir.⁸⁴ XIII. yüzyılda yaşamış ermeni tarihçilerinden Stepanos Orbelian Azerbaycan Albanyası'nın Hıristiyanlığı hakkında şunları yazmıştır: “Her şeyden önce şunu ifade etmek lazım ki,

⁷⁹ Arık, *a.g.e.*, s. 45; Mürselov, *a.g.m.*, s. 57.

⁸⁰ Bazı araştırmacılara göre bu şehir modern Bakü şehridir. Fakat bu bilgi herhangi bir gerçek ile desteklenmemektedir.

⁸¹ Makhanko M. A. Varfolomey, ap. // Pravoslavnaayaentsiklopediya. T. 6. / Podred. Patriarkha Moskovskogo i vseyaRusi Aleksiya II., Moskva, 2003, s. 706–711.

⁸² Şeki'nin Kiş kasabasında ilk kiliseyi Yelisey inşa etmiştir. Bu kilise doğuda yapılmış ilk kilise olarak bilinmektedir. Kilise yapıldıktan sonra etraftaki köylere ve merkezi yerleşim yerlerine Hıristiyan dini buradan yayılmaya başlamıştır.

⁸³ Yelisey Alban topraklarında Hıristiyanlığın yayılmasına etkili olan misyonerdir. Arık, *a.g.e.*, s. 47.

⁸⁴ Arık, *a.g.e.*, s. 46.

Sisakanlılar ilk inananlardandır, nitekim onlar Ermenilerden önce Aziz Havari Bartelmi aracılığıyla Kutsal İncil'in öğretilerine itaat etmiştir".⁸⁵

İkinci dönem ise Eğitimci Gregoriy (Kirkor) ve Albanya hükümdarı Urnayrın çabalarıyla Hıristiyanlığın yayıldığı devirdir. Alban hükümdarı Urnayr, M.S. (III-VI) Hıristiyanlığı devlet dini olarak ilan etmiştir. Urnayr, Ermenistan'da yaşayan Gregoriy'nin şifahi aktarılan kerametlerini duyduktan sonra Hıristiyanlığı kabul etmiştir.⁸⁶ Fakat Urnayr döneminde Hıristiyanlığın herkesin ortak dini statüsünü alamadığı görülmektedir. Hıristiyanlık sadece devlet yöneticisinin, devletin üst bürokratlarının ve asilzadelerinin yeni dini olmuştur. Halkın büyük bir kısmı kendi eski inançları yaşatmaya devam etmiştir.⁸⁷

M.S. IV. ve V. yüzyılda Hıristiyan misyonerleri Sasani yöneticileri tarafından desteklenmiştir. Böylece eskiden beri var olan düşmanı Roma'ya karşı korunmuştur. Azerbaycan Albanyası'nın ruhani sınıfı, Aziz Gregoriya'ya kadar Kudüs Patrikliği tarafından yürütülmüştür. Fakat Gregoriy'den sonra Katalikos seçimi ve atanması, Alban piskoposları tarafından yapılmıştır.⁸⁸ Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde yer alan irili ufaklı yerleşim bölgeleri papalık sistemine dâhil olmuş ve bölünerek piskoposluğa verilmiştir.⁸⁹ Ülkede yaşanan iç ve siyasi çekişmeler yüzünden Katolik kilisenin merkezinin konumu sık sık değiştirilmiştir.⁹⁰ Kilise, ülkedeki bütün halkı Hıristiyanlaştırmak için sürekli yeni yöntemler geliştirmiştir. Örneğin, yeni alfabe geliştirerek halka daha yakın olmak istemiştir. Ancak başvurduğu bütün yöntemler, ülkede devam eden kiliseler arası mücadele, Sasanilerin Zerdüştlük propagandası yüzünden beklediği başarıya ulaşmasına engel olmuştur. Böylece Azerbaycan

⁸⁵ Farida Mamedova, *Politicheskaya İstoriya İ İstoricheskaya Geografiya Kavkazskoy Albanii*, Elm, Baku, 1986, ss. 222-223.

⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Moiseya Kagankatvatsi, *İstoriya Agvan*, V Tipografii İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt Peterburg 1861, ss. 41-47.

⁸⁷ Farida Mamedova, *Kavkazskaya Albaniya i Albanı*, Tsentr İssledovaniy Kavkazskoy Albanii, Baku, 2015, s.349.

⁸⁸ Mürselov, a.g.m., s. 59.

⁸⁹ Tahmini olarak her piskoposluğun yönetimine yedi köy verilmiştir. Arık, a.g.e.,s. 50.

⁹⁰ IV. Yüzyılda Alban kilisesinin merkezi başkenti Kabale'den sonra V. Yüzyılda merkez yeni korulmuş Berde şehrine taşınmıştır. Mürselov, a.g.m., s. 59.

Albanyası'nda yaşayan toplumlar çağın gerisinde yaşam sürmek zorunda bırakılmıştır.⁹¹

Hıristiyan dünyasında yaşanan inanç ayrılıkları, Alban Kilisesini ciddi anlamda etkilemiştir. İlk görüş ayrılığı İsa'nın tabiatı⁹² ile ilgili olmuştur. 451 yılında Kadıköy'de yapılan Kilise Konsülü Diofizitliği desteklenmiştir.⁹³ Bu nedenle M.S. VI. yüzyılın sonlarında Alban Kilisesi Diofizitliği kabul etmiştir. Alban Devleti'nin çöküşünden sonra ülkede Hıristiyanlığın rolü zayıflamıştır.⁹⁴ Böylece Alban kilisesi, Ermeni Kilisesi'ne tabi olmuştur. IX-X. yüzyıllarda Azerbaycan bölgesinde bağımsız devletler kurulduğunda, Alban kilisesi yine eski statüsüne kavuşmuştur. Bu durum XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir. 1836'da Çarlık yönetimi, Sinod'un kararıyla Alban Kilisesi'nin faaliyetlerini durdurmuş ve mülkiyetinin Eçmiazin Katolikosluğu'ne devredilmesini emretmiştir.⁹⁵

Azerbaycan'da Hıristiyanlık; Ortodoksluk, Katoliklik ve Protestanlık mezheplerinin yanı sıra farklı mezhepler ile temsil edilmiştir. Azerbaycan'da Ortodoksluk XIX. yüzyılın başlarında Çarlık Rusyası'nın yürüttüğü “göç politikası” sonucunda yayılmaya başlamıştır. Bakü'de ilk Ortodoks Kilisesi 1815'ten beri faaliyete geçmiştir. Rus Ortodoks kilisesinin parçalanmasından sonra bazı Hıristiyan mezhep mensupları Kafkasya'ya sürgün edilmiştir. Azerbaycan'a göç eden ilk Rus göçerleri, 1834'te Şamahı kazasına bağlı Altıağaç köyünü, 1838'de Lenkeran kazasına bağlı Vel köyünü, 1842 yılında Yelizavetpol vilayetine bağlı Rus Borisi'ni, 1844 yılında ise Slavyanka köylerini inşa edilmiştir. 1868 yılında Bakü vilayetinde Hıristiyanlığın farklı mezheplerine bağlı 21 köyün ve 13 bin kişinin olduğu kayıtlara geçmiştir. Bakü'de ilk Katolik anlayış XIX. yüzyılın ortalarında Çarlık Rusyası'nın

⁹¹ Bu devirde Hıristiyan misyonerler için en önemli tehlikelerden biri Sâsânî hükümdarları olmuştur. II. Yazdigerd (438–457) ülkede Hıristiyan dini mensuplarını ortadan kaldırıp Zerdüştlüğü zorla kabul ettirme siyaseti başlatmıştır. Kısra Zerdüştlüğün yayılması ve öğretilmesi için Alban topraklarına 700 Mag (Dini hizmetçisi) yollamıştır. Sorunun giderilmesi ve dini bilgilerin öğretiminin kalıcılığının etkili olması için III. Vachakan ise Sâsânî idari gücünü kırarak ülkesinde Zerdüştlüğün yok edilmesi ve Hıristiyan dinini yayılması için okullar açtırmış, eski kilise ve manastırları tamir ettirip, yeni kiliseler inşa ettirmiştir. Arık, *a.g.e.*, s. 52; Mürselov, *a.g.m.*, s. 59.

⁹² Diofizitler ve Monofizitler.

⁹³ Bu Konsilde “Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olduğu ve onun bir tek şahısta birleşmiş iki tabiat olduğu kabul edilmiştir.” *Ayrıntılı bilgi için bkz.* Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, (çev. Mehmet Aydın) Türk Tarihi Kurumu, Ankara, 1990, s.16.

⁹⁴ Nitekim bu topraklarda Araplar fetihlere başlamışlardı.

⁹⁵ Alban kilisesi XX. yüzyılın 80 ve 90 yıllarına yeniden restore edildi.

Kafkasya'ya savaşçı Katoliklerin sürgünü ile başlamıştır. Bu mezhep Tetri-Skarodaki (Gürcistan) Roma-Katolik askeri mensuplarına tabi olmuştur. 1882 yılında Bakü Katolik mensupları bağımsız olarak faaliyete başlamıştır. 1895 senesinde Aziz Bakire Meryem'in Masum Hamileliği kilisesi ve 1903 senesinde ise Bakü Mezarlığında Kutsal Haç Kilisesi inşa edilmiştir.

Baptistler Bakü şehrine XIX. yüzyılın ikinci yarısında petrol kuyularının istismarı sırasında Alman sanayicileriyle birlikte gelmişlerdir. Onların gelme sebebi XIX. yüzyılın başlarında Almanya'da ortaya çıkan siyasi ve dini çekişmelerdir. O dönemde Hıristiyanlar arasında “*Batı'ya Kıyamet Günü yaklaşıyor, Kurtuluş yolu Doğudur.*” söylentisi yayılmıştır. Kıyamet gününün sorgu sualinden kurtulmaya çalışan din mensupları Çarlık Rusyası'na ve Kafkasya'ya göç etmişlerdir. 1819 senesinde bu topraklarda 209 Alman ailesi bulunmaktadır. Bakü'de Baptistler 1870 senesinde bir topluluk kurmuşlardır. 1899 senesinde bu topluluğun üyeleri Bakü'de kendi mabetlerini inşa etmişlerdir.⁹⁶

5. İslam

Azerbaycan'da İslam'ın nasıl yayıldığı ile ilgili tam bilgi vermek oldukça karışıktır. Çünkü bu konu bakir bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam'ın yayılmasını dönem olarak⁹⁷ veya genel olarak⁹⁸ ele alanlar olmuştur. Ancak bu konu bazı aşamalar şeklinde ele alınmaya çalışılacaktır.

İlk aşama, İslam fethi dönemi, VII. asrın ortasından VIII. yüzyılın başına kadar devam etmiştir. Azerbaycan'a İslam Hz. Ömer (r.a) döneminde yapılan fetihler sonucunda gelmiştir.⁹⁹ Bu dönem Azerbaycan Albanyası'nın düşüşüne kadar ve aynı zamanda Alban kilisesinin bağımsızlığını kaybetmesine kadar devam etmiştir. Hz. Osman (r.a) döneminde de Azerbaycan'a İslam Fetihleri devam etmiştir. Halife Azerbaycan'a doğru ordunun başına hareket etmesi için Velid b. Ukbe b. Muayt'ı tayin etmiştir. Azerbaycan halkının isteği üzerine anlaşma yapılmıştır. Anlaşmaya göre halktan 80.000 dirhem vergi alınmıştır.¹⁰⁰ Tarihçi Z. Bünyatov'un işaret ettiği

⁹⁶ Azerbaycan Milli Ansiklopedisi, “Baptisteri”, C. I, Elmi Merkezi, Bakı, 2009, ss. 153-158.

⁹⁷ Nuriyeva, *a.g.e.*, ss. 46-52.

⁹⁸ Zekeriya Kitapçı, *İslam Hidayet Güneşi Doğu Turan Yurdunda Azerbaycan ve Horasan'da İslamiyet Talas Nazariyesinin Çöküşü*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2016, ss. 130-207.

⁹⁹ et-Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed Bin Cerir'üt-Taberî, Tarih-i Taberî, C. IV, s. 147.

¹⁰⁰ et-Taberî, IV, s. 247.

gibi bu safhanın sonunda Azerbaycan halkının öncelikle tercih ettiği din İslam olmuştur. İslam dinini ilk olarak üst sınıf kabul etmiştir. Daha sonra tüccarlar ve zanaatkârlar arasında yayılmıştır. Nitekim Araplar onlara ayrıcalıklar sağlamıştır. Ancak yeni camilerin inşa edilmediği bu dönemde Antik tapınaklar ve Kilisler camiye dönüştürülmüştür. Ancak bütün bu yaşananlar halkın bilincinde yer edinen eski din anlayışının silinip gitmesinde yeterli olmamıştır.¹⁰¹

İkinci aşama, VIII. yüzyılın başından Büveyhiler'in¹⁰² Batı İran ve Irak'ın iktidarına gelene kadarki dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde Azerbaycan topraklarında Şirvanşahlar, Mazyediler ve Saciler bağımsız devletler kurmuştur. Putperestlik ve Zerdüştlükçülük önemini yitirmiş, Yahudilik ise kendi varlığını devam ettirmiştir. Alban kilisesi bağımsızlığını yeniden kazanmıştır. Ancak halk üzerinde etkisi azaldığı için dini törenler Ermenice düzenlenmiştir. Zamanla bu kilisenin takipçileri Ermenileşmiştir. Bu aşamada insanlar İslam'a yaklaşmış, fakat etnik dinlerine bağlılıkları tamamiyle kaybolmadığından yeni akımlar ortaya çıkmıştır. Örneğin Abbasi döneminde ortaya çıkan Şuubiyye¹⁰³ akımı etkisini göstermiştir. Aynı zamanda Babek Harekâtı¹⁰⁴ buna canlı bir örnektir. Sınır bölgelerinde İslam dini ile ilgili fikirler ve bilgiler artmağa başlamıştır. Dağlık bölgelerde aşırı Şiiliğin yaygınlaştığı görülmektedir.¹⁰⁵

Üçüncü aşama, Büveyhiler'in (935-1055) iktidarda olma dönemini kapsamaktadır. Bu dönemde Azerbaycan topraklarında yayılmaya başlayan ılımlı Şiilik Derbende kadar ulaşmıştır. Suniliğin Hanefi kolu ve Şiiliğin İmamet kolu önde gelen dini akımlar haline gelmiştir. Aynı zamanda Sufizm'in de azımsanmayacak kadar takipçi bulmuştur.¹⁰⁶

Dördüncü aşama, Selçuklu dönemi ile ilişkilidir. XI-XIII. yüzyıllar Azerbaycan topraklarında Sünnilik yoğunlaşmaya başlamıştır. Şiilik konum itibari ile zayıflamıştır. Sünniliğin artışında Şafi mezhebinin mensupları önemli rol oynamıştır. Aynı zamanda

¹⁰¹ Bünyatov-Yusufov, *a.g.e.*, ss. 248-250.

¹⁰² Mercil, "Buveyhiler", *DİA*, VI, 496-500.

¹⁰³ Apak, "Şuubiyye", *DİA*, XXXIX, 244-246.

¹⁰⁴ Sebahattin Çelik, "Abbasiler Döneminde Hurremiye Mezhebi ve Babek İsyanı", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Balıkesir 2006, s.95-106

¹⁰⁵ Arif Yunusov, *Azerbaycan'da İslam*, Bakı, 2004, ss. 44-48.

¹⁰⁶ Yunusov, *a.g.e.*, s. 59.

sufi tarikatları da geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Azerbaycan Atabeyleri ve Şirvanşahlılar İslam dinini Hıristiyan baskısından koruyabilmişlerdir.¹⁰⁷

Beşinci aşama, Moğol istilası dönemini kapsamaktadır. XIII-XV. yüzyıllarda Sufizm çok yayılmış ve aynı zamanda Hurufilik de artmaya başlamıştır. Hurufiliğin kurucusu ise Fazlullah Naimi olmuştur. Abul Gasan Aliyyul-ala ve Şair Nesimi Hurufiliğin en etkili temsilcileri olarak bilinmiştir. Bu dönemde Sufi tarikatının Halveti kolunun ikinci şeyhi Seyid Yahya İbn as-Seyid Baha ad-Din aş-Şirvani el-Bakuvi el-Halveti ünlü (halk arasında şöhret bulmuş bir kişi) olmuştur. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın kardeşi Halvetilerin şeyhi Dede Ömer Ruvşeni'nin takipçisi olmuştur. İbrahim İbn Muhammed Gülşeni, XV. asrın ikinci yarısında Halvetilerin kolu olan Gülşeni tarikatının temelini atmıştır. Bunun ardından Nakşibendî tarikatı dâhil olmak üzere birçok tasavvuf ekolü Azerbaycan bölgesinde yayılmıştır. Buradan da Kuzey Kafkasya'ya Dağıstan, Çeçenistan gibi çeşitli bölgelere yayılmıştır.¹⁰⁸

Altıncı aşama, Safevilerin dönemi (1501-1786) ve XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti ile ilgilidir. Azerbaycan bölgesinde İslamiyet'in kabul edilmesi ve yayılmasından sonra mezhepsel açıdan Sünnilik ve Şiilik çeşitli iktisadi ve siyasi nedenlerle yaygınlaşmıştır. Şiiliğin Azerbaycan'da ortaya çıkışı ve yayılışıyla ilgili çeşitli bilgiler ve çelişkili rivayetler olmuştur.¹⁰⁹

Safeviliğin Azerbaycan'da hâkim olması Şiilik mezhebinin devlet nezdinde oluşmasına zemin hazırlamıştır. Safeviler Şiiliği yaymış ve bu bağlamda On İki İmamın onuruna on iki kırmızı çizgiden oluşan sarık takmışlardır. Bu nedenle "Kızılbaşlılar" olarak adlandırılmışlardır. Çaldıran savaşında zafer kazanan Osmanlı Devleti, Azerbaycan'da Hanefi mezhebini yaymıştır. Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası'na katılması sonrasındaki dönem ise yeni İslamcılık dönemi olarak kabul edilmektedir.¹¹⁰

¹⁰⁷ Yunusov, *a.g.e.*, ss. 49-56.

¹⁰⁸ Yunusov, *a.g.e.*, ss. 57-62

¹⁰⁹ Yunusov, *a.g.e.*, ss. 63-80.

¹¹⁰ Yunusov, *a.g.e.*, ss. 110-115.

D. XIX. YÜZYILDA AZERBAYCAN'IN MÜSLÜMAN DİN GÖREVLİLERİNİN UNVANLARI VE VAZİFELERİ

1. Molla

Molla, dini belirli seviyede öğrenmiş, İslam toplumunda tanınan ve bilinen din âlimlerine veya önderlerine verilen addır. “Mevla” kökünden geldiği bilinen Molla Monla, Munla ve Mulla ibareleri şeklinde Arapça ‘efendi’, ‘sahip’ ve ‘amir’ manalarına gelmektedir. Esasında ‘efendimiz’ anlamını ifade eden mevlananın zamanla değişmesi sonucunda molla olmuştur. Bu değişimle birlikte ‘munla’ kelimesinde olan ‘n’ harfi bir süre sonra ‘l’ ye dönüşmüştür. Molla sözünün ‘doldurmak’ anlamına gelen ‘mel’ köküne dayandığı iddia edilse de bu görüş kabul görmemiştir.¹¹¹

Tarih süresince molla unvanı İslam toplumunda çeşitli şekillerde görülmüştür. Osmanlı Devleti’nde az rastlansa da İran ve Azerbaycan bölgelerinde bu unvana sahip çok fazla din görevlisi görmekteyiz. İran’da halk arasında molla yazı yazmayı bilmese de okumayı bilen kişiye söylenmiştir. Esasen bu kişiler iyi bir tahsil almış, liyakat sahibi ve dini yaşayan kimseler olarak karşımıza çıkmaktadır. Safevi döneminde Sadreddin-i Şirazi olarak bilinen Molla Sadra, molla meclisleri kurmuştur, bu toplantılarda dönemin sayılı âlim ve ulemaları da molla unvanı ile anılmıştır. Molla unvanları Kaçarlar döneminden XIX yüzyıla kadar süre gelmiştir. Nitekim Mollaların liyakat ve şeref ifade eden unvanları XX yüzyılın başlarından itibaren itibarını ve niteliğini kaybetmiştir. Halk arasında yaygın olan mollalar okuldan önce çocukların yazma ve okuma öğrenmesi için ilk eğitimin alındığı adreslerdir. Kızların gittikleri öğretmen hanımlara ‘molla bacı’ denilmiş ve genellikle öğrencilerin mektep derslerine katılması ‘mollaya gitme’ olarak ifade edilmiştir. Çeşitli dönemlerde mollaların görevleri değişmiş, sarayda hükümdarlar tarafından âlim kişilere ‘molla başı’ tayin edilmiştir. Daha sonraları ise dini konuda hocalık ancak uygulamada hükümdarlara dalkavukluk yapacak şekilde göreve getirilmiştir. İran’da Zerdüştler ve Yahudi cemaatler de kendi din âlimlerinin isimlerinin önüne molla unvanı koymuşlardır.¹¹²

¹¹¹ Algar, “Molla”, DİA, XXX, 238-239.

¹¹² Aliakbar Dehkhoda, *Luğetname-i Dehkhoda*, Tehran, 1998, C. XIV, s. 21424.

Osmanlı Devleti'nden önce de Molla ilim sahiplerinde verilen bir unvan olmuştur. Dönemim tasavvuf erbabı olan Mevlana Celaleddin-i Rumi'ye ilminden dolayı Molla-i Rumi de denilmiştir. Osmanlı Devleti'nde Molla unvanı İran'dan farklı olarak 'mevleviyet' derecesine ulaşan âlimlere verilmiştir. İstanbul kadılarına "İstanbul efendisi"; Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerinde olan kadınlara ise "Edirne mollası", "Van mollası" ve "Mısır mollası" gibi isimler verilmiştir. Fakat Molla Hüsrev, Molla Fenari, İzzet Molla, Molla Yegân ve Molla Gürani gibi isim alan âlimler az olmuştur. XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'de ilim sahasında "zadegân" olarak isimlendirilen ulama sınıfı ortaya çıkmıştır. Ulema sınıfından 'Beşik uleması' olarak bilinen gruba sosyal bir sınıf olma statüsü verilmek üzere "molla bey" unvanı verilmiştir. Çarlık Rusyası'nda Molla, Ortodoks Papazı ile hemen hemen aynı niteliği taşımıştır. Molla statüsü devlet yönetmenliği tarafından belirlenmiştir. İşleri ise devlet yetkilileri tarafından kontrol edilmiştir. Mollalar özel bir kararname ile atanmış ve genellikle belirli bir camide görev yapmışlardır.¹¹³

2. Ahund

Ahund, Şiilerde dini bilen ve öğreten kişilere söylenmiştir. Aynı zaman da üniversite hocası için de kullanılmıştır.¹¹⁴ Ahund kelimesini kökü büyük ihtimalle Farsça 'hund' kelimesine dayanmaktadır. Okudu, tahsil aldı anlamında kullanılan hand, üstat ve efendi anlamlarını taşıyan 'havend' kelimesinin değişmesiyle ahund halini almıştır. Zayıf bir ihtimalle birlikte Zeki Velidi Togan, bu kelimenin Yedisu'da bulunan Türk Nesturi pazarları için kullanılan *argun* veya *arhun* kelimelerinden geldiğini söylemiştir.¹¹⁵ Farsça kaynaklarda Ahund "ağa, *hahudkar*" kökenden gelmiş ve "ilim öğrencisi" olan kişiler için söylenmiştir.¹¹⁶ Ahund sıfatı, Müslüman bilim adamının adı ve molladan bir derece yüksek unvan olarak da kullanılmıştır.¹¹⁷

Ahund sözcüğü ilk defa Timurlular döneminde yaygınlaşmıştır. Nitekim büyük şöhret kazanan âlimler bu kelime ile ifade edilmiştir. Herat şehrinde 3 medreseyi idare

¹¹³ G. V. Mioslavskiy, Yu. A. Petrosyan, M. B. Pitrovskiy, S. M. Prozorov, *İslam: Entsiklopedicheskiy Slovar*, Nauka. Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturı, Moskva, 1991, s. 170.

¹¹⁴ Aliakbar Dekhoda, *Luğetname-i Dekhoda*, Tehran, 1998, C. I, s. 79.

¹¹⁵ Algar, "Ahund", DİA, II, 185.

¹¹⁶ Dekhoda, *Luğetname-i Dekhoda*, C. I, s. 80.

¹¹⁷ F.A. Brokgaur – İ.A. Efron, *Entsiklopedicheskiy Slovar*, T. II A, Semenovshaya Tiopitografiya (İ. A. Efron), Spb, 1891, s. 541; M. Popov, *Slaovar İnostrannih Slov, voshedshih v Upotreblenie v Russkom Yazıke, Tipografiya Tovaritshstva İ. D. Sitina*, Moskva, 1911, s. 49.

eden âlim Mevlana Fasihuddin Nizamiye de bu sözün kullanılması dikkat çekicidir. Safeviler döneminde ise, hikmet ilmi ile uğraşan âlimlere Ahund demişlerdir. Aynı zamanda bu yüceltici bir sıfat olmuştur. Mesela, Molla Sadra-yi Şirazi bazen sadece Ahund olarak anılmıştır. Kaçarlar devrinde kelime aynı anlam taşıyan *molla* sözü ile beraber kullanmıştır. Örneğin, Ahund Molla Abdülkerim Erivani gibi. Bu kullanım XX. asrın başlarına kadar devam etmiştir. Ancak zaman içerisinde Ahund kelimesi farklı şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim çocuk eğitimi ile uğraşan hocalara da Ahund denmiştir. Yakın dönemlerde ise laik gruplarca din adamlarını küçümseme sözcüğü olarak kullanıldığı görülmüştür. Ahund kelimesi Osmanlıca, Çağatayca, Yeni Uygurca ve Kazan Türkçesi gibi bazı Türk dillerinde de kullanılmıştır. Örneğin, Kazan’da yüksek derecede dini iş gören ve mahalle imamlarına nezaret eden başıimam, Batı Türkistan’da yüksek derecedeki âlimler, Doğu Türkistan’da ise “Efendi, üstat” manalarında kullanılmıştır. Çin Müslümanları bu sözü *ahong* tarzında cami imamı için kullanmıştır. Aynı zamanda çok nadir de olsa, Pakistan ve Afganistan’da bu ifade *ahun* şeklinde karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁸

3. İmam

İmam Arapça “emm” kökünden gelip öne geçmek ve idare etmek manalarında kullanılmaktadır. Terminolojik olarak imam, cemaatle kılınan namazda cemaatin önünde duran kişi ve devletin başı manasını taşımaktadır. İslam Tarihinde imam devlet başkanlarına söylenilmiş camide namaz kıldırın imamlara ise farklı isim verilmiştir. Örneğin Endülüs’te cami imamlarına sahibü’s-salât adı verilmiştir. İran’da ise camide namaz kıldırın kişiye piş-namaz denilmiştir.¹¹⁹ İslam dininde ilk cemaate namaz kıldırın, imam, önder ve devlet başkanı Hz. Muhammed (s.a.v) olmuştur. Hz. Muhammed (s.a.v) İslam dinini kabul eden yeni bölgelere imamlar tayin etmiştir. Bu imamlar Kuran-ı Kerim’i iyi okuyan ve anlamlarına önem veren kişilerdir. Örneğin bir hadisle ifade edecek olursak: Amr b. Selme’nin kabilesi (Cermoğulları) İslam dinini kabul etmiştir. Kabilede Seleme’den başka Kuran’ı iyi okuyan olmadığına Hz. Muhammed (s.a.v) onun yedi sekiz yaşlarında olmasına bakmayarak imam tayin etmiştir. Selem’e de bu imamlık görevini bu kabilede ölünceye kadar ifa etmiştir.¹²⁰

¹¹⁸ Algar, “Ahund”, DİA, II, 185.

¹¹⁹ Aliakbar Dehkhoda, *Luğetname-i Dehkhoda*, Tehran, 1998, C. III, s. 3305.

¹²⁰ Buhari, Megazi, 53.

Eskiden imamların sabit bir geliri olmamıştır. İmamlar beytülmalde ve vakıflar tarafında belirlenen yardımlarla din hizmetinde bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti'nde de topluma hizmet eden görevliler arasında en geniş yeri tutanlar imamlar olmuştur. İmamlar Osmanlı Devleti Padişahı tarafından hizmete atandığı için askerlikten muaf tutulmuşlardır. İmamlar görevleri süresinde vergilere tabi tutulmuştur. Maaşları hizmet ettikleri cami veya camilerin vakıfları tarafından karşılanmıştır. Daha sonraki zamanlarda vakıfların kâğıt üzerinde kalması imamların zor durumda bırakmıştır. Durum böyle olunca vakıflar başka kaynaklardan bunu karşılamaya çalışmışlardır. Sonuç itibariyle imamlara devlet tarafından bir maaş bağlanması zorunlu hale gelmiştir. İmamlar kırsal kısımlarda genellikle küçük yerleşim yerlerinde babadan oğluna veya ailenin diğer ferdine geçmekle göreve devam etmişlerdir. Büyük yerleşim yerleri şehirlerde imamlar tayinle göreve geldikleri için sınava tabi tutulmuşlardır. Din bilgisi üstün olan iyi ahlak sahibi olan kişi imamlık görevine atanmıştır. İmamlar devleti temsil etmiştir. Görev yaptıkları mahallelerde kadıların yapması gereken işleri de üstlenmiştir. İmamlar, mahallenin düzeni, asayiş, fuhuş yapan kadınların mahalleden sürülmesi, içki içilen mekânların tespit edilmesi, mahallede yaşayan sakinlerin adap ve erkânla yaşamaları, dini vecibelerin yerine getirilmesi gibi birçok konuda hassasiyet gösterilmesini sağlamıştır. Bunun yanında imamlar mahallede olan sakinler hakkında tam bilgi sahibidirler. Bu bağlamda mahalleye yeni gelenlerin, oturanların ve taşınanların kimliklerinin tespiti ve kayıt işlemlerinin yapılmasından gelen yabancıların kefalete bağlanması, kalacakları yer ve süresinin belirlenmesine kadar pek çok işe bakmışlardır.¹²¹

XIX. yüzyılda yapılmış olan 'Mürur Tezkireleri'nin oluşturulması ile ilgili ilk işlemler imamlar tarafından yerine getirilmiştir.¹²²

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nde II. Mahmut'un eğitim alanında yapmış olduğu değişikliklerden biri de ilköğretimin zorunlu olmasıdır. 1824 senesinde imzalanan fermanla devletin tümünü kapsayacak şekilde ilköğretim zorunlu olmuştur.¹²³ Osmanlı Devleti'nde Sübyan mekteplerinde imamlar da eğitim vermiştir. İmamlar namaz vakitleri dışında Arap alfabesini, Kuran okuma şekillerini, kısaca

¹²¹ Küçükkaşçı, "İmam", DİA, XXII, 178-179.

¹²² Beydilli, "İmam, Osmanlı Devleti Devleti'nde İmamlık", DİA, XXII, 181-186.

¹²³ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2003, s. 140.

sürelerin ezberlenmesini ve dini bilgilerin öğretilmesini tedris etmişlerdir.¹²⁴ Yukarıda bahis ettiğimiz imamların faaliyet ve görev sahalarının ağırlığı Tanzimat dönemine kadar kuvvede olmuştur. XIX. yüzyılın ortalarından sonra Osmanlı Devleti padişahı II. Mahmut yeni ıslahatlar yaparak “*merkezi bir devlet kurma*” sistemi tasarlamıştır. Bu sistemle birlikte imamların mahalle ve köylerde sahip olduğu yetkilerin tamamı “muhtar” kurumuna teslim edilmiştir.¹²⁵ Daha sonraki dönemde muhtarların yetkilerinin çoğalması ile imamların köylü-devlet ilişkisi ikinci planda kalmıştır.¹²⁶

4. Kadı

İslam âleminde Kadı görevi mana itibariyle Arapçada ‘kaza’ kökünden gelir ve ismi fail olan ‘kadı’ olarak bilinmektedir. Farsçada Kadı sözcüğü “*hâkim*” anlamına da gelmektedir. Bu bağlamda “*hüküm eden kişiye*” verilen addır.¹²⁷ Fıkhi bir terim olarak insanlar arasında ortaya çıkan tartışma ve problemleri şer’i hükümlere dayalı olarak çözen yetkili makam sahibi kişi demektir. Fıkıh literatüründen ‘idare etmek’, ‘hüküm vermek’, ‘hükmetmek’, ‘yargılamak’ vb. manalarına gelmektedir. Kuran-ı Kerim’de iki yerde kadı kelimesi geçmekte olup ‘hükümünü, sözünü geçiren’¹²⁸ ve ‘uhdesinde yargı yetkisi de bulunan yöneticiler’¹²⁹ manalarında görmekteyiz. Hadislerde de kadılarla ve kadıların nitelikleri ile ilgili hüküm ve bilgiler karşımıza çıkmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v) efendimiz görevin ehil sahibine verilmesini, bu kişinin hüküm verirken ne gerekiyorsa onun yapmasını ve İslam’ın esasına göre çaba sarf etmesini söylemiştir. Fakat yeterli niteliğe ve şarta haiz olmayanların görev taleplerinin geri çevrilmesini ön görmüştür.¹³⁰ Bir diğer hadis de kadıların sorumluluk sahibi olduğunu bildirme manasındadır: “*Kadılar üç şekle bölünür. Bunlardan biri cennete girecek, diğer ikisi ise cehenneme. Birinci kısma dâhil olan kadılar hakkı bilip*

¹²⁴ Yahya Akyüz, *a.g.e.*, s. 148.

¹²⁵ Muhtarlık kurumu ilk olarak İstanbul, da başlatılmıştır. Muhtarlar köylerde halkın asayişini sağlamış, köyden göç etmek isteyenlere ‘Mürur Tezkeresi’ nin verilmesini, köye gelen ve başka köye yerleşmek isteyenlerin Defteri Nazıra bildirmekle deftere kayıt etmekle ve memurlara yardımcı olarak vergilerin toplanmasını da yardım etmişlerdir. Muhtarların bir diğer özelliği de imamların mürur tezkerelerinde yapmış olduğu ihmal ve yolsuzlukları kontrol etmektir. Geniş bilgi için bkz. Musa Çadircı, Türkiye’de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme, Belleten, XXXIV/135, Ankara, 1970, ss. 409-420.

¹²⁶ İsmayıl Arslan, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti İmparatorluğunda İmamlar, Muhtarlar ve Köylüler: Balıkesir Örneği”, Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 8, S 13, Bursa, 2007, s. 239.

¹²⁷ Aliakbar Dehkhoda, *Luğetname-i Dehkhoda*, Tehran, C. IV, 1998, s. 8729.

¹²⁸ Taha 20/72

¹²⁹ Bakara 2/188

¹³⁰ Ebu Davud, Akziye, 2-3, Nesai, Adabul Kudat, 4.

onunla hüküm ederler. Diğer iki kısma ise hakkı bildiği halde hükmetmeyen ve bilgisiz olduğu halde hükmeden zulmeden de ateştedir” manasına gelen hadisini söyleyebiliriz. Sonuç olarak ilk dönemlerde bu göreve ilim irfan, bilgi sahibi kimseler davet edildiğinde tereddüt ederek ve çekinerek bu görevin manevi sorumluluğunun büyük olmasından dolayı kabul etmişlerdir. Ancak tarihi süreçte İslam âleminde tanınan, bilinen, meziyet sahibi ve görevini hakkı ile yerine getiren kadılar da olmuştur.¹³¹

Prensip olarak kadılık görevini ahlaklı, dürüst, şeriat bilgisine haiz ve fiziksel kusurları olmayan her Müslüman alabilmektedir. Eğer böyle bir kişi yoksa o zaman diğer koşulları tekrar gözden geçirilmiş ve bazı fiziksel engelleri olan (örneğin sağırlık) bir kişi de bu göreve atanabilmiştir. Ancak böyle bir atama geçici bir dönem için sıkıntıları bertaraf etmek için yapılmıştır. Kadılar toplum hizmetinde bulunduğu için devlet hazinesinden maaş da almıştır. Bu maaş onun geçimini karşılamaya yeterli miktarda olup oldukça tatmin edicidir. Taraflara tarafsız davranılabilmesi ayrıca onlardan gelecek para, hediye veya herhangi bir hizmet almak durumunda kalmaması için devlet tarafından yüksek ücretli maaşları verilmiştir. Tüm bu sebeplerden dolayı zengin insanların kadı olması daha çok öngörülüyordu. Nitekim onlar devlet hazinesinden maaş almıyorlardı. Kadıların kendi şehir ve bölgesinde genel ahlaka bakmak, tüm hukuki ve cezai davaları yürütmek, vakıf ve dernekleri kontrol etmek, binalar, yollar ve sokakların yapılmasının gözetlemek, cezaların doğru uygulanmasını sağlamak, mirasın doğru bölünmesini izlemek, zekâtın doğru dağıtılmasını sağlamak gibi çeşitli görevleri bulunuyordu.¹³²

XIX. yüzyılda İran’da görev yapan kadılar Azerbaycanda olduğu gibi her konuya şer-i hükümlere dayanarak hüküm vermişlerdir. Fakat dönemin devlet başkanı tarafından tayin edilen kadılar dini konuları derinden bilen ve aynı zamanda halk tarafından saygı duyulan kişilerdir. Bu kadılar dönemin birçok âlimi tarafından onay olarak göreve getirilmiştir. Âlimler kadıların doğru hüküm vereceğine referans olmuş ve söz birliğiyle onaylamışlardır. Kadılar direk olarak devlet başkanına bağlı olmuş ve

¹³¹ Atar, “Kadı”, DİA, XXI, 66-67

¹³² Mioslavskly ve dğr. a.g.e., s. 125.

şehirlerde onlara özel olarak verilmiş makamlarda görev yapmışlardır. Eğer kadı yanlış hüküm vermişse onu tayin eden devlet başkanı da mesuliyet taşımıştır¹³³

a) Çarlık Rusyası'nda Kadılık Kurumu

Çarlık Rusyası döneminde din görevlileri sınava tabi tutulmuş ve şahadetname alması sonucunda göreve tayin edilmiştir. Sınava tabi tutulan kadıların yaş sınırı 30 olarak belirlenmiştir.¹³⁴ Kadılar belirli bölgelere atanmıştır. Kadılar atandıkları bölgelerde imamların gözetimini yapmış ve aile hukuku (evlenme-boşanma) gibi durumlara mükellefi olmuşlardır. Kadılar bunun dışında Müslümanlar arasında çıkan anlaşmazlık ve sorunların çözülmesinden sorumlu tutulmuştur. Kadılar cami görevlilerini (imam) idare etmekle yükümlüdürler. Camide yapılan ayin ve dini ibadetlerin görevli dışındaki kimsenin yapmasına müsaade edilmemiştir. Devletin izni dışında camide tefrika yaratacak herhangi bir öğretilde bulunulmaması noktasında ihtimamlı davranılmıştır. Camilerde toplanan yardımların yurtdışına gitmesini kayda alan kadılar din görevlilerinin yabancı din adamları ile irtibata geçilmemesi için ayrıca görevlendirilmiştir. Bir diğer husus da şudur ki kadılar bölgedeki cami ve din görevlileri sicilini, camiler hakkındaki bilgileri, dini kurumlar olan vakıflar ve onların faaliyetlerini zekât, yardım gibi konularla, nikâh, talak, doğum, ölüm gibi çeşitli olayların kayıtlarını tutmakla da yükümlüdür.¹³⁵

5. Azerbaycan Bölgesinde Şeyhülislam

Şeyh ve İslam kelimelerinin birleşmesinden oluşan Şeyhülislam tabiri, sözlükte 'yaşlı kimse', 'reis' ve 'bilge' manalarını taşımaktadır. İslam dünyasında ulema ve sufi tarikat önderine verilen bu şeref unvanı X. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. XI. yüzyıla gelindiğinde Horasanda Şafi ulemanın başında olan kişiye bu unvan verilmiştir. Sonraları İslam dünyasında yaygın biçimde kullanılmaya başlanmıştır. Evliya Çelebi de İslam şehirlerini anlatırken burada fetva verme yetkisi olan müftülerin şeyhülislam unvanı ile anıldığını söylemiştir. Çin'in ve Orta Asya'nın

¹³³ Aliakbar Dehkhoda, *Luğetname-i Dehkhoda*, C. X, Tehran, 1998, s. 14647.

¹³⁴ Alper Alp, "Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi", Akademik Bakış, C. 7, S 13, Ankara, 2013, s. 121.

¹³⁵ *Polnoe Sabranie Zakonov Russiyskoy İmperii s 1649 goda*, T. LVII, Sank Petersburg 1872. D. 50680, ss. 383-385.

önemli şehirlerinde şeyhülislam olarak bilinen âlim ve ulamaların yetkileri, fetva verme, medreseleri teftiş etme, okutulacak derslerin belirlenme, kadıya yardım etme ve icazet verme şeklindedir. Safeviler döneminde şeyhülislam unvanı dini mahkeme reisine verilmiş ve ‘sadrüssudur’ tarafından tayin edilmiştir. Osmanlı Devleti’nde bu makamın ve unvanın ne zaman ve kim tarafından tayin edildiği ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Ancak Bursa’da uzun yıllar kadılık yapmış Molla Fenari’nin 1425 yılında müftülük görevine getirilmesi Osmanlı Devleti’ndeki şeyhüislamlığın başlangıcı olarak esas alınmıştır.¹³⁶

Şeyhüislamlık makamı İslam âleminde büyük makamlardan biri olarak kabul edilmektedir. “İslam’ın şeyhi”, “Müslümanların aksakalı” ve “Müslümanların önderi” gibi çeşitli manaları ihtiva eden “şeyhülislam” lakabını tanınmış fıkıh âlimleri ve sufi mürşitler taşımıştır.¹³⁷ Şeyhülislam görevine getirilen kişiler önceleri devletin başında olan kişiler tarafından tayin edilirken sonraları seçimle muteber meclislerin toplanması ile seçilmiştir.¹³⁸

XIX. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya ülkelerinde kullanılan bu makam Rus İmparatoru tarafından Şii topluluğunun liderine verilen unvan olmuştur. Türkmençay antlaşmasından sonra Azerbaycan’ın güney kısmını kendi hâkimiyetine alan Çarlık Rusyası Kafkasya’da dini işleri kendi gözetmenliğinde tutmak için 1823 senesinde Şii Şeyhülislam ve 1832 yılında ise Sünni Şeyhülislam makamları tesis etmiştir. Şeyhüislam ve müftüler, 1872 tarihinden sonra ayrı ayrı faaliyet göstermiş ve dini konularda fetvalar vermişlerdir. İlk olarak Mehemmedeli Hüseyinzade, şeyhüislamlık görevine tayin edilmişse de Kafkasya’daki halka dini noktada tam olarak rehberlik edemediği görülmektedir.¹³⁹

İslami makam sıralaması göz önünde bulundurulduğunda müçtehitlik makamı Şeyhüislamlıktan önce geliyor ve çok daha yüksek sayılıyordu. Dini konularda Şeyhülislam makamında olan Hüseyinzade Kafkasya’da dini konularla bağlı tam yetkilere sahip olmuştur.¹⁴⁰ Sadece dini konularda değil aynı zamanda devlet memuru

¹³⁶ İpşirli, “Şeyhülislam”, DİA, XI, 91-96.

¹³⁷ Aliakbar Dehkoda, *Luğetname-i Dehkoda*, C. I, Tehran, 1998, s. 14647.

¹³⁸ Nurullayev, *a.g.e.*, s. 18.

¹³⁹ Nurullayev, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁴⁰ XIX. Yüzyılın başlarında kurulan Güney Kafkasya Müslümanları Ruhani İdaresinin makamı Tiflis şehrinde yerleşiyordu. Tahmini olarak yüz sene devam eden şeyhüislamlığın makamı XX. Yüzyılın

statüsünü elde etmiştir. Ancak zaman zaman devrin müçtehitleri ile şeyhülislamı arasında bazı konularda anlaşmazlıklar çıkmıştır. Müçtehit Ağa Şeyh Ali ile Şeyhülislam Mehemmedeli Hüseyinzade arasında çıkan ihtilaflar bu anlaşmazlıklardan birisidir. Ve neticede bu keşmekeşlik Çarlık Rusyası'ca kabul edilmemiş, müçtehitlik makamına Çarın fermanı ile son verilerek bu makamda olan kişilerin Müslümanlar içerisindeki faaliyetleri yasak edilmiştir.¹⁴¹

E. XIX. YÜZYILDA AZERBAJCAN'DA DİNİ EĞİTİM

XIX. asrın birinci yarısında Azerbaycan kültürel ve sosyal hayatındaki ilk gelişmeler yaşanmıştır. Ayrıca 1850 senesinden sonra ticaretin gelişmesi ile birlikte Azerbaycan komşu devletlerce büyük bir odak noktası olmuştur. Bu bağlamda Bakü ise bir kültür ve medeniyet şehri merkezi haline gelmiştir. Yeni düşüncelerin ve çağdaş bir edebiyatın ortaya çıkması ile tedbir alınması gereken konular belirlenmiştir. İlk sırada halkın eğitilmesi yani cehaletle mücadele yer almıştır.

1. Müslüman Mektepleri (Okulları)

XIX. yüzyılda Azerbaycan'ın okul tarihine "*Müslüman mektepleri*" adı ile yeni bir sayfa açılmıştır. Çarlık Rusyası'nın açmış olduğu okullarda öğrencilerin sayısı artmaya başlamıştır. Buna rağmen çocukların çoğu camilerde faaliyet gösteren ve özel evlerde olan medreselerde din eğitimi almaya devam etmiştir. Okul faaliyetlerinin geniş çapta yayılmasına rağmen halkın taleplerini bunlar karşılamıştır. Durum böyle olunca Müslüman okulları Azerbaycan halkının eğitim ve öğretimi için ileriye yönelik bir adım olmuştur. Bu projenin teşkiline en büyük katkı sunan A. Ağa Bakıhanov olmuştur.¹⁴²

Kuzey Azerbaycan'ı hâkimiyet altına alan Çarlık Rusyası yerli halkı kendi kanunları ile yönetmek için okullar açmıştır. Bakıhanov, baskı ile bunu başarmının

başlarında (1921) Azerbaycan'ın başkenti Bakü şehrine göçürülmüştür. 1930-1944'cü yıllar arasında şeyhülislamlık faaliyeti tamamen durdurulsa da 1944 yılında yeniden tesis edilerek faaliyete başlamıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde (1918-1920) yeni yaratılan 'Meşihat-i İslamiye' idaresinin başçısı da şeyhülislam olmuştur. Nitekim SSCB hâkimiyeti dönemi (1921-1991) ve bağımsız Azerbaycan Devleti'nin kurulmasından sonra da Güney Kafkasya Müslümanlar Ruhani İdaresinin başçısına verilen makam şeyhülislamdı. 1980 senesinde şeyhülislam makamına Hacı Allahşükür Hümmet oğlu Paşazade tayin edilmiştir. Onun döneminden şeyhülislamın görevi ve yetkileri değişikliklere uğramış ve önemli bir dini kuruma çevrilmiştir. O Kafkasya'nın Şii Müslümanlarından sorumlu tek dini rehberi hesap edilmiştir.

¹⁴¹ Nurullayev, *a.g.e.*, s. 20.

¹⁴² Hüseyin Ehmedov, *XIX asır Azerbaycan mektebi*, Te'sil Yayınevi, Bakı, 2006, s. 136.

mümkün olmayacağını elde edilen ilk fırsatta halkın rahatlıkla bu kanunların dışına çıkacağını ifade etmiştir. Her iki taraf için de yapılması gereken en önemli şey esasında yerli halkla Çarlık Rusyası'ndan göç eden halkı kaynaştırıp aralarındaki bağı sağlamlaştırmaktır. A. Ağa Bakıhanov'a göre halkı doğru şekilde bilinçlendirmek gerekir ki bunun en doğru adımı Müslüman okullarının açılmasıdır.¹⁴³

İlk Müslüman mektebinin Bakü şehrinde tesis edilmesi A. Ağa Bakıhanov projesi ile gerçekleşmiştir. Projeye istinaden mektep üç sınıflı olmuştur. Orada öğrenilecek diller, kabul edilecek öğrencilerin yaşı, onların yatacağı yer, giyilecek elbiseler, eğitim için gerekli olan vesaitler, öğretmenlerin ve öğrencilerin sayısı gibi birçok temel ihtiyaç belirlenmiştir. Öğrenciler ilk üç sınıfı bitirdikten sonra eğitimini devam ettirmek üzere isteğe bağlı olarak Tiflis Gimnaziyası'na veya Çarlık Rusyası'nın farklı bölgelerine gönderilmiştir. Mektepte biri Rus, ikisi ise Müslüman olmak üzere üç öğretmen faaliyet göstermiştir. Rus öğretmenleri birinci sınıfta Rus alfabesini ve lügatını, Rusça konuşma ve yazmayı öğretmiştir. İkinci sınıfta matematik, gramer ve hitabet dersleri verilmiştir. Üçüncü sınıfta ise coğrafya ve tarih dersleri öğretilmiştir. Müslüman hocalar ise birinci sınıfta Arap alfabesini, duaları, Fars ve Azerbaycan dillerinde okuma ve yazmayı öğretmiştir. İkinci ve üçüncü sınıflarda Fars dilinin gramerinin yanı sıra birçok edebi eser okutulmuştur. Bakıhanov'un önermiş olduğu bu eğitim şeklinde Farsça ve Arapçanın öğretilmesindeki amaç öncelikle şimdiye kadar yazılan kitapların Arapça ve Farsça olmasıydı ikincisi Asya'nın büyük bir kısmının bu dillerle okuyup yazmasından kaynaklı Azerbaycan'ın geçmişinden kopmamasını önlemektir. Diğer bir taraftan öğrencilerin Rusça eğitim görmeleri Rus ve dünya medeniyetini yakından öğrenme ve takip etme manasına gelmekteydi.¹⁴⁴

Bakıhanov'un bu mektep projesinde öğretmenlerden başka nezaretçiler de çalışıyordu. Çocukların Rusça öğrenmesi noktasında faydalı olacağı düşüncesinden hareketle nezaretçilerin Rus olması gerekiyordu. Nezaretçiler aynı zamanda mektebin hazinedarlık işlerine de bakıyordu. Bunların dışında mektepte beş hizmetçi de faaliyet gösteriyordu. Bunlardan ikisi Rus olmak şartıyla gözetmenlik yapıyordu. Diğer üçü ise pansiyonda öğrencilere hizmet üzere görevlendirilmiş Müslüman çalışanlardı.

¹⁴³ Ehmedov, *a.g.e.*, s. 137.

¹⁴⁴ Ehmedov, *a.g.e.*, s. 138.

Onlardan biri aşçı, diğeri ekmekçi ve üçüncüsü öğrencilerin elbiselerini yıkamakla yükümlü kişiydi. Bakıhanov bu okullara üst düzey ailelerin çocuklarının da gelmesini öngörmüştü. Okulda han, bey ve ruhani çocukları ile beraber eğitim gören normal aile çocukların bulunması halk arasındaki sınıf statüsünü ortadan kaldırıyordu. Mektebin yıllık maliyetinin 3.000 manat olduğu projede mektebe her sınıfa 18 kişiden fazla olmamak şartıyla 42 öğrenci alınmıştır. Bu maliyetin bir kısmının öğrencilerden bir kısmının maddi durumu yerinde olan halktan diğer kısmının ise hazineden karşılanmasına karar verilmiştir. Fakat Bakıhanov'un bu fikrine Çalık Rusyası'nın Kafkas memurları sıcak bakmamış ve proje bir süreliğine askıya alınmıştır. Projeye uygun olarak 8 ile 12 yaş aralığındaki öğrenciler mekteplerde öğrenim görmek üzere kabul edilmiştir. Bazı istisnai durumlar da gerçekleşmiştir. Örneğin yeteneğe göre 15 yaşa kadar öğrenci alınmıştır. Ayrıca Bakıhanov, Azerbaycan ve Fars dilinin öğrenilmesi için gerekli kitapları ve Rus-Azerbaycan sözlüğünü Tiflis'te basılmak üzere kendisi üstlenmiştir.¹⁴⁵

a) Tiflis'te Müslüman Mekteplerinin Açılması

Çalık Rusyası Bakıhanov'un Müslüman Mektep projesini tahmini olarak 15 sene sonra uygulamaya başlamıştır. Çalık Rusyası hâkimiyeti döneminde yapmak istediği yeniliklerde halkın içerisinde ruhanilerle her zaman yüz yüze gelmiştir. Çünkü asırlar boyunca Azerbaycan halkının eğitimi ruhanilerin idaresinde olmuştur.¹⁴⁶ Bunun için de Çalık ruhanileri kendi politikasını uygulamak için çeşitli yollar aramıştır. XIX. Yüzyılın 20'li yıllarında Çarlığın faaliyetlerinden rahatsız olan ruhanilerin ayrıca eski gücünün kısıtlanmasından dolayı, devlete düşmanlık etmesinden korkulmuş, Çar memurları yeni yollar aramak zorunda kalmıştır. Devletin özel isteği üzere çinovnik (resmi görevli) M.S. Hanikov 1849 senesinde Ali tarikatı Müslüman mekteplerinin açılması layihasını hazırlamıştır. Onun görüşüne göre ruhanilerin siyasi gücünün azaltılmasının veya onlara karşı yapılacak baskının devlete karşı düşmen sayısını artırmaktan başka bir şeye yaramayacağı yönündedir. Böylece Çalık ruhanilerinin komşu devletlere eğitim almak üzere gitmeleri önlenerek ve bu eğitim merkezlerinde yetişen ruhanilerin kendi amaçları doğrultusunda kullanılacaktır.

¹⁴⁵ Ehmedov, *a.g.e.*, s. 139.

¹⁴⁶ Karıl Marks i Fridrik Engels, *Socineniya*, T. 21, s. 495

Bu nedenle bu projenin uygulanabilmesi için çok sayıda Ruhani bu işe özendirilmiştir.¹⁴⁷

XIX. yüzyılda Kafkasya'nın hiçbir yerinde Müslümanlar için devlet okulunun olmadığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı Çarlık Rusyası'nın baş defterdarı S.V. Safonov okulun idaresini Güney Kafkasya'nın Şii Ruhani İdaresinin başkanı Şeyhülislam Memmed Eli'ye vermiştir. Şeyhülislam, Tiflis şehrinde açılacak olan bu okulun, Tiflisin Şii camisinin nezaretinde olacağını bildirmiş ve 1845 senesinin sonunda 50 kişilik bir öğretim binasının yapılması ile de okulun tam olarak faaliyete başlayacağını söylemiştir. Bundan başka Şeyhülislam okulda geçilecek dini ve dünyevi dersler içeriği planını Rusçaya çevirmek için M.F. Ahundov'a göndermiştir. Fakat defterdar S.V. Safonov bunun ilk defa yapılmasını isteyen Bakıhanov'a layihayı göndererek onun da fikrini almıştır. Bakıhanov da bu layihanın Çarlık Rusyası ile Azerbaycan halkı arasında yapılan önemli bir adım olduğunu söylemiştir.¹⁴⁸

1847 senesinde şehir memurları ve halkın katılımı ile Tiflis'te ilk Müslüman mektebin açılışı gerçekleştirilmiştir. Mektep Tiflis camisinin külliyesinde olduğundan dolayı öğrenciler için gerekli kalacak ve yatacak mobilyalar caminin yardım fonundan temin edilmiştir. İlk Müslüman mektebinin amacı eğitim gören Şii mezhebine mensup öğrencilerin sosyal hayatta işlerine yarayacak dini bilgileri ve Rusçayı öğretmektir. Mektebin müdürü Tiflis ahundu olarak tayin edilmiştir. Mektepte biri Müslüman ikisi Rus dili eğitimi ile alakalı olarak öğretim faaliyetinde bulunmuştur. Müslüman öğretmen Tiflis ahundunun önerisiyle seçilmiş ancak diğer iki öğretmen Azerbaycan dilini iyi bilen Ruslardan bizzat eğitim kurumu tarafından tayin edilmiştir. Mektepte öğretilen derslerin içeriği şöyle olmuştur: Azerbaycan, Fars, Arap ve Rus dilleri, muhtasar olmak üzere coğrafya ve tarih bilgisi, genel olarak Rus kanunları.¹⁴⁹

Eğitimde I. sınıfta Azerbaycan dili, II. sınıfta Farsça ve III. sınıfta Arapça öğretilmiştir. Her sınıfa ikişer sene olmakla toplamda altı sene eğitim verilmiştir. Tedrisat döneminde Rusça ve çeşitli dersler ek olarak da verilmiştir. Öğrenci I. sınıfta başarılı bir şekilde bitirdiği zaman II. sınıfta okumaya hak kazanmıştır. Aynı durum III.

¹⁴⁷ Ehmedov, *a.g.e.*, s. 141.

¹⁴⁸ Ehmedov, *a.g.e.*, s. 143.

¹⁴⁹ Ehmedov, *a.g.e.*, s. 144.

sınıf için de söz konusudur. Mektep ücretsizdi. Mektebin Müslüman hocası Mirza Fazil Haz, Rus dili hocası ise İ. Krikoryev'dir.¹⁵⁰

Şii Müslüman mektebinin açılması Kafkasya'daki Müslümanlar için büyük bir hadise olmuştur. Bu olay kısa bir zamanda Sünni Müslüman mekteplerinin de açılmasına vesile olmuştur. Çarlık Rusyası, Dağıstan'da ortaya çıkmış bazı vakıfalar ve "müridizim" ile alakalı olarak ortaya çıkan olaylardan ötürü oluşan rahatsızlıktan kurtulmak, Sünni Müslümanları arasında saygı kazanmak ve onları kendi taraflarına çekmek amacıyla mekteplerin açılmasını öngörmüştür. İlk defa Tiflis Sünni Müslüman mektebi 1849 senesinde faaliyete başlamıştır. Çarlık Rusyası bu iki mektebin açılmasıyla bir nevi Müslümanlar arasına nifak salıp Şii ve Sünni ayrımını alevlendirmek de istemiştir. Çarlık, bu şekilde ruhani idareyi kendi idaresine almakla, hükümet için zararlı gördüğü komşu devletlerden gelen (Osmanlı Devleti ve İran) ruhani etkiyi azaltmıştır. Bütün bunlar bir yana halk arasındaki bu tarz mektepler çok ciddi ilgi görmeye başlamıştır. Bundan dolayı kısa bir sürede Azerbaycan'ın her bir şehrinde Müslüman mektepler tesis edilmiştir.¹⁵¹

b) Müslüman Mekteplerin Azerbaycan'da yayılması

Tiflis'te iki sene deneme amaçlı açılan Müslüman Mektepleri devletin politikasına uygun olup halk tarafından oldukça hoş karşılanmıştır. Bundan dolayı Azerbaycan'da da Müslüman mekteplerinin açılmasına karar verilmiştir. 1850 senesinde Azerbaycan'da yapılan araştırmada 700 caminin faaliyet gösterdiği ve bu camilerde 3000'e yakın Müslüman çocuğun ilköğretim ve ortaöğretimde eğitim gördüğü tespit edilmiştir. Camide öğrencilere kuran alfabesi ve kuran okuma öğretilmiş ve öğrencilere dua ezberletilmiştir. Genel hesaplamalara göre eğitim görmesi gereken çocukların sayısı 150000 kişi olması gerekiyordu. Buna rağmen çocukların onda dokuzu eğitim almıştır. Bundan dolayı Müslüman mekteplerinin açılmasının ne kadar gerekli olduğu görülmüştür.¹⁵²

Azerbaycan'da ilk Müslüman mektebi 1849 senesinde Gence şehrinde açılmıştır. Mektep memurluk sistemi tarafından az bir yardımla idare edilmiştir. Elektrik ve ısınma ihtiyacı şehrin merkez camii vesilesi ile tedarik edilmiştir. Mektepte

¹⁵⁰ Ehmedov, *a.g.e.*, s. 145.

¹⁵¹ Ehmedov, *a.g.e.*, s. 147.

¹⁵² Ehmedov, *a.g.e.*, s. 148.

Azerbaycan, Fars ve Rus dilleri ile matematik, coğrafya ve tarih dersleri verilmiştir. İlk sene Gence mektebine 22 öğrenci alınmıştır. Bu mektepten sonra 1849 senesinin Nisan ayında Şuşa'da Müslüman Şii mektebi açılmıştır. Mektebin ihtiyaçları halktan toplanan paralar ile karşılanmıştır. Bu Mektep'te Azerbaycan Türkçesi, Arapça, Farsça ve Rusça öğretilmiş, matematik, coğrafya, tarih, Rus kanunları ve hattatlık dersleri tedris ettirilmiştir.¹⁵³

Albay İsmail Bey Kutkaşınlı ve Yüzbaşı Şirali Bey büyük yardımları ile 1849 senesinde Şamahı'da biri Şii, diğeri Sünni olmak üzere çocuklar için iki Müslüman mektebin resmi olarak açılışı yapılmıştır. Kanyaz Varantsov¹⁵⁴ da bu açılışa hanımı ile katılmıştır. Bu mektepler halk tarafından büyük ilgi ile karşılanmıştır. Mektebin ilk senesinde 187 öğrenci eğitim almak üzere kaydını yaptırmıştır. Şamahı halkı bu mektep binasının kirası ile gerekli gelirleri karşılamak için 1797 manat (gümüş pul) yardım toplamıştır. Halkın içinden ilim sahibi olan hocalar mektebin ilk senelerinde öğrencilerine Azerbaycan Türkçesi, Farsça ve Arapça dillerini maaş almadan öğretmişlerdir. Aynı senede Bakü şehrinde de ilk Müslüman mektebi faaliyetlere başlamıştır. Bakü şehrinde o esnada 16 ruhani okulun ve bir de devlet okulunun faaliyette bulunuyor olması belirtilmesi gereken önemli noktalardan birisidir. Kısa bir sürede Müslüman mektepte 50 öğrenci eğitim almaya başlamıştır. Daha sonra sırasıyla 1850 senesinde Nuha, Selyan ve Lenkeran'da Müslüman mektepleri açılmıştır. Sonuncusu da 1853 senesinde Zakatala şehrinde Müslüman çocukları eğitmek üzere açılan eğitim merkezidir. Fakat öğrenci sayısı 20 kişiyle sınırlandırılarak ve birçok zorluklarla eğitime devam edilebilmiştir. İlk başta kiralık bir pansiyonda devam eden bu okul daha sonra eğitime uygun olmadığı için 1855 senesinde kapatılmıştır.¹⁵⁵

Azerbaycan mekteplerinde de eğitim sistemi devlet okullarındakine benzer şekilde olmuştur. Mektep, öğrencileri yaş ve bilgi seviyelerine göre kabul etmiştir. Birinci sınıfta öğrenciler Arap alfabesini, Kuran-ı Kerim okumayı ve Azerbaycan Türkçesinin gramerini öğrenmiştir. Sonraki sınıfta esas ders Farsça olup daha çok Doğu klasikleri okutulmuştur. Öğrencilere Sadi'nin "Gülistan", ve "Bostan"ı,

¹⁵³ Ehmedov, *a.g.e.*, s. 149.

¹⁵⁴ Prens Mikhail Semyonovich Vorontsov. 1844 yılında Vorontsov, Başkomutanlık ve Kafkasya'dan sorumlu olarak göreve atandı

¹⁵⁵ Ehmedov, *a.g.e.*, ss. 150-151.

Fuzuli'nin "Leyli ve Mecnun"u, Hafız'ın "Tarihi-Nadir"i ve ayrıca "Cengiz Han Tarihi" gibi önemli eserler okutulmuştur. Üçüncü sınıfta dersler biraz daha zor olmuştur. Öğrenciler hitabet, Arapça mantık, Arap dilinin grameri, Şer-i kanunlar, tefsir, kozmografya ve metafizik gibi önemli ve ağır dersler görmüşlerdir. Bu düzeydeki eğitimle daha çok Ruhaneler hedeflenmiştir. Çarlık Rusyası'nın esasen okullarda en önem verdiği dersler Rus dili, tarih, hesap ve coğrafya olmuştur. Yazının geliştirilmesi de diğer önemli meselelerden birisidir. Tüm bunların yanı sıra bu okullarda eğitim almak son derece zor olmuştur. Bundan dolayıdır ki, üst sınıflara gelene kadar öğrenci sayısı epey azalmıştır.¹⁵⁶

Müslüman okulları eğitim kurumuna bağlı olmamıştır. Okullar özel idarecilerin teşviki ile idare edilmiştir. Ancak ne yazık ki idareciler sürekli yer değiştirdiğinden dolayı mekteplere gerekli zamanı ayıramamışlardır. Dolayısıyla bu durum eğitimin zayıflamasına neden olmuştur. Bunun yanında ders verecek öğretmenlerin kadrinin bilinmemesi, öğretmenlerin az bir ücret ile çalıştırılması sonucunda okullarda büyük sorunlar yaşanmıştır. Devletten mektepler için yardım talep edilse de karşılık alınamamıştır. Çarlık mektepleri, öğrenci azlığı ve eğitime uygun olmaması sorunları ile kapatılmıştır. Azerbaycan'ın her bir bölgesinde ise Müslüman mektepleri 1860 senesinden itibaren kapanmıştır.¹⁵⁷

Azerbaycan'da Müslüman mektepleri kapandıktan sonra sadece Tiflis'te iki Müslüman mektep faaliyetlerine devam etmiştir. 1880 senesinde birkaç defa yeniden mekteplerin açılması kanuni yolla istenmişse de bu durum defterdarlık (mali işler üzere kurum) tarafından uygun görülmemiştir. Hacı Zeynelabidin Tağıyev Şii, Memmedeli Bey Palavandov Sünni mekteplerine (300 manat) yıllık para yardımı ile ihtiyaç sahibi öğrencilere elbise ve eğitim vesaiti yardımında bulunmuşlardır. Tiflis Müslüman mektebi otuz seneden fazla faaliyetine devam etmiştir. Ayrıca 1901 senesinde Müslüman mektebi, Ali Müslüman Mektebi'ne dönüştürülmüştür.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Ehmedov, *a.g.e.*, s. 152.

¹⁵⁷ Ehmedov, *a.g.e.*, ss. 160-162.

¹⁵⁸ Ehmedov, *a.g.e.*, s. 194.

2. Azerbaycan'da Mektep ve Medreselerin özellikleri.

XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde eğitim hala mektep ve medreselerle yürütülüyordu. Bu dönemde yaklaşık 500-700 kadar medrese ve mektep mevcuttu.¹⁵⁹ Mescit ya da mekteplerin her birinde 10 dan 100 kadar eğitim verilmiştir. Bu okullarda dersleri mollalar vermiştir. Medrese masraflarının bir kısmı mescitler bir kısmı anne-babalar tarafından karşılanmıştır. Çocuklara ilköğretim yıllarında Arap alfabesi ve Kuran-ı Kerim okuma dersleri öğretilmiştir. Daha sonraki senelerde Farsça ve bazı mekteplerde tarih dersleri verilmiştir.¹⁶⁰

1870 senesinden itibaren Bakü'de Avrupa tarzında mektepler açılmıştır. Halk arasında bu okullara "*usul-i cedit*" denilmiştir.¹⁶¹ Bu okullarda ana dilin yanında Farsça ve Rusça da okutulmuştur. Bundan dolayı bu mektepler 'Russko-Tatariskaya şkola' (Rus-Tatar mektebi) diye de isimlendirilmiştir. Ancak okulda yabancı ülkelerden özellikle Osmanlı Devleti'nden getirilen kitapların okutulması yasaklanmıştır. Ama buna rağmen bu okullarda haftada birkaç saat Türkçe ders verilmiş ve kısa zaman içerisinde bu okulların sayısı artmıştır. Örneğin 1890 senesinde Bakü, Yelizavetpol (Gence) ve Şamahı şehirlerinde birçok Rus-Tatar mektebi faaliyet göstermiştir. Bu Rus-Tatar okullarının asıl amacı halk kitleleri arasında Rus dili ve medeniyetini yaymak olmuştur.¹⁶²

XIX. yüzyılın sonuna doğru ilköğretim okullarına öğretmen yetiştirmek için 'Daru'l-muallim' okulları açılmıştır. Bu okuldan mezun olanlar, ilköğretim okullarına tayin edilmiştir. Öğretmenler yaptıkları hizmet karşılığında halk içerisinde 'Mirza' olarak adlandırılmıştır. Mirzalar sadece öğretimle meşgul olmamış, aynı zamanda halkın sosyal ve kültürel bakımdan kalkınmasında da önemli rol oynamışlardır. XIX. yüzyılın sonlarında bu okullarda ticaretle ilgili bütün müesseselerde yazışmalar Farsça yapılmıştır. Bundan dolayı okullarda bu dilin öğretilmesi zorunludur. Okulda ders veren muallimlere ise burada çalışabilmeleri için mutlaka Gori Seminaryasını¹⁶³

¹⁵⁹ Ziya Bünyatov, *Azerbaycan Tarihi*, Çıraç Yayınları, Bakü, 2009, s. 644

¹⁶⁰ Bünyatov-Yusufov, *a.g.e.*, s. 616.

¹⁶¹ *İstoriya Azerbaydzhana. Uchebnik*, İzd-vo BGU, Bakü, 2016, s. 244.

¹⁶² EK II.

¹⁶³ 1867 senesinde Azerbaycan'da öğretmen kadroların hazırlanması için Gori öğretmen okulu açılmıştır. 1879 senesinde bu okulun Azerbaycan şubesi faaliyete geçmiştir. Şubenin açılmasında en büyük desteği Müftü Hüseyin Efendi Gayıbov vermiştir.

bitirmek şartı koşulmuştur. Bu okullar¹⁶⁴ sırası ile Şuşa'da (1830), Nuha'da (1831), Bakü'de (1832), Gence'de (1833), Nahçıvan'da (1837) ve Şamahı'da (1838) açılmıştır.¹⁶⁵

Okulların dışında camilere bağlı medreseler ve dini okullar faaliyet göstermiştir. Bu dini okullara ana dilini ve Farsçayı bilen 16 yaşından büyük öğrenciler kabul edilmiştir. Medreselerde eğitim ücretsizdir. Okulların müfredatında Arapça, dini bilgiler, edebiyat, felsefe, mantık, psikoloji ve İslam tarihi gibi dersler vardı. Eğitim 6-8 yıldan 10-15 yıla kadar olan farklı aşamalardaki medreselerde verilmiştir.¹⁶⁶

İlim ve kültür merkezi Bakü şehrinde hükümet 1850 senesinde Müslüman çocuklar için ilk kez bir okul açılmıştır. Bu okula üç muallim tayin edilmiştir, Rusça öğretmenin maaşı devlet tarafından karşılanırken, geriye kalan iki Müslüman öğretmen geçimini kendileri karşılamıştır. Ancak halk, çok fazla eğitim ve öğretime sıcak bakmamıştır. XIX. yüzyılın başlarında Azerbaycan halkının maddi imkânı çok kısıtlıdır ve her veli kendi mesleğini çocuklarına öğretmiştir. Ancak ilerleyen zamanlarda petrol sanayisi daha çok gelişmesi ve şehrin büyümesi ile halkın refah durumu iyileşmiştir. Durum böyle olunca 1890 senesinde Bakü'de okulların sayısı 40'ı öğrencilerin sayısı ise 10000'i aşmıştır.¹⁶⁷

3. İlk Rus Kız Okulunun Oluşumu

XIX. yüzyılın sonuna doğru Müslüman okulların yanında Hıristiyan kızları için Marinski ve Kutsal Nina adında iki okul açılmıştır. Bu okullarda kızlara orta eğitim yanında çağdaş bilimler ve kültür dersleri verilmiştir. Azerbaycan'da yedi Marinski kız okulu vardır ve 1827 kız öğrencinin 37'si Azerbaycanlı kız olmuştur. Müslüman kızlar için açılan bu tarz okullardan biri Hacı Zeynelabidin Tağıyev tarafından 1901 senesinde açılmıştır. Okul programını Hasan Melikzade Zerdabi tarafından düzenlenmiştir. Çarlık Rusyası uzun yıllar bu okulun açılmasına izin vermemiştir. II. Nikola'nın tahta çıkmasından yararlanan H.Z. Tağıyev, tekrardan hükümete müracaat etmiş ve bu kez okulun açılması için gerekli adımı atmıştır. Okulun inşaatın

¹⁶⁴ EK III.

¹⁶⁵ Bünyatov, *a.g.e.*, s. 643.

¹⁶⁶ Bünyatov, *a.g.e.*, s. 644.

¹⁶⁷ Tağıyev F.A. *İstoriya Goroda Baku v Pervoy Polovine XIX Veka (1806-1859)*, ELM, Baku, 1999, s. 155.

hızlandırmak için kız okuluna Carice Aleksandira Feodrovna adını vermiştir. Okulun müdürü Zerdabinin eşi Hanife Hanım olmuştur. İlk sene okulun kontenjanı 50 öğrenci olarak belirlenmiş. Ama buna rağmen 58 öğrenci kabul edilmiştir. Azerbaycan uzak bölgelerinden gelen kız öğrenciler için yurtlar açılmıştır. Bu yurtlarda yatakhane, yemekhane ve revir odaları mevcuttur. Aleksandır Feodrov kız okulunu bitiren öğrenciler Azerbaycan'ın ilk öğretmen kadrosunu oluşturmuştur.¹⁶⁸

F. ÇARLIK RUSYASI'NIN AZERBAYCAN HANLIKLARINI İŞGAL ETMESİ

Çarlık Rusyası, Gürcülerin Kartlı-Kahet'i krallığını XIX. yüzyılın başlarında kendi hâkimiyeti altına almıştır. İnguşların da yaşadığı Draudjikaun şehrini elde ederek adını değiştirip Vladikafkas yapmıştır. Daha sonra Kafkas'ın tümüne sahip olmak için harekete geçmiştir. İlk başta Kafkasya'ya göçler hazırlamış ve Azerbaycan topraklarında Ermeni Devleti kurma teşebbüsünde bulunmuştur.¹⁶⁹

Gürcü Kralı II. Iraklı, Şah Kaçar ve Çarlık Rusyası'nın Çariçesi Katerina'nın ölümleri Azerbaycan hanlıklarının tehlikenin doruğunda olduğunun haberini vermiştir. Azerbaycan hanlıkları, komşuları olan büyük güçler karşısında birliklerini koruyamamıştır. Nitekim her biri rekabete girmiş gibi diğerinin aleyhine bu güçlerden yararlanarak üstün olmaya çalışmıştır. Çarlık Rusyası ise bunu fırsat bilerek hanlıkları elde etmeye başlamıştır. XIX. yüzyılın başlarında Çar I.Petro için bu durum daha da avantajlı olmuştur. Nitekim Azerbaycan'da dini, sosyal ve siyasi birliğin olmaması Çarlık Rusyası için büyük bir fırsat sağlamıştır.¹⁷⁰

Osmanlı Devleti ve İran dâhili sorunları ile uğraştığından dolayı Azerbaycan hanlıkları güvencesiz durumda kalmıştır. Bu da Çarlık Rusyası'nın isteğini daha da artırmıştır. İlk olarak Gence Hanlığı'nı elde eden Çarlık Rusyası istila faaliyetlerini genişletmeye başlamıştır. Daha sonra Çarlık Rusyası, Kuba ve Derbent hanlıklarını ele geçirerek kendisine ilhak etmiştir. Kuba Hanı Bakü, Şirvan ve Derbent Hanları ile

¹⁶⁸ Ehmedov, *a.g.e.*, ss. 366-368.

¹⁶⁹ Sevil Abbasoğlu İrevanlı, *Kafkaslardaki Kıyım ve Sürgünler Batı Azerbaycan'da Rus ve Ermenilerin Yaptığı Soykırım*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2015, s. 150.

¹⁷⁰ İrevanlı, *a.g.e.*, s. 152.

birleşerek federasyon kurmaya çalışmışsa da bu birliği koruyamamıştır. Çarlık Rusyası daha sonra zor bir mücadele sonucunda Bakü şehrini ele geçirmiştir. Birkaç defa Çarlık ordusuna mukavemet gösteren ve şehri savunmayı başaran müdafiler daha sonra katliam olmasından çekinerek teslim olmuşlardır. Böylece Çarlık Rusyası 1812 senesinde İran hâkimiyetinde olan Lenkeran Hanlığını elde etmeyi de başarmıştır. Böylece Çarlık Rusyası İran Devleti'ne oldukça yaklaşmıştır. İki devlet arasında yapılan savaş İran Devleti'nin yenilgisi ile sonuçlanmış ve İran zorunlu olarak 'Gülistan Antlaşması' (1813) imzalamak durumunda kalmıştır.¹⁷¹

Azerbaycan'da Çarlık Rusyası'na karşı savaşan bir diğer hanlık da Karabağ Hanı olmuştur. Karabağ Hanı zor durumda kalınca Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmuştur. İstenilen yardımı almayınca İran'da Kaçar hanedanı olan Ağa Muhammed Han'a sığınarak yardım istemiştir. Daha sonra Ağa Muhammed Hanla birlikte Çarlık Rusyası'na karşı savaşmıştır. Bu savaş sonucunda yenilen Karabağ Hanı Çarlık Rusyası'na vergi vermek zorunda kalmıştır. Bir süre sonra Karabağ Hanı Çarlık Rusyası'ndan kurtulmak için yeniden İran'a sığınarak İran'ın yeni hükümdarı Fetali Han'dan¹⁷² yardım istemiştir. Çarlık Rusyası bu haberi duyunca Karabağ Hanı'na suikast düzenleyerek evine baskın yapmışlardır. Katledilen aileden sadece Karabağ Hanı'nın oğlu sağ kalmıştır. Daha sonra tahta geçen Mehdi Kulu Han bu çekişmeden korktuğu için İran'a kaçmak zorunda kalmıştır. Böylece Çarlık Rusyası Karabağ'ı (1822) da elde ederek kendi topraklarına ilave etmişlerdir.¹⁷³

Özet olarak şunu söyleyebiliriz ki, çaresiz ve güçsüz kalan Azerbaycan halkı Çarlık Rusyası'nın hâkimiyetini kabul etmiştir. Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı kendi hakimiyeti altına alma sonucunda Azerbaycan, Osmanlı Devleti ve İran Devleti'ne yaklaşmış ve nispeten ittifak içinde olsa da *Gülistan Antlaşması* ile Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan topraklarını ilhak etmesini kabul etmek zorunda kalmıştır.¹⁷⁴

¹⁷¹ İrade Memmedova, *Rusya ile İran Arasında Azerbaycan (Lenkeran Hanlığı)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011

¹⁷² Ayrıntılı bilgi için bkz. İskender Bey Hacinski, *Qubalı Feteli Xanın Heyatı*, Azerbaycan Ssr Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı, 1959.

¹⁷³ Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, Nesil Matbaacılık, İstanbul, 1993, s. 19.

¹⁷⁴ İrevanlı, *a.g.e.*, s. 155.

G. AZERBAYCAN'DA ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİNDE “KAÇAK HAREKÂTLAR”

Bir taraftan halkın elinden alınan ticaretin Çarlık Rusyası ile iyi ilişkiler içinde olan Ermeni tüccarlarına verilmesi ve diğer taraftan hanların zorbalıkları Azerbaycan halkını maddi ve manevi sıkıntılara düşürmüştür. Bu haksızlığa karşı bir dur demek gerekmektedir. Çarlık Rusyası'nın yaptığı sömürgeciliğe karşı Azerbaycan Türklerinin 'Kaçak Harekâtı' olarak bilinen karşı durmaları gerçekleşmiştir. Bu harekât Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'da yaptığı zulümlere karşı çıkmış Müridizm harekâtının bir benzeri niteliğindedir. Çarlık idaresinin koyduğu ağır vergi ve baskı altında ezilen fakir Nebi¹⁷⁵ adı ile bilinen köylünün karşı çıkması ile başlayan bu harekât kısa bir sürede ülkenin her tarafına yayılmıştır. 1890'lı yıllarda başlayan bu harekât Kuzeyde yaşayan Azerbaycan'da milli direnişe sebep olmuştur. Ancak bu gelişmelerden hem Çarlık Rusyası hem de İran çok fazla rahatsız olmaya başlamıştır. Çarlık Rusyası ve İran ülkenin kontrolden çıkmasından korkarak işbirliği yapmış, isyanları bastırmaya çalışmıştır. İlk olarak isyandaki elebaşlarını ele geçirerek öldürmüşler, daha sonra taraftarları ya satın alarak ya da silah gücü ile ortadan kaldırmışlardır.¹⁷⁶

Bütün bunlar gerçekleşirken, kaçaklar Çar memurlarını öldürerek zengin kesimden aldıklarını fakir halka dağıtmış ve bu şahıslar halk tarafından korunarak kahraman ilan edilmişlerdir.¹⁷⁷

Kaçak Nebi¹⁷⁸ gibi Kaçak Kerem¹⁷⁹, Kaçak Süleyman¹⁸⁰, Kaçak Yusuf¹⁸¹, Garay Söyün¹⁸² ve Molla Nur¹⁸³ gibi halk kahramanları her tarafta zorbalığa karşı koymuştur. Kaçak harekâtının ortaya çıkmasının en önemli sebeplerinden biri de halkın elinde bulunan topraklarının durumudur. Halk sahip olduğu toprağı satamamış veyahut elde ettiği mahsulü elinden alınmıştır, elde edilen mahsulden değil, para olarak vergi

¹⁷⁵ *Türkiye Dışında Türk Edebiyatları Antolojisi I. Azerbaycan Türk Edebiyatı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, ss. 385-390.

¹⁷⁶ Caferoğlu Ahmet, "Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesi İzleri, Azerbaycan Yurt Bilgisi", S 11, İstanbul, 1932, s. 365

¹⁷⁷ *Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1994, s. 604.

¹⁷⁸ Ehliman Ahundov, *Kaçak Nebi*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1961.

¹⁷⁹ Rüstem Rüstemezade, *Yeddi Destan*, Azərneşr, Bakü, 1989.

¹⁸⁰ Rüstemezade Rüstem, a.g.e, Azərneşr, Bakü, 1989.

¹⁸¹ Ağababa Avtandil-Memmedcanlı Nizami, *Ağababa Folklorundan Nümune*, Yazıçı, Bakü, 1994.

¹⁸² Rüstemezade Rüstem, *Koroglu Neveleri*, Elesgeroğlu Neşriyatı, Gence 2006.

¹⁸³ Mirze Ağalar, *Şirvan'a Bine Gelem*, Borçalı Neşriyat-Poligrafiya Müessisesi, Bakü, 2004.

alınması ve bütün bunlar azmış gibi daha sonrasında toprak mülkiyeti tamamen devletin eline geçmiştir. Devletin tutumu acımasız olmuş, kentlilerin ülkenin yer altı kaynaklarından, orman ve sularından istifadesini menetmiştir.¹⁸⁴

Devlet yönetimindeki suistimaller toplumu ekonomik yönden etkilediği gibi ahlaki ve dini yönden de etkilemiştir. Toplumsal tabakalaşmadan hareketle kendisini her şeyin hak sahibi olarak gören yöneticiler zengin olmak için köylülere acımasızca davranmıştır. Sahip oldukları mallarına daha çok mal katma hırsıyla ve daha çok zengin olmak sevdasıyla rüşvet almış, köylü kadın ve kızların namuslarına göz dikmişlerdir. Bütün bu olanlardan dolayı topraksız kalan ve ırzına geçilen köylü haksızlığa karşı koymak zorunda kalmıştır.¹⁸⁵

H. AZERBAJCAN'DA SÜNNİ-Şİİ SORUNU

İlk olarak Azerbaycan'da dini durumun gelişiminde ayrılık ya da düalizm sorunu göze çarpmaktadır. Yüzyıllar boyunca yerel Müslümanların bir kısmı Sünni diğer kısmı Şii olmuştur. Tarihsel olarak bakıldığında bu iki mezhep sürekli birbiriyle çekişme halindedir. XVI-XVIII. yüzyılda Azerbaycan bölgesinde de bahsettiğimiz Sünni-Şii çekişmeleri gerçekleşmiştir. Bu savaşlar Müslümanların zihninde ayrımcı bir iz bırakmıştır. XIX. yüzyılın başına kadar ülkedeki Müslümanların %66'sı ehlisünnet mezhebindedir. Fakat Çarlık Rusyası'nın Osmanlı Devleti ile savaşması sonucu XIX. yüzyılda Kafkasya'da 1,8 ila 3 milyon ehlisünnet helak olmuş ya da Osmanlı Devleti'ne göç etmiştir. Neticede Azerbaycan'ın dini yapısı Şiiler lehine değişmiş ve 1916 senesinde yerel Müslümanların %62'si Şii, geri kalanı ehlisünnet olmuştur.¹⁸⁶

Yukarıda bahsettiğimiz üzere XIX. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen Azerbaycan topraklarının ikiye ayrılması sonucu ülkenin hemen hemen bütün entelektüel ve siyasi seçkinleri Azerbaycan'ın siyasi ve dini birliği için mücadeleye başlamıştır. Fakat XX. yüzyılın başında Azerbaycan seçkinleri Sünni ve Şii olarak mezhep ayrılığına düşmüşlerdir. Şimdi ise Pan-İslamcılık (İslam bayrağı altında

¹⁸⁴ Geniş bilgi için bak: Vefa Rızayeva, XIX Yüzyıl Sonu ve XX Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Toprak Mülkiyeti, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2000.

¹⁸⁵

¹⁸⁶ Mehmet Emin Resulzade, *Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1991, s. 99.

birleşmek için kurulan ideoloji) ve Pan-Türkizm (etnik yapıya göre birleşme ideolojisi) ideolojisine göre ayrılmıştır. Bu iki faktör geçmişten günümüze Azerbaycan'ın zihin yapısının oluşumunda belirleyici unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁸⁷

İran topraklarında yaşayan Azerbaycan Türkleri Farslarla hep bir arada yaşamıştır. Aynı coğrafyada yaşamaları neticesinde zaman zaman çekişmeler de olmuştur. Bunun yanı sıra birbiriyle etkileşim içinde de olmuşlardır. Örneğin bu tarihi süreçte mezkur topraklarda Türklerde Batır, Farslarda Bahador gibi halk kahramanları zorbalığa ve haksızlığa karşı mücadele etmişlerdir. Çarlık Rusyası başta Babek olmak üzere böyle halk kahramanlarını, propaganda yaparak İslam'a ve halka karşı savaş açmış gibi göstermeye çalışmıştır.¹⁸⁸

¹⁸⁷ Resulzade, *a.g.e.*, s. 100.

¹⁸⁸ Resulzade, *a.g.e.*, s. 101.

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA AZERBAYCAN'IN OSMANLI DEVLETİ VE İRAN İLE DİNİ İLİŞKİLERİ

A. TARİHSEL SÜREÇTE AZERBAYCAN'IN OSMANLI DEVLETİ İLE İLİŞKİLERİ

Büyük Hun İmparatorluğu Kafkaslar'dan Macaristan'a kadar olan geniş bir bölgede hükümdarlık kurmuştur. Büyük Hunlar Azerbaycan topraklarına da gelmişlerdir. M.S. 395-96 yıllarında Hazar Türkleri, Göktürkler ve bazı Türk kavimleri Azerbaycan topraklarına gelerek buraya yerleşmişlerdir. Böylece Azerbaycan toprakları Selçuklu zamanında Türk ülkesi olarak bilinmiştir.¹⁸⁹

Tarihsel süreçte Azerbaycan toprakları Moğol ve Timuruların hâkimiyetine boyun eğmek zorunda kalmıştır. Aynı zamanda bu topraklarda Akkoyunlu ve Karakoyunlu adlı devletler de kurulmuştur. Böylelikle uzun müddet Azerbaycan topraklarında Türk Hükümdarlar hükümdarlık etmiştir. Tarih boyunca Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında kültürel ve ticari ilişkiler gerçekleşmiştir. Ancak bu devletlerin ayrılmasında Şeyh Cüneyid'in Şiilik mezhebini benimseyerek Doğu Anadolu'da gerçekleştirdiği savaşlar etkili olmuştur. Zira bu acımasız Türk kardeş kavgası Şah İsmail'in kurmuş olduğu Safevi Devleti ile daha da farklı boyut kazanmıştır. Sultan Selimle Şah İsmail arasında gerçekleşen Çaldıran (1514) savaşında Safevi yenilgiye uğramıştır. Savaşın sonra Güney Azerbaycan Türklerinin birçoğu Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmiştir. Ancak bu durum çok uzun sürmemiştir. Tebriz yeniden İranlıların eline geçmiş ve Şii propagandası yayılarak Sünni Türkler arasında huzursuzluk çıkmıştır ve bu durum devleti savaşa sürüklemiştir. Bunun üzerine 1578-1588 yılları arasında Osmanlı Devleti ve İran savaşları başlamıştır. Ferhad Paşa'nın önderliğinde Osmanlı Devleti

¹⁸⁹ Zeki Velidi Dogan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, ss. 45-48.

İran Devleti'ni yenerek Tebriz de dâhil olmakla Hazar denizine kadar olan geniş bir bölgeye sahip olmuştur.¹⁹⁰

Osmanlı Devleti böylece Anadolu Türkleri ile Azerbaycan Türklerini bir bayrak altında birleştirmiştir. Fakat bu birlik ve beraberlik uzun sürmemiştir. İngiliz subaylarının yardımı ile Şah Abbas, bu toprakları geri almayı başarmıştır. Osmanlı Devleti'nin eski gücünü yitirmesi üzerine 1626 senesinde İranlılar Tebriz ve Revanı da ele geçirmişlerdir. Uzun süren bu savaşlarda mağdur olan ve yıpranan Azerbaycan Türkleri olmuştur. Osmanlı Devleti her ne kadar dirense de Azerbaycan toprakları üzerinde yeniden kara bulutlar görünmeye başlamıştır. Bu dönemde Çarlık Rusyası, İdil (Volga) havzasına yerleşmiş ve Astrahan'ı alarak Azerbaycan'a daha da yaklaşmıştır.¹⁹¹

Çarlık Rusyası, Hazar Denizi'ne sahip olmakla İdil (Volga) üzerinde donanma kurarak bütün Kafkasya'ya sahip olmak niyetindeydi. Osmanlı Devleti her ne kadar Kafkasya halkının uyarısı üzerine Çarlık Rusyası'na karşı gelmişse de bir başarı elde edememiştir. Ancak Çarlık Rusyası'nın daha fazla toprak ele geçirmesinin önüne geçilmiştir. Osmanlı Devleti 1724 senesinde Petro ile anlaşma yaparak Şirvan'ın kuzeyine sahip olmuştur. Osmanlı Devleti gerek savaşlar yaparak gerekse de kültürel yollarla ilişkileri devam ettirmeyi başarmıştır. Diğer taraftan Nadir Şah'ın hâkimiyeti döneminde Azerbaycan'ın güney kısmındaki toprakları İran'a tabi olmuştur.¹⁹²

Ulema tarafından tahta çıkarılan Nadir Şah Avşar Hanedanı'nın kurucusu olmuştur. Nadir Şah kendi döneminde Şiiliği Safevi döneminden farklı olarak oluşturmuştur. O, Safevilerin benimsediği şekilde değil asıl şekliyle -Caferiyye mezhebinin esaslarına göre- oluşturmuştur. Ve bu mezhebin Sünni mezhebine yakın olduğunu ispat etme yollarına başvurmuştur. Osmanlı Devleti'ne elçiler göndererek Cafer-i Sadık mezhebinin beşinci Sünni mezhep olmasını kabul ettirmeye çalışmıştır. Bu yollardan da sonuç alamayınca 1743 senesinde dönemin İslam âlimlerini Necef'te toplamıştır. Bu ulema sınıfı Sünni-Şii arasında olan ihtilafı konuları tespit edip

¹⁹⁰ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasibetleri 1578-1590*, İstanbul, 1962, ss. 7-12.

¹⁹¹ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 149.

¹⁹² Geniş bilgi için bkz. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasibetleri 1578-1590*, İstanbul, Edebiyat Fak Matbaası, İstanbul, 1962.

gidermişler ve iki mezhep arasında dostluk, birlik ve beraberliği tesis etmişlerdir. Bu ulema ise üç guruptan oluşmuştur: Afgan, Maveraünnehr ve Şii uleması. Ulemanın istişaresi neticesinde Şiilerin sahabeye uygunsuz sözler söylemesinden imtina edilmesi, hoş görülme-yen muta nikâhının yapılmaması ve itikat olarak da Eşari görüşlerinin benimsenilmesi noktasında ortak bir karar alınmıştır. Bu görüşler ve tartışmalar Nadir Şah'ın da görüşlerinin yer aldığı bir tutanakta imzalanmıştır. Daha sonra bu toplantıda olan tüm ulemanın da imzası alınmış ve toplantı reisi Ebu'l-Berekat Abdullah Efendi tarafından da bu tutanak tasdik edilmiştir.¹⁹³

Osmanlı Devleti'ne takdim edilen bu önerge (beşinci mezhep olma talebi) İslami hükümlere aykırı olduğu için öngörülmemiş ve reddedilmiştir. Nadir Şah'ın bu mücadelesi neticesiz kalınca anlaşma yoluna gitmiştir. 1746 yılında Osmanlı Devleti ile Nadir Şah Kasr-ı Şirin Antlaşması yapmıştır. Bu antlaşma sonucunda iki devlet arasındaki dini ve siyasi münasebetler düzelmiştir. Nadir Şah hâkimiyeti süresince verdiği hükümlere sadık kalmıştır. Osmanlı Devleti'nde bu durumu göz önünde bulundurarak Nadir Şah'ın ölümünden sonra ortaya çıkmış iç karışıklığı fırsata çevirme yoluna gitmemiştir.¹⁹⁴

Nadir Şah'tan sonra, 1779 yılında devleti ele geçiren Kaçarlar bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Türk aşireti olan Kaçar Hanedanı'nın başına Ağa Muhammed Han gelmiştir. Kaçarlar döneminde devlet, Osmanlı Devleti gibi Çarlık Rusyası ile mücadele etmek zorunda kalmıştır.¹⁹⁵

Muhammed Şah döneminde İran'ın Bağdat bölgesinde sorunlar çıkmaya başlamıştır. Bu sorunların hal olması için Çarlık Rusyası ve İngiltere'nin ileri sürdüğü araçlarla çözüm yoluna gidilmiştir. İran bunlara rağmen Arapların bulunduğu Irak bölgesinde Şiiler arasında propaganda yapmaya devam etmiştir. Bunun üzerine

¹⁹³ Abdurrahman Ateş, "Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri", SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İsparta, 2001, ss. 85-88.

¹⁹⁴ M. Saffet Sarıkaya, "Dini ve Siyasi Bakımdan Osmanlı-İran Münasebetleri, Türk Kültürü Araştırmalar Dergisi", S. 363, Ankara, 2011, ss. 406-422.

¹⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Ateş, "Nadir Şah Afşar'ın Ölümünden Sonra İran'da Hâkimiyet Mücadeleleri Ve Osmanlı Devleti'nin İran Politikası", AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Afyon, 2006, ss. 53-64.

Osmanlı Devleti buna karşı çıkararak İran Devleti'ne karşı sert tedbirler almaya başlamıştır.¹⁹⁶

İran Devleti'ne karşı 1844 senesinde Babilik harekâtı patlak vermiştir. Fakat bu harekât devlet tarafından sert bir şekilde önlenmiştir. Bahaîliğin kurucusu olan Mirza Hüseyin yapmış olduğu faaliyetten dolayı Bağdat'a sürgün edilmiştir. Ancak orada da bu faaliyeti devam ettirdiği için İran Osmanlı Devleti ile anlaşma yaparak Mirza Hüseyini Edirne'ye daha sonra da Akka'ya sürgün ettirmiştir. Bu baskıdan Mirza Hüseyin'in kardeşi de nasibini almıştır. Kardeşi Subh-i Ezel Mirza Yahya da anlaşma sonucunda Kıbrıs'a sürgün edilmiştir.¹⁹⁷

İran'da 1870 senesinde vuku bulmuş veba salgını ve kıtlık ülke çapında pek çok insanın ölümüne sebep olmuştur. Bu hastalığa tutululardan biri de İran şahı Nusreddin olmuştur. Şah bu hastalıktan kurtulduktan sonra Şiiler için kutsal sayılan yerler Necef ve Kerbela'daki imamların kabirlerini ziyaret edeceğini niyet etmiştir. Sağlığına yeniden kavuşan Şah, verdiği vaadi yerine getirmek istemiştir. Fakat ziyaret etmesi gereken kutsal yerler Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında olduğundan izin alması gerekmiştir. Necef ve Kerbela'da Şii nüfuzun artmasını istemeyen Osmanlı Devleti bu duruma ilk başta izin vermemiştir. Daha sonra Şah'ın ısrarlı ricası üzerine ve İngilizlerin de araya girmesiyle Osmanlı Devleti ziyaret için izin vermiştir. Şah Nusreddin'e özel olarak bir elçilik heyeti tayin edilmiş ve İstanbul'a gönderilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu nezaketinden memnun kalan İran Şahı Nusreddin İstanbul'daki İran sefirine mektup yazmıştır. Mektupta kendi memnuniyetini şöyle dile getirmiştir: *“İmamların kabirlerini ziyaret için, Osmanlı Devleti'nin bize yapmış oldukları muvafakatden dolayı o kadar memnunuz ki bu tarif edilemez. Devlet ricalinin bize bu ziyarette gereken müsaadeyi sağladıklarından dolayı da son derece memnunuz. Bu iyilikle bizden öncekilerin yapmış oldukları manasız taassubu da yok etmiş oldular. Osmanlı Devleti'nin bu tavrı bütün İran milletinin kalbini kendilerine ve*

¹⁹⁶ Mehmet Saray, *Türk İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1990, s. 69.

¹⁹⁷ Muhsin Abdulhamid, *İslam'a Yönelen Yıkıcı Hareketler*, terç: M.S. Yeprem, H. Güleç, Ankara, 1984, ss. 166-170

dostlarına bağladı”. Şah Nusreddin’in isteği üzerine bu mektubu İran sefiri Osmanlı Devleti sadrazamının huzurunda okumuştur.¹⁹⁸

İran Şahı Nusreddin tüm hazırlıkları tamamladıktan sonra kalabalık bir Şii uleması, askeri ve sivil erkânla Tahran şehrinden harekete başlamıştır. 2 ay 22 gün süren bu izin süresinde Şah, Necef ve Kerbela’yı ziyaret etmiştir. Daha sonra 1873 senesinde Şah, Avrupa dönüşünde İstanbul’a da uğramıştır.¹⁹⁹ Osmanlı Devleti ile İran arasında, Nusreddin Şah’ın Bağdat ve İstanbul’u ziyaret etmesinden elde edilen dostluk bir müddet sonra bozulmaya başlamıştır.²⁰⁰ Bunun ilk sebebi “93 Harbi” olarak adlandırılan 1877-1878 Rus-Türk savaşı öncesinde Çarlığın yaptığı propagandalardır. Nitekim Ruslar yıllar boyu Ermeni taifesini kışkırtmıştır. Diğer taraftan Nakşibendi tarikatının başında bulunan şeyhlerin de Osmanlı Devleti ile İran arasındaki dostane münasebetlerin bozulmasında etkili olduğu iddia edilmektedir. Bütün bu olaylar ise iki taraf arasında düşmanca hareketlerin gelişmesine neden olmuştur.²⁰¹

XIX. yüzyılın sonlarında Sultan Abdulhamid’in başlatmış olduğu İslam birliğini sağlamak ve bütünlüğü koruma amaçlı Pan-İslamist faaliyetler başlamıştır. Fakat bu faaliyet İran tarafından ve o devirde Cemaleddin Afgani’nin faaliyetlerinden duyulan endişeden dolayı Sünnilerin emri altına girme olarak nitelendirilmiştir.²⁰² Bunun üzerine Irak’ta Şii propaganda faaliyetleri genişlediği için Osmanlı Devleti, ulamanın tavsiyesi doğrultusunda harekete geçmiştir. Osmanlı Devleti’nde dönemin ileri gelen âlimlerinden olan hükümet erkânı ve devlet adamı Ahmet Cevdet Paşa’nın da görüşleri esas alınmıştır. O tedbirler şunlardır:

1. Sünni ve Şiiler tarafından ziyaret edilen Kubbe-i Ehl-i beyt olarak bilinen mezarların tamirini Osmanlı Devleti üstlenerek altın ve gümüşlerle süsleyerek yaptırmıştır. Yapılan bu çalışma ile Şii propagandası önlenerek devletin onlara sahip çıktığı mesajı verilmiştir.

¹⁹⁸ Saray, *Türk İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, s.70.

¹⁹⁹ Cemil Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı*, Kitap yayınevi, İstanbul, 2014, s. 130.

²⁰⁰ Nurettin Gemici-Hikmet Toker, *Hatıra-i Atıf*, TBMM basımevi, İstanbul, 2016, ss. 115-116.

²⁰¹ Saray, *Türk İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, s.72.

²⁰² Ayrıntılı bilgi için bkz. Enamullah Ahmedi, *Cemaleddin Afganinin düşünce Dünyası* basılmamış yüksek lisanas tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2012; Muhsin Abdulhamit, *Cemaleddin Afgani Hayat ve Etrafındaki Şüpheler*, ter: İ. Sarıms, Ankara, 1991; DİA, Hayreddin Karaman, Efgani Cemaleddin, ss. 456-466.

2. Ehl-i beyt sevgisinde Resulullah (s.a.v) sevgisini perdeleyecek şekilde aşırıya gidilmesi ve Sünnilerin inançlarının kötülenmesine sebebiyet verecek kitapların ve neşriyatın yasaklanması yoluna gidilmiştir. Bu yaklaşım cahil insanların arasında yaygın olduğu için Şii propagandasına karşı tedbir amaçlıdır.
3. Nüfuzlu Şii ailelerin çocukları devlet tarafından alınmıştır. Basra, Bağdat ve Musul'dan alınan bu çocuklar Sünni akaid üzere eğitime tabi tutulmuştur. Sünni birer âlim olarak yetiştirilen bu çocuklar daha sonra kendi kasaba ve köylerine din görevlisi olarak gönderilmiştir. Yapılan bu proje oldukça büyük faydalar sağlamıştır.
4. Şii müçtehit âlimlerin hilafet kanalıyla kalplerinin kazanılması yoluna gidilmiştir. İran şahından daha etkili olan müçtehitlere Halife tarafından özel gayret gösterilerek maaş da bağlanmıştır.
5. Tedbirlerden sonuncusu da maarif alanının genişletilmesidir. Şehir merkezlerinden en küçük yerleşim yerlerine kadar okulların açılmasına özen gösterilmiştir. Böylece eğitim yolu ile insanların kalplerini Halifeye ve Osmanlı Devleti'ne ısındırmışlardır. Bu okullara öğretmenlerin gönderilmesi kararı alınmış ve civarda faaliyet gösteren medrese, tekke ve tarikat şeyhlerinin faaliyetleri için gerekli maddi imkânı sağlama çalışmaları yapılmıştır.²⁰³

Diğer taraftan Safevi Hanedanı döneminde Azerbaycan'da Sünni kesmi yok etmeye çalışmışlardır. I. Şah Abbas (1587-1628) döneminden başlayarak İranlılaştırma olayları had safhaya çıkmıştır. Türk hanedanlık liderleri ya öldürülmüş ya da Azerbaycan topraklarından kovulmuştur. Onların çoğu da Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. Farsça devlet dili olduğu için Azerbaycan halkı Farsça konuşmaya zorlanmıştır. XVIII. Yüzyılın sonlarında din adamları, okullar ve üst düzey tüccarlar Farsça konuşmuşlardır. Fakat Azerbaycan'ın göçebe halkının az olduğu kuzey kısımları Sünni olarak kalmıştır.²⁰⁴

²⁰³ Saray, *Türk İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, s. 80.

²⁰⁴ Sergey A. Zenkovsky, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, çev. İzzet Kantemir, Üçdal Neşriyatı, İstanbul, 1967, s. 142.

Nadir Şah'tan sonra Azerbaycan topraklarında müstakil hanlıklar hüküm sürmüştür. Hanlıklar bu dönemde kendi aralarında sorunlar yaşamış ve komşuları olan Çarlık Rusyası ve İran'dan gelen tehdit ve baskılara maruz kalmıştır. Gürcü Kralı da Osmanlı Devleti'nin bu topraklardaki hâkimiyetinin azalmasını fırsat bilerek Gence ve Revan hanlıklarını ele geçirmeye çalışmıştır. Hanlıklar bu yaşananlardan dolayı Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmuştur. Buna karşılık olarak Osmanlı Devleti fermanlar yazarak ve hediyeler göndererek hanları birlik olmaya çağırmıştır. Bazen de hanlara nişanlar vererek morallerinin düzelmesi sağlanmıştır. Diğer bir taraftan da askeri yardımda bulunarak Gürcü Kralı'nı kendi tarafına çekmek için çaba sarf etmiştir. Her ne kadar Azerbaycan Hanlıkları zaman zaman Çarlık Rusyası'na meyletseler de çoğunluk olarak Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmışlardır.²⁰⁵

1. Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti ile Dini İlişkilerinde Tasavvufun Yeri

Önceki bölümden hatırlayacağımız üzere Azerbaycan halkı İslam'la Miladi 639 senesinde tanışmıştır. İslam orduları Azerbaycan gelerek, Arap kaynaklarında geçen 'Kadim Türk Yurtları'na sulh teklif etmişlerdir. Bizans ve Sasanilerin baskısı altında yaşayan halk İslamiyeti kabul etmiştir.²⁰⁶ Asırlar boyunca Azerbaycan topraklarına birçok İslam âlimleri ve seyyahlar ziyarete gelmiştir. Bu seyyahlardan biri de Veysel Karani olmuştur. Adı geçen zatın İslam dünyasının çeşitli yerlerinde türbesi vardır. Bu türbelerden birisi de Azerbaycan'ın Ağdaş şehri yakınlarındadır. Fakat Karani'nin vefat yerinin Azerbaycan olması ile ilgili sarih bir bilgi elimizde mevcut değildir. Ancak Ahmed bin Hanbel, *Kitabü'z-Zühd* adlı eserinde Karani'nin Kafkasya'dan dönüşü sırasında bu topraklarda vefat ettiğini zikretmiştir.²⁰⁷

Tasavvuf tarihinin öncülerinden olan Veysel Karani, İslam dünyası, medeniyeti, kültürü ve toprakları ile sık alakası olan bir kişi olmuştur.²⁰⁸ Buradan yola çıkarak Azerbaycan'ın tasavvufla olan derin bağından bahsetmemiz gerekir ki Tarihi geçmiş olan bu bağlar Türk-Azerbaycan tasavvuf tarihi açısından bizlere önemli bilgiler vermiştir.

²⁰⁵ Saray, *Türk İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü.*, s. 151.

²⁰⁶ Ali İpek, İlk İslam Döneminde Azerbaycan, İstanbul, Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1999,

²⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-Zühd*, çev; Mehmet Emin İhsanoğlu, İz Yayıncılık, 2015, 2024 nolu hadis, C. II, s. 480.

²⁰⁸ Mehmet Rıhtım, "IX-XIX. Asırlar Azerbaycan Kültür Tarihinde Tasavvufi Hareketler", Avrasya Etüdleri, S 35, Ankara, 2009, s. 33.

Azerbaycan edebiyatının aynı zamanda Türk edebiyatının da ana kaynaklarında olan Kitab-ı Dede Korkut'ta kara yüнден elbise giyen sufilerle Şirvan bölgelerinde karşılaşırız. Bu kitaptan hareketle dahi olsa Osmanlı Devleti ile Azerbaycan'ın dini ilişkilerine bakmak mümkündür.²⁰⁹ Azerbaycan'da gerçek anlamıyla tasavvuf temsilcileri X. Yüzyıldan itibaren görülmeye başlamıştır. Suhreverdi etkisiyle ortaya çıkan Halvetiye, Zahidiye ve Safaviye tarikatları faaliyetler göstermiştir. Bu bağlamda Azerbaycan edebiyat ve tasavvuf açısından dönemin önemli medeniyet merkezlerinden biri olmuştur. Böylece Nesimî, Nizâmî, Fuzûlî, Hatâyî, Yusuf Hemedânî, Bakuvî ve Mîr Nigârî gibi mutasavvıflar bu topraklarda yaşamışlardır. İlk sufilerden biri olarak bilinen Ebu Bekir Şami Azerbaycan'ın Deveçi ilinin Uğah köyünde yaşamıştır. Halk onu Baba Sultan olarak tanımıştır. Aynı yüzyılda yaşamış bir diğer sufi, Urmiyalı olarak bilinen Hüseyin bin Ebu Bekir Yezdinyar olmuştur. Bu sufi birçok ilmi bilen ve tasavvuf ekolünde kendine has bir anlayışı olan önemli bir zattır.²¹⁰ Azerbaycan'ın Kuzar bölgesinde yaşamış ve faaliyet göstermiş bir diğer tasavvuf erbabı ise İbrahim bin Ahmed bin Muvelled es-Sufi er-Rukki olmuştur. X. Yüzyılda yaşamış bu sufi Camii'nin de söz ettiği gibi dördüncü tabakadandır ve 953 senesinde Azerbaycan topraklarında vefat etmiştir.²¹¹

XI. yüzyılda kurulan ilk tekke Azerbaycan'ın 127 km uzaklığında, Pir Saat çayı sahilinde yer almıştır. Aynı zamanda burası Bakı-Selyan kervan yolu üzeri olarak da bilinmektedir. Ribat²¹² karakterli bu tekkeyi Pir Hüseyin kurmuştur. Pir Hüseyin'in Azerbaycan'ın ilmi felsefe tarihinin ve İslam felsefe tarihinin oluşmasında büyük hizmetleri olmuştur. Pir Hüseyin, Şirvan'da hicri 464 (1071-1072) yılında vefat etmiştir.²¹³ Ebu Said Abdal Bakuvi de aynı dönem sufilerinden biridir. Bakü'de yaşayan bu sufi de Bakü yakınında tekke kurmuştur ve dini irşat faaliyetinde bulunmuştur. Mezarı da şimdiki adı ile Teze Pir mescidinin bulunduğu arazidedir. Bakuvi sahip olduğu bir petrol kuyusundan elde ettiği para ile dervişleri, tekkeye uğrayan misafirleri ağırlamıştır ve ihtiyaçlarını karşılamıştır. Aynı zamanda dönemin

²⁰⁹ Nizami Ceferov, *Türk Halk Edebiyatı*, Kitab-ı Dede Korkut, Bakı, 2006, s. 212.

²¹⁰ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf İlmine Dair-Kuşeyri Risalesi*, Çev; Abdülkerim Kuşeyri, Dergâh Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 160.

²¹¹ Abdurrahman Camii, *Nefehatü'l-Üns*, Çev; Kamil Candoğan, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1971, s. 277.

²¹² Ribât, sınır boylarında ve stratejik mevkiilerde askerî amaçlı kullanılan yapılara verilen ad. Sözlükte düşman saldırılarını önlemek veya sınır boylarında nöbet tutmak anlamına gelir. Kur'an'da ise, "ribâtü'l-hayl" şeklinde geçmektedir.

²¹³ Meşedihanım Ne'met, *Azerbaycanda Pirlər*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakı, 1992, s. 8

sultanları ferman imzalayarak ekin arazilerinden gelen gelirleri bu tekkenin mevcut ihtiyaçları için vakfetmiştir. Osmanlı Devleti'nin Sultanı III. Murad'ın yardımların devamı ve bu vakıfların korunması için yazılmış fermanı olduğu da bilinmektedir.²¹⁴

XII-XVI. yüzyıllarda tasavvufun kollarından olan Sühreverdiyye, Ebheriyye, Halvetiyye ve Safeviyye tarikatları Azerbaycan'ın birçok bölgesinde varlıklarını sürdürmüştür. İslam'ın yayılmasında ve insanların doğru şekilde yaşamasında önemli hizmetleri olmuştur. Bu tarikatların devamcıları da aynı hizmeti sürdürerek yüzyıllarca bu ekolu korumuşlardır. Şeyh Abdulkahir Sühreverdi, Azerbaycan tasavvuf tarihinde vazgeçilmez biri olarak bilinmektedir. Onun müritlerinden ve aynı zamanda yeğeni olan Ebu Hafs Ömer Süreverdi (1144-1234) Sühreverdiyye tarikatının kurucusu olarak bilinmektedir. Ebheriyye tarikatını ise Abdulkahir'in bir başka muridi olan Şeyh Kutbeddin Ebheri (1225) kurmuştur. Halvetiyyenin kurucusu olarak bilinen Şeyh Ahi Muhammed Nuri el Halveti (1378-1379) ise Şirvan'da yaşamıştır. Muhammed el-Karsi, Pir Ömer el-Halveti ve Kutbettin Tebrizi onun önemli müritlerindedir.²¹⁵

Safeviyye tarikatı Azerbaycan'da çok dikkat çeken tasavvufi akımlardan biridir. Bu tarikatın kurucusu İmam Musa Kazım'ın soyundan geldiği iddia edilen Şeyh Safuyiddin Erdebili (1252-1334)'dir.²¹⁶ Bu tarikat kısa bir zamanda Horasan, Irak, Azerbaycan ve Anadolu'da yayılmış ve İlhanlı Devleti'nin tebaasınca da tanınmıştır. Kayserili Hamidüddin Veli ya da bilinen adıyla Somuncu Baba ise Safeviyye tarikatının Anadolu'daki en önemli temsilcisi olmuştur. Bu tarikat ilk olarak Bursa'dan başlayarak Anadolu'nun dört bir yanına yayılmıştır.²¹⁷ Şah İsmail'in (1501) Şirvan'a hâkim olmasından sonra Şiilik Safeviler yoluyla yayılmıştır. Safevi tarikatları Azerbaycan'ın Şirvan bölgesinde yaygınlık kazandıkça Sünni Halveti tarikatları kendi bölgelerinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Safevilerin hâkimiyeti süresince bu tarikat sadece İran ve Güney Azerbaycan'da etkili olmuştur. Bütün bunlara rağmen XVII. Yüzyıla ait Sünni Halveti ve Şii-Safevi mezarları Azerbaycan'ın Kuba-Kusar

²¹⁴ T.M. Musevi, *Orta Asır Azerbaycan Tarihine Dair Farsdilli Senedler*, Bakı, 1977, s. 46.

²¹⁵ Mahmud Cemaledin El-Hülvi, *Lemazat-ı Hulviyye/Ez Lemeat-ı Ulviyye Halveti Büyüklerin Tatlı Halleri*, Semerkant Yayıncılık, İstanbul 2013, ss. 269-340

²¹⁶ Faruk Sumer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 1.

²¹⁷ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2016, s. 409.

bölgelerinde bir arada bulunmaktadır. Buradan da anlaşılacağı gibi sufiler her zaman hoşgörülü olmuş ve birlikte yaşamının kıymetini bilmıştır.²¹⁸

2. XIX. Yüzyılda Azerbaycan'da Tasavvuf

Azerbaycan'ın İslamiyetle tanışmasından sonra tasavvuf hareketleri bu bölgelerde görülmeye başlamıştır. Tasavvuf tarihinin önemli sufi şeyhlerinin birçoğu Azerbaycan bölgesinde yaşamıştır. Tasavvuf hareketlerin bazıları da Azerbaycan topraklarında ortaya çıkmış ve diğer İslam bölgelerine yayılmıştır. İlk olarak tasavvuf Azerbaycan'da Ebu Said Ebu Harun müntesipleri tarafından birçok bölgede kurulan tekke ve zaviyeler vasıtası ile yayılmıştır. Azerbaycan'da Sühreverdiyye etkisi ile oluşan Zahidiyye, Ebheriyye, Bektaşilik, Safeviyye ve Halvetiye gibi tarikatlar faaliyet göstermiştir. Felsefi ve mistik fikirleri içinde barındıran İşrakilik ve Hurufilik de bu topraklarda yeşermiştir. Azerbaycan bu tarihi süreç içerisinde tasavvuf felsefesi, edebiyat ve tarih bakımından Yusuf Hemedani, Enver, Baba Samit, Nigari, Hakani gibi önemli âlimlere ve mutasavvıflara ev sahipliği yapmıştır.²¹⁹

Bektaşilik Azerbaycan'da Baba Samit tarafından XVI. yüzyıldan sonra yayılmıştır. Bektaşi dervişi olan Baba Samit, önce Azerbaycan'ın Aran bölgesi olarak kabul edilen Sabirabad ve Beylegan'da faaliyet göstermiştir. Bektaşilik, XVII. yüzyıldan başlayarak takipçilerin sayısının artmasıyla Şirvan bölgesi olan Şamahı, Bakü ve civarına kadar yayılmıştır. Bektaşi tarikatına mensup olanlar zamanla tekke ve zaviyeler yaparak buralarda faaliyetlerini sürdürmüşlerdir ve bazıları günümüze kadar kendi varlıklarını korumuşlardır. Bunlardan bazıları Beylegan'da olan 'Peygamberi Abidesi', Sabirabad Şıhlar köyünde 'Baba Samit Piri' ve Şamahı'da Dede Güneş köyünde olan 'Dede Güneş Piri'dir.²²⁰

Selçuklu ve Osmanlı Devleti'ndeki tasavvufi hayat Azerbaycan'daki sufi mekteplerini çok derinden etkilemiştir. Dini ve içtimai hayatın oluşumuna tesir edecek önemli bir etken olmuştur. Nitekim bu oluşum Azerbaycan'ın tefekkür ve sosyo-

²¹⁸ Mehmed Fuad Köprülü, *Anadoluda İslamiyet*, Akçağ Yayınları, İstanbul, 2005, s. 83.

²¹⁹ Rıhtım, a.g.m., s. 33.

²²⁰ Zülfikar Nabiyev, *Azerbaycan'da Tasavvufi Hareketler*, TC Ankara, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tasavvuf Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004, s. 87.

kültürel yapılanmasının yanı sıra İran ve Anadolu'nun inanç coğrafyasını da biçimlendirmiştir.²²¹

Bakü, Şirvan, Şamahı, Lenkeran, Tebriz, Erdebil, Hoy, Marağa, Urumiye, Sühreverd ve Derbent gibi şehirler tasavvuf hareketlerinin merkezi konumunda olan şehirlerdir. Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde Safeviyye tarikatı Celvetiyye şeklinde yayılmıştır. Celvetiyye Hacı Bayram Veli, Akşemseddin, Mahmud Hüdayi ve Somuncu Baba gibi sufilerin ortaya çıkmasına ve yetişmesine sebep olmuştur. Halvetiyye tarikatı ise Seyid Yahya Şirvani'nin halefleri tarafından Şirvan'dan başlayarak Osmanlı Devleti topraklarına kadar uzanan bir coğrafyaya yayılmıştır. Sözü ettiğimiz tarikat Osmanlı Devleti'nde din ve devlet ilişkilerini etkilemiş ve binlerce sufünün yetişmesine vesile olacak önemli bir tasavvuf mektebi konumunda olmuştur.²²²

Nakşibendî tarikatı XV. yüzyıldan öncede bu topraklarda var olmuştur. Ancak XIX. yüzyılda Kafkasya'da özellikle Kuzey Azerbaycan bölgesinde daha da etkin olduğu görülmektedir. XIX. yüzyılda Nakşibendî tarikatı Azerbaycan'da tasavvuf tarihinde ikinci aşama olarak ele alınmaktadır. Bu devirde Nakşibendîlik, Mevlana Halid Bagdadi'nin halifesi Kürdemirli İsmail Şirvani ve onun halifesi Kutkaşanlı Hacı Yahya'nın yetiştirdiği pek çok müridin faaliyetiyle Azerbaycan'dan bütün Kafkasya'ya yayılmıştır.²²³ XIX. yüzyılda Azerbaycan'da faaliyet göstermiş bazı sufiler hakkında kısa bilgiler şu şekildedir.

a) Şeyh İsmail Siraceddin Şirvani

Şeyh İsmail Siraceddin Şirvani, 1783 yılında Azerbaycan'ın Kürdemir bölgesinde dünyaya gelmiştir. Siraceddin Şirvani, medrese tahsili için Kuzey Azerbaycan'ın Şamahı Şehri, Güney Azerbaycan'ın Erzincan beldesi, Osmanlı Devleti'nin Tokat ve Burdur bölgelerinde ve Bağdat'ta bulunmuştur. Tahsilini tamamladıktan sonra kendi memleketine dönen Siraceddin Şirvani, tedrisata devam etmiştir. 1813 yılında Hac farızasını yerine getirmek üzere Mekke, Medine ve Kudüs şehirlerinde bulunmuştur. Yedi yıl hocalık yaptıktan sonra ilimden başka bir hakikatin

²²¹ Nabiyev, a.g.tz., s. 90.

²²² Rıhtım, a.g.m.,s. 56.

²²³ Neced Tosun, *Bahaeddin Nakşben: Hayatı, Görüşleri, Tarikatı*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 137-140.

olduğuna kanaat getirerek yeniden mürşid-i kâmil bulmak üzere yola koyulmuştur. Böylece Bağdat'a gitmiş ve Mevlana Halid Bağdadi'ye biat ederek onun talebesi olmuştur. Bağdadi'den icazet alan Siraceddin Şirvani tekrar memleketine dönmüş ve kendi tekkesinde talebe yetiştirmeye başlamıştır.²²⁴

Çarlık Rusyası'nın dine karşı uyguladığı baskıcı politika sonucunda Mevlana İsmail Siraceddin Şirvani, Ahıska'ya yerleşmiştir. Çarlık Rusyası 1828 yılında Ahıska'yı da ele geçirmişlerdir. Bunun üzerine Siraceddin Şirvani Osmanlı Devleti'nin himayesine girerek Anadolu'ya yerleşmiştir. Sivas'ta bir müddet kaldıktan sonra Amasya'ya giden Siraceddin Şirvani ömrünün sonuna kadar burada müderrislik yapmıştır. Müderrisliği süresince birçok talebe yetiştirmiştir. Azerbaycan ve Dağıstan'da yetiştirdiği müritleri onun halifesi olarak bu tarikatı daha da geniş coğrafyaya yaymıştır. Molla Has Muhammed, Mahmut Efendi, Mir Hamza Nigari ve Cemaleddin Gazigumuki gibi önemli şahsiyetler onlardan bazılarıdır.²²⁵

Dağıstan'da Nakşibendî tarikatının yayılmasında önemli yeri olan şahıslardan ilki Siraceddin Şirvani'nin müritlerinden Muhammed Yarağı olmuştur. Yarađ köyünde faaliyet gösteren Nakşibendî medresesi kısa bir sürede ilim camiası tarafından kabul edilmiş ve entelektüel kesim tarafından benimsenmiştir. Böylece Kafkas halkı Nakşibendî tarikatından aldığı manevi güç, birlik ve beraberlik sayesinde siyasi otoriteyi temin ederek mücadele etmiş ve başarılı olmuştur. Nakşibendî tarikatının önemli faaliyetlerinden birisi de orada yaşayan çeşitli etnik toplulukların İslamiyeti kabul etmelerini sağlamasıdır. Özellikle bu bölgede yaşayan Abazalar ve Çerkezler Nakşibendî müritlerinin etkisi ile Müslüman olmuştur.²²⁶

b) Mir Hamza Nigari

Kuzey Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde faaliyet gösteren ilmi, edebi ve tasavvufi bilgisi ile bilinen şahıslardan biri de Siraceddin Şirvani'nin halifesi Mir Hamza Nigari'dir.²²⁷Nigari Karabağ Hanlığına bağlı olan Bergüşad-Cicimli köyünde dünyaya gelmiştir. Genç yaşlarında ilim tahsil etmek için memleketinden hicret eden

²²⁴ Faris Halili ve Mehemed Mehemed Celili, *Mevlana İsmail Siraceddin Şirvani*, Adiloğlu Neşriyyat, Bakı, 2003, s. 53.

²²⁵ Halili-Celili, *a.g.e.*, ss. 55-98.

²²⁶ Chantal Lemercier-Quelqejay, *Kuzey Kafkasya'da Tarikatlar*, çev.: Osman Türer, Ankara, 1988, s. 231.

²²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Nigari Divan*, (Hazırlayan Azmi Bilgin), Kültür Eserleri, Ankara, 2011.

Nigari, Sivas'a gitmiştir. Sivas'ta Şeyh İsmail Siraceddin Efendi'den akait ve tasavvuf eğitimi aldıktan sonra memleketi Karabağ'a dönerek irşat faaliyetlerine başlamıştır. Çarlık Rusyası'na karşı yapmak istediği isyan hazırlıklarının Ruslar tarafından fark edilmesi üzerine Nigari, İran üzerinden Erzurum'a gelmiştir. Hocasından sonra bu bölgelerde ve Amasya'da irşada başlamıştır. Nigari Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nde ve Azerbaycan'ın Karabağ ve kuzeybatısında müritler yetiştirmiştir.²²⁸ Müritlerinden Hacı Mahmud Efendi, Azerbaycan'da Nigari'nin halifesi olarak irşat faaliyetlerini devam ettirmiştir. Aynı zamanda Karabağ, Borçalımahalı ve Kazak bölgelerinde çok sayıda müridi olmuştur.²²⁹

Nigari, ayrıca dönemin önemli divan şairlerindedir. Onun âşıkane şiirlerinin de yer aldığı Türkçe ve Farsça yazmış olduğu birkaç eseri vardır. Bu divanlar İstanbul'da ve Tiflis şehirlerinde basılarak halk âşıkları tarafından yıllarca okunmuştur. Osmanlı Devleti'nin bazı bölgelerinde ve Azerbaycan'da gerçekleşen Nakşibendî toplantılarında ve sohbetlerinde Nigari coşkusu ve duygusu terennüm etmiştir. Nigari'nin kendine has Nakşibendî düşünce ve görüşleri olmuştur. Ehl-i Beyt'e karşı aşırı sevgisi ve pervasız tavırları, zikir meclislerine kadınların iştirak etmesi, zikirlerin musiki eşliğinde yapılması ve Muaviye hakkındaki tenkitli konuşmaları farklı bir yapıda olduğunu göstermektedir. Onun bu görüşleri ve bu gibi özellikleri dönemin molla, âlim ve medrese ehli tarafından iyi karşılanmamış ve dersaadete şikâyet edilmiştir. Şikâyette bu meseleye siyasi libas giydirilerek Nigari'yi Harput'a sürgün ettirmişlerdir. Ömrünün sonuna kadar Harput'ta kalan Nigari 1886 senesinde vefat etmiştir. Nigari'nin vasiyeti üzere müritleri tarafından Amasya'ya getirilerek burada defnedilmiştir.²³⁰

²²⁸ Çarlık Rusyası döneminden başlayan din âlimlerine karşı sürgün politikası Sovyet Döneminde de devam etmiştir. Bu gibi şahısların bir kısım eserlerinin Bakü Elyazmalar kütüphanesinde olma ihtimali vardır. Çoğu eserler ve âlimler hakkında bilgiler dönemin baskıcı politikası sonucunda mahvedilmiştir. Dönemin binlerce Nakşibendî şeyhi asılarak idam edilmiştir. Azerbaycan edebiyatında, roman ve tiyatro eserlerinde İslam dini ve din adamları kötülenmiştir. Daha sonra filmi de yapılan İsmail Şihli'nin "Deli Kür" romanında Nakşibendî tarikatı ve özellikle de Nigari hedef alınmıştır.

²²⁹ A.Azmi Bilgin, 'Nigari', DİA, XXXIII, 86.

²³⁰ Mirzade Mustafa Fahreddin Agabali, *Hümayi-Arş Karabağlı Şeyh Hemze Nigarinin Mankıpnamesi*, (haz; Mehmet Rıhtım), Kafkaz Araştırmalar Enstitü Neşri No 26, Bakı, 2015, s. 23, 260.

c) Kutgaşanlı Şeyh Yahya Dağıstani

XIX. yüzyılda Azerbaycan'da yaşamış ve faaliyet göstermiş bir diğer Nakşibendî koluna mensup olan kişi Kutgaşanlı Şeyh Yahya Dağıstani olmuştur. Yahya Dağıstani, Abdullah Mekki'nin halifesi olmuştur. O Gebele'nin emirlerinden sonuncusu olan Hacı Nasrullah Sultan'ın oğlu ve Azerbaycan'ın tanınmış düşünürlerinden olan İsmail Bey Kutgaşanlı'nın abisidir. İlk tahsilini Şirvan'da alan Yahya Dağıstani, tahsilini bitirdikten sonra Mekke'ye gitmiştir. Orada Abdullah Mekki'den icazet almıştır. Daha sonra memleketi Azerbaycan'a dönen Yahya Dağıstani irşat faaliyetlerine başlamıştır. Ancak Çarlık Rusyası'nın dine karşı uyguladığı baskıcı politikalar sonucu Azerbaycan'daki faaliyetini kısıtlanmıştır. Osmanlı Devleti'nden gelen davet üzere Yahya Dağıstani önce Çorum'a daha sonra ise İstanbul'a yerleşmiştir. Bir süre Osmanlı Devleti topraklarında yaşamış ve faaliyet göstermiştir.²³¹

Yahya Dağıstani, sonraki faaliyetini Mekke'ye giderek başlatmıştır ve ömrünün sonuna kadar Mekke'de yaşamıştır. Yahya Dağıstani'nin yazmış olduğu iki eseri vardır. Onun tasavvufla ilgili en değerli kitabı "Maksadu't-Talibin"dir. Bu eserinde Nakşibendîliğin bazı meselelerine incelik getirmiştir. Diğer kitabı ise Hüsn-ü Hulk'tur. Anadolu'ya Nakşibendîliğin Mekki kolu Yahya Dağıstani'nin talebesi ve halifesi Mustafa Çorumi vasıtası ile yayılmış ve Darendeli Hulusi Efendi'ye kadar ulaşmıştır.²³²

Azerbaycan'da birçok tarikat faaliyetlerinin yanı sıra az da olsa Bahailik görülmüştür. Bahaîliğin tebliğcileri XIX. yüzyılın 80'li yıllarında İran'dan gizlice Azerbaycan'a geçiş yapmış ve 1890'da Azerbaycan'da ilk Bahaî teşkilatının temelini atmıştır. Bahailik tarikatı Azerbaycan'ın Bakü, Salyan, Göyçay, Ağdam bölgelerinde, Gence, Göyçay'ın köylerinde ve Tiflis'te yayılmıştır. Azerbaycan'da sosyalizmin kurulmasından sonra birçok tarikat gibi Bahailik de zamanla yasaklanmıştır.²³³

d) Abdulhamid Şirvani

XIX. yüzyılda yaşamış bir diğer Nakşibendî ekolünün devamcılarında biri de Abdulhamid Şirvanidir. Şirvani, eğitimini Mısır ve İstanbul medreselerinde almıştır.

²³¹ Yahya Dağıstani'nin 'Maksadu-t Talibin' adlı yazma eserinde yer alan bilgiler.

²³² Rıhtım, a.g.m., s. 55.

²³³ Rıhtım, a.g.m., s. 56.

Bir müddet Süleymaniye medresesinde hocalık yapmıştır. Şirvani Mekke'ye giderek Ahmed Said-i Faruki'ye daha sonra da onun oğlu M. Mazhar'a bağlanarak oraya yerleşmiştir. Şirvani ölümünün sonuna kadar burada yaşamış, ilmi tedris ve irşat faaliyetlerinde bulunmuştur. O, 1882 senesinde Mekke'de vefat etmiştir.²³⁴

e) *Hacı Yahya Bey Kutkaşnılı*

XIX. yüzyılda Azerbaycan'da faaliyet gösteren önemli Nakşibendî şeyhi İsmail Şirvani ve Abdullah Mekkinin halifesi Hacı Yahya Bey Kutkaşnılı'dır. Son Gebele Emiri Hacı Nasrullah Sultan'ın oğlu ve ünlü yazar İsmail Bey Kutkaşnılı'nın büyük kardeşi olan Yahya Efendi öncelikle İsmail Şirvani'den, daha sonra Mekke'de Abdullah Mekki'den izin alarak irşad faaliyetlerine başlamıştır. Bu bölgedeki faaliyetlerin neticesinde çok fazla talep olmuş ve Hacı Yahya Bey Osmanlı Devleti'nin davetlisi olarak öncelikle Çorum, sonra da İstanbul'a giderek bir süre buralarda yaşamış ve çalışmıştır. Daha sonra Mekke'ye göç ederek vefatına kadar burada bulunmuştur. "Maksadü't-talibin" ve "Hüsnu-hülk" adında iki eseri vardır. "Maksadü't-talibin" onun tasavvufa dair yazdığı değerli bir eser olup, tasavvufun ve Nakşibendiliğin çeşitli meselelerini açıklamaktadır.²³⁵

3. XIX. Yüzyılda Azerbaycan Türklerinin Osmanlı Devleti'ne Göçü

XIX. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan halkını bölgesel göçlere tetikleyen en önemli sebep Çarlık Rusyası'nın istilası olmuştur. Ancak buna rağmen Azerbaycan'dan Osmanlı Devleti'ne çok fazla göçün olmadığı görülür. Kafkasya'daki genel yapıya bakıldığında bölgede ikamet eden Müslüman-Türk ve diğer Müslüman nüfusun yoğunluğu Çarlığı düşündürmüştür. Çarlık bu yoğunluğu kendi lehine değiştirebilirse bölgedeki gücün kendisi olacağını da bilmektedir. Bu yüzden ilk adım olarak bölgedeki Müslüman nüfusun sayısını azaltılıp Hıristiyan nüfusun sayısını arttırmıştır. Müslümanların zorla göç ettirilmesi, öte yandan Hıristiyan nüfusun yani Slavların Kuzey Kafkasya'ya ve Güney Kafkasya'ya, sonra da Doğu Anadolu'ya Ermenilerin göç ettirilerek yerleştirilmesi Çarlık Rusyası bakımında en primitif çözüm olarak gözükmiştir. Bu yüzden Çarlık ilk olarak bunu uygulamaya başlamıştır.²³⁶ Bu

²³⁴ Rıhtım, a.g.m.,s. 56.

²³⁵ Rıhtım, a.g.m.,s. 57.

²³⁶ McCarthy J., Ölüm ve Sürgün. Osmanlı Müslümanların Etnik Kıyımı (1821-1922), Çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 32.

uygulama gerçekleştirildikten sonra Osmanlı Devleti ilk kitlesel göçlerle karşılaşmış ve ilk kitlesel göç dalgası Kafkasya'dan gelmiştir.²³⁷ 1820'li senelerde küçük çaplı gruplar halinde başlayan göçler, kısa süre sonra kitlesel bir hal almıştır. 1858 senesinden sonra ise bu göçlerin boyutu yüz binlere kadar ulaşmıştır.²³⁸

a) *Kitlesel Göç*

Osmanlı Devleti'ne Güney Kafkasya'dan gelen ilk göç 1785 senesindedir. Çarlık Rusyası'nın Tiflisi ele geçirmesinden sonra Lezgiler Osmanlı Devleti'ne bir konvoy şeklinde göç etmişlerdir.²³⁹ Azerbaycan topraklarından Osmanlı Devleti'ne yapılan ilk ciddi göçler ise Rus-İran (1826-1828) ve Rus-Osmanlı (1827-1829) savaşları sonrasında gerçekleşmiştir. Bu göçlerin en temel sebebi savaşlardan sonra Çarlık Rusyası'nın Osmanlı Devleti ve İran'la yaptığı antlaşmada yer alan "*Ermenilerin göçü*" ile ilgili maddedir. Osmanlı Devleti ve İran'dan göç edecek olan Ermeniler için Sürmeli, Serderebad, Şerur ve İrevan öncelikli yerleşim yeri olarak planlanmıştır. Azerbaycan Türkleri'nin göç etmesindeki en önemli sebep ise Ermenilerin bölgeye göç etmesi ve Müslümanların zorla kendi yurtlarından çıkarılmasıdır. Nitekim hanlığın elit kısmı İran'da Kaçar Hanedanı'na sığınmıştır. Fakat genel olarak bakıldığında ciddi bir sayının Osmanlı Devleti'ne sığındığı bilinmektedir.²⁴⁰

Osmanlı Devleti'ne sığınanlar arasında Azerbaycan Hanları da olmuştur. Şeki, Şirvan Han ve Selim Han akrabaları ile birlikte Osmanlı Devleti'ne kaçmıştır. Selim Han Bursa'ya yerleşmiş ve hatta 1822 senesinde burada padişahın çiftlik istemiştir.²⁴¹ Osmanlı Devleti'ne göç edenler arasında sadece İrevan Müslümanları olmamıştır. Çarlık Rusyası'nın Tebriz ve Hoy çevresini ele geçirmesi esnasında Güney Azerbaycan'dan bazı Türk grupları da Osmanlı Devleti'ne göç etmiştir. Bu toplu göçlerden sonra az miktarda olan göçler dışında Rus-Osmanlı (1877-1878) savaşına

²³⁷ Muzaffer Tepekaya, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağı'na Göçler", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C VI, S 2, İzmir, 2006, ss. 463-480.

²³⁸ Kocacık F.-Eser M., *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler (Sivas İl Örneği)*, Zeitschrift für die Welt der Türken, S : 2, yıl: 2010, s. 188; Aygün Attar - Sebahattin Şimşir, *Türkiye'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013, s. 30.

²³⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Humayun, No:324-B.

²⁴⁰ Attar-Şimşir, *a.g.e.*, ss. 59-61.

²⁴¹ BOA, Hatt-ı Humayun, No: 44593.

kadar Azerbaycan'dan Osmanlı Devleti'ne herhangi bir kitlesel göç yapılmamıştır. Bu savaştan sonra yapılan kitlesel göç “Karapapaklar'ın göçü”²⁴² adını taşımıştır.²⁴³

b) Ticari Göç

Osmanlı-Rus savaşları (1828-1829) esnasında, çok sayıda Müslüman tüccar Tiflis'ten Erzurum'a ve diğer şehirlere gelmiştir.²⁴⁴ Bundan dolayı göç eden nüfus arasında çok sayıda tüccar bulunmaktadır. Ancak Çarlık Rusyası dönemindeki tüccarlar Güney Azerbaycan olan İran topraklarına göç etmiştir. Sonraki yıllarda ise bu tüccarlar Osmanlı Devleti'nin merkez şehirlerine gelmişlerdir. Osmanlı Devleti'ne geçen İranlı tüccarların tümüne yakını Azerbaycan Türkleri oluşturmuştur. XIX. yüzyılın II. yarısına gelindiğinde Erzurum, İzmir, Trabzon ve İstanbul gibi önemli Osmanlı Devleti şehirlerinde İranlı Azerbaycan tüccarların ticaret ağı oluşturduğu görülmektedir.²⁴⁵

Çarlık Rusyası iki Azerbaycan arasında ticaret ilişkisini tamamıyla bitirmese de bu iki ayrı devlet arasında belirli miktarda vergi uygulamıştır. Fakat tüccarlar vergi ödememek için kaçak yolla ticaret yapmışlardır. Rus Azerbaycanı'nda ticaret genelde Şirvanlı ve Salyanlı tüccarların elinde olmuş ve bu ticaret Lenkeran, Bilesuvar, Ağcabedi, Karabağ ve Nahçıvan şehirleri üzerinden yapılmıştır. Osmanlı-Rus ilişkileri Azerbaycan tüccarlarının Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirdiği ticareti sekteye uğratmıştır. Bu yüzden Azerbaycan tüccarları Çarlık Rusyası-İran-Anadolu hattı üzerinden ticari bir ağ oluşturmuştur. Tüccarlar mallarını Rus Azerbaycanı'ndan İran Azerbaycanı'na geçirmiş ve oradan da Anadolu'ya aktarmıştır. Kafkasya'ya (Mahackale, Yelzavetpol, Tiflis ve Bakü), İran'a (Tahran, Tebriz) ve Osmanlı Devleti'ne (İzmir, İstanbul, Trabzon) yerleşen Azerbaycan tüccarlarının dükkânları bir süre sonra bölgeden gelen aydınların ve muhaliflerin barınakları haline gelmiştir. XIX.

²⁴² Burada Karapapak adı genel özellik taşımaktadır. Çok S da türk boylarını ve aşiretleri kapsayan bu genel isim altında göçeve ve yarı göçebe Türkler Azerbaycanın Kazak, Akıstafa, Genç bölgesinden güneye, Karabağ, Gögçe, Zengibasar'a kadar; Gürcistan'da ise Ahıska ve Borçalı bölgesinde meskûnlaşmışlardır. Bunların kalabalık olmaları nedeniyle XIX. yüzyılın sonlarında dahi Tiflis'in doğusunda kalan bölgeler “Georigie Turque”, yani Türk-Gürcistan'ı veya Terekeme Gürcistan'ı olarak adlandırılıyordu. Kırzıoğlu M. F., “Dede Korkut Oğuznameleri” Işığında Karapapaklar Borçalı-Kazak Uruğu'nun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış, Erzurum 1972, s. 1.

²⁴³ Attar-Şimşir, *a.g.e.*, ss. 63-65.

²⁴⁴ BOA, Hatt-ı Humayun, No: 36217

²⁴⁵ Mirza Muhammed Huseyin Ferahani, *Safername-yi Mirza Muhammed Huseyn Huseyni Ferahani*, Mesud Golzari nşr., Tahran, 1362, s. 119.

yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın başlarına kadar Azerbaycan'dan Osmanlı Devleti'ne sığınanlar genellikle bahsettiğimiz toplumun bu aydın kesimi olmuştur.²⁴⁶

4. XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası'ndan Yapılan Hac Seferleri

“Çarlık Rusyası Müslümanları” için hac sadece dini görev değil aynı zamanda “kendi kabuğundan sıyrılarak, aydınlığa çıkmak ve dünyayı görmek için bir fırsat” olarak kabul edilmiştir. Hacca gidecek olan bu insanların büyük bir kısmı ilk defa medeni dünya ile karşılaşmışlar, ilk defa “atsız yürüyen demir arabaya”, yani trene binmiş, denizde vapurda seyahat etmiş, otomobille gezmiştir. Çarlık Rusyası bölgesinde ikamet eden Müslümanların hac ziyaretleriyle yönetim tarafından hiç ilgilenilmemiş diyebiliriz. Nitekim yurtdışı pasaportlarının çıkarılması sistemli şekilde yapılmamıştır. Hatta hacılar hiçbir kontrolden geçmeden sınırı geçmişlerdir. Hac yolcuları yollarda yaşanan sıkıntıları bazen kendileri çözmeye çalışmış bazen de beceremedikleri için Kâbe'ye varmadan yollarda vefat etmişlerdir. Diğer hac yolcuları ise bütün sıkıntılara rağmen yollarına devam etmiştir. Hac ziyareti esnasında Çarlık Rusyası Müslümanları için İstanbul, hayranlık duyulan en önemli uğrak ve konaklama yeri olmuştur. İstanbul'daki çeşitli tarikatların ilginç ayinleri onların dikkatini çekmiştir.²⁴⁷

a) Çarlık Rusyası Müslümanların Hac Güzergâhı

XIX. yüzyılın sonundan XX. yüzyılın başlarına kadar Çarlık Rusyası'ndan Hicaz'a çok fazla hac gerçekleşmiştir. İstatistiklere göre 8 ila 12 bin Rus Müslüman her yıl hac ziyareti gerçekleştirmiştir. Bu çok sayıda ziyaret Çarlık Rusyası'ndaki Müslümanların genel refahı, Rus demiryolları üzerinden nispeten ucuz seyahatin gerçekleştirilmesi ve hareket yöntemlerinin ileri düzeyde olmasından ileri gelir. Çarlık Rusyası'nın doğu kısımlarında demir yolları inşa edilmeden önce hac İran, Afganistan ve Hindistan üzerinden gerçekleştirilmiştir. Zakaspiya bölgesi üzerinden demir yolu açıldıktan sonra hacılar yüzyıllardır kullandıkları Krasnovodsk, Bakü ve Batum'a kavran yolu yerine demiryolunu seçmişlerdir. Çarlık Rusyası'ndan ikamet eden Müslümanlar çeşitli güzergâhlarla Hicaz'a gitmişlerdir.²⁴⁸

²⁴⁶ Attar-Şimşir, *a.g.e.*, ss. 71-73.

²⁴⁷ Al'fina Sibgatullina, *Kontakty Tyurok-Musul'man Rossiyskoy i Osmanskoy İmperiy na Rubezhe XIX-XX vv.*, İzdatel'stvo İstok, Moskova, 2010, ss. 12-36.

²⁴⁸ Sibgatullina, *a.g.e.*, ss. 18-19.

(1) Kafkasya ve İnan Güzergâhı

Müslümanların hac meselesi Çarlık Rusyası için büyük sorun olmuştur. Nitekim Çarlık Rusyası Müslümanları hac için sadece Mekke'ye değil aynı zamanda ikincil merkezlere de gitmiştir. Özellikle Irak'ı, İmam Ali'nin türbesini ve diğer kutsal yerleri ziyaret etmişlerdir. Bu ziyaret yerlerine başta Kafkasya'dan olmak üzere çok sayıda Şii Müslüman gitmiştir. Şii hacılar her sene Hz. Ali'nin mezarının bulunduğu Necef şehrine ve Kербela'ya, yani Hz. Ali'nin oğlu Hüseyin'in gömülü olduğu yere gitmişlerdir.²⁴⁹

İkincil merkezlerin başında Bağdat'tan yaklaşık 7 km uzaklıkta olan Kazımeyn; Küfe'de Hz. Ali'nin öldürüldüğü caminin kalıntıları; Bağdat'tan 5 saat uzaklıkta olan Süleyman Pak; birkaç aziz ve imamların mezarlarının bulunduğu Samara ve benzeri yerler gelmektedir. Böylece Transkafkasya'dan gelen hacıların güzergâhı, İnan Kürdistanı'ndaki Kirmanşah şehrinden ve Osmanlı Devleti ile sınır şehri olan Hanikin'den geçmiştir. Bundan sonra Bağdat yönüne doğru Kazımeyn, Kербala ve Necef'in kutsal yerlerine, daha sonra Arabistan'ın kumları boyunca Mekke ve Medine'ye gidilmiştir. A. M. Levin, Bağdat'daki Rus konsolların raporlarına dayanarak şunları yazmıştır: *“Şii hacıların sayısı bakımından Hindistan ilk sırada, İnan ikinci sırada ve Kafkasya ise üçüncü sırada yer almaktadır. Fakat gelen hacıların kesin istatistikleri olmasa da Bay Panafidin'in ifadesine göre Rus hacılarınin sayısı 12 ve 15 bin arasında değişir. Bu hacıların nerdeyse hepsi Kafkasya'dandır, Orta Asiya'dan gelen hacıların sayısı ise oldukça az olmuştur. Hacıların sayısı Aşüre ve Erbain bayramları yılın hangi zamanına denk gelmişse ona göre değişmiştir. Nitekim hacılar bu bayramı kutsal topraklarda geçirmek istemişlerdir. Eğer bu bayramlar sonbahar veya kış dönemine denk gelirse hacıların sayısı oldukça fazla olmuştur. Ancak yaz mevsimi aynı zamanda hasat zamanı da olduğundan hacıların sayı azalmıştır. Böylece hacıların sayısını önceden tahmin etmek hemen hemen mümkün olmuştur.”*²⁵⁰

Diğer taraftan XIX. yüzyılın sonundan XX. yüzyılın başlarına kadar Kafkasya'daki hac resmi olmasa da bir şekilde organize edilmiştir. Organizasyonu “çavuş” yani “iletgen”ler yapmış ve onlar, hac kervanlarını güzergâhlar üzerinden belirli bir

²⁴⁹ Sibgatullina, a.g.e., ss. 19-20.

²⁵⁰ A. M. Livin, *Palomnichestvo Russkikh Musul'man s Sanitarnoy Tochki Zreniya*, SPb, 1898, s. 2.

para karşılığında kolaylıkla geçirmişlerdir. İletgenlerin bazıları yerli halktan diğerleri ise Türkler ve Araplardan oluşmaktadır. Onlar Çarlık Rusyası topraklarına yasadışı yollardan serbestçe girmişlerdir. Her yıl hac döneminden önce köyleri gezerek halkı hacca davet etmişlerdir. Bu meslek genellikle nesilden nesile geçmiştir. İletgenler saygı değer insanlar olmuşlardır. Hacılar gemide kaptana nasıl itaat edilirse iletgenlere de öyle itaat etmişlerdir.²⁵¹

(2) Karadeniz Limanlarından İstanbul'a, Süveyş'ten Cidde veya Yanbu Güzergâhı

Bütün güzergâhlar içerisinde en çok kullanılan ve güvenli güzergâh olmuştur. Sibiry'a'dan ve Çarlık Rusyası'nın Avrupa kısmından gelen hacılar çoğunlukla Odessa ve Sivastopol'dan İstanbul'a vapurla geçmişlerdir. Eskiden Türkistanlı hacılar Trenle Krasnovodsk'a oradan Hazar Denizi'ne ve oradan da Bakü'ye buharlı gemi ile intikal edip sonra trenle Rostova ve Odessa'ya geçmişlerdir. Tren yolu açıldıktan sonra Taşkent'ten Tula'ya ve oradan da Odessa'ya geçmişlerdir. Kısacası tüm hacılar Odessa'da toplanmıştır. XIX. yüzyılda Odessa büyük ticaret merkezi olmuştur. Buraya Osmanlı Devleti'nden çok gelen olmuştur. Nitekim buradan İstanbul'a bir gün içinde gidilebilmiştir. Haberlere de oradan çok hızlı ulaşılmıştır. Odessa'daki Türk konsoloslüğundan hacılar "*İstanbul üzerinden Mekkeye*" yazılı vize almışlardır. Şayet cehaletten ya da hatadan dolayı vize sadece İstanbul'a kadar alınırsa bu durumda hacılar büyük problemlerle karşılaşmıştır. Böyle bir durumda hacı adayları Çarlık Rusyası Büyük elçiliğine tekrar gidip ciddi ek masraflar ödeyerek pasaportu Türkçeye çevirtmiştir.²⁵²

Odessa'daki Türk konsoloslüğunda ise tam tersine Çarlık Rusyası Müslümanların tek bir şikâyeti olmamıştır. Genel olarak evrakların hızlı hazırlanmasından ve memurların nezaketinden memnun kalmışlardır. Şahsen konsolosluga başvuru yapan Rus Müslümanlar vize ve evraklar için talep edilen düşük fiyatlardan dolayı şaşırılmışlardır. Nitekim Daliler (resmi görevliler) ve diğer "yardımcılar" aynı hizmet için hacılardan büyük miktarda ücret almışlardır.²⁵³

²⁵¹ Sibgatullina, *a.g.e.*, ss. 20-21.

²⁵² Sibgatullina, *a.g.e.*, s. 23.

²⁵³ Gali Rıza, "Hacılara Rafiyk Yahud Hacılarının Aldandıklarını Beyan ve Aldanmayancha Yörürge Tugryı Tarik", Elektro-Tipografiya "Ürnek", Kazan, 1909, s. 16.

Kutsal şehirlere (Mekke ve Medine) giden Çarlık Rusyası Müslümanları için İstanbul ana geçiş noktası olarak kabul edilmiştir. Karadenizin dalgalarından yorulan hacılar İstanbul'da dinlenebilmiş, yeniden fiziksel ve ahlaki güç toplayarak, çöl ve deniz yoluna yetecek kadar yiyecek ve su depolamıştır. Bunun yanında hacılar Osmanlı Devleti sultanının hayırsever vapurlarına ya da özel olarak fakirlere ayrılan serbest yerlerine binmeyi umut etmiştir. Hacıların ulaşımı ile Rus Denizcilik ve Ticaret Derneği, Kuzey Denizcilik Şirketi ve Gönüllü Filo Hizmeti ilgilenmiştir. Ancak hacıların çoğu yabancı şirketlerce, özellikle de Türk firması "Hedeviye" tarafından hizmete sunulan buharlı gemileri kullanmıştır.²⁵⁴

B. XIX. YÜZYILDA İRAN AZERBAJCAN İLİŞKİLERİ

XIX. yüzyıla kadar İran'ın uluslararası ilişkileri hiç olmamış, devlet de yerel bir şekilde yönetilmiştir. İran'ın sadece komşusu olan devletlerle ilişkileri olmuştur. Avrupa ile bilgi ve haberleri Osmanlı Devleti'nden gelen tacir ve seyyahlardan öğrenmişlerdir. Kafkasya İran için çok önemli olmuştur. XIX. yüzyılda İranda üç cephede savaş görmüştür. Bunlar: 1. Kafkasya bölgesi için (1804-1813, 1826-1828) Çarlık Rusyası ile yapmış olduğu savaşlar;²⁵⁵ 2. Erzurum antlaşması ile sonuçlanan (1821-1823) Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu savaş;²⁵⁶ 3. İngiltere ile Hindistan (1856-1857) sınırında yapmış olduğu savaş.²⁵⁷ Genel anlamda XIX. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar İran, Çarlık Rusyası ile İngiltere'nin savaş alanı olmuştur. İran'ın tüm bu savaşları kaybetmesinin nedeni, düzenli bir ordusunun olmaması ve devletin idari sisteminde şah ve birkaç vezirin yer almasıdır. En önemlisi de devlette politika bilen ve devlet işlerinden anlayan birinin olmamasıdır. İran'ın Çarlık Rusyası ile yapmış olduğu Gülistan antlaşmasının 4 maddesi²⁵⁸ ve Türkmençay anlaşmasının 7 maddesi gereğince Abbas Mirzeni'yi veliaht olarak desteklemeleri gerekiyordu.²⁵⁹ Bu antlaşmaların maddeleri gereğince Çarlık Rusyası İran'da olup biten her şeye

²⁵⁴ Sibgatullina, *a.g.e.*, s. 24.

²⁵⁵ Saadettin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ yayınları, Ankara, 1978, s. 18.

²⁵⁶ Yılmaz Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı 1795-1925*, Bakış Yayınevi, İstanbul, 2006, ss. 134-136; Abdolvahid Soofizadeh, "I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açından Değerlendirilmesi", *Tarih Araştırmalar Dergisi*, C XXXII, S 54 s. 184.

²⁵⁷ Karadeniz, *a.g.e.*, ss. 215-227.

²⁵⁸ Bu antlaşma sonucunda Güney Kafkasya'da bulunan Karabağ toprakları Rusya yönetimine geçti. İranlılar adına antlaşmayı Abbas Mirza Kaçar'ın vekili Mirza Abdulhasan Han Şirazi imzalamıştır.

²⁵⁹ 7. maddede Rusya, İran Veliahdı Abbas Mirza'yı önce veliaht, tahta çıkmasından sonra da hükümdar olarak tanıyacaktı.

müdahale edebilme yetkisine sahip olmuştur. Çarlık Rusyası İran'da ticari kurumlar kurmuş ve bu yolla ülkede olan tüm ham maddeleri Çarlık'a rahatlıkla taşımıştır.²⁶⁰

Gribayedov Çarlık Rusyası'nın İran'da görev yapan bir memuru olmuş ve İran'da bilinmeyen kişiler tarafından öldürülmüştür. Çarlık bu olaydan sonra İran'a hiçbir tepki göstermemiştir. Bunu da birkaç nedenden dolayı yaptığı bilinmektedir. Çarlık İran'ı kendi idaresi altında olduğunu düşündüğü için bunun üzerine gitmemiş ve savaş nedeni olarak görmemiştir. Çarlık bu dönemde Osmanlı Devleti ve Balkanlarla savaş halinde olduğu için savaştacak yeni bir cepheyi gerekli görmemiştir. Başka bir neden ise Gribayedov'in Dekabrist bir gruba üye olmasıdır. Çarlık Rusyası onu merkezden uzaklaştırmak için İran'a göndermiştir. Bu nedenlerden dolayı Çarlık bu olaya tepkisiz kalmıştır.²⁶¹

Çarlık Rusyası İran'ın Tebriz ve Tahran pazarlarına sahiptir ve tüm ticareti kendi elinde tutmuştur. Çarlık Rusyası bir taraftan Azerbaycan'ın kuzey kısmını ele geçirerek İran'la komşu olmuş diğer taraftan ise Hazar Denizi'nden dolayı İran deniz ticaret yollarına da müdahale etmiştir. Avrupa ve başka ülkelerden gelen tacirlerin İran'a gitmesine de mani olmuştur. Bundan dolayı Çarlık Rusyası İran'daki ham maddeleri kendi ülkesine götürmüştür. Bunun karşılığında İran'a bunlardan elde ettiği ürünleri satmıştır.²⁶² XIX. yüzyılın 50'li yıllarından sonra Çarlık Rusyası İran'ın ticaret yollarını bütünüyle ele geçirmiştir. Bunlar: Batum-Tiflis-İrevan-Tebriz-Tehran, Bakü-Enzeli-Reşt-Tehran ve Krasnusk²⁶³-Aşkabad-Meşed'dir.²⁶⁴

1. İran'daki Dini Eğitimin Azerbaycan'a Etkileri

a) XIX. Yüzyılda İran'da Dini Eğitim

Çarlık Rusyası her ne kadar Hıristiyanlaştırma politikası yürütse de Azerbaycan halkı İslam dinine bağlı olmuştur. Azerbaycan toprakları siyasi olarak ikiye ayrılrsa da dini ve kültürel açıdan aynı kalmıştır. Bundan dolayı iki devlet (Azerbaycan ve İran) arasındaki bağlar kopmamış, aksine devam etmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi XIX.

²⁶⁰ Karadeniz, *a.g.e.*, s. 248.

²⁶¹ Mehmetov, *a.g.e.*, s.485.

²⁶² Mohommad Nayeb Pur, *Monasebat İran ve Rusiye Dar-Garn Nozdahom*, Kitab Tarikh ve Coğrafya, Pezhuheşgah Ulum Ensani ve Motaleat Farhangi, Tehran, 2008, ss. 18-29.

²⁶³ Şimdiki Kazakistan.

²⁶⁴ Stefanos Yerasimos, *Tavernier Seyahatnamesi (Stefanes Yerasimosun Anısına)*, çev; Teoman Tunçdoğan, Kitap yayınevi, İstanbul, 2006, ss. 156-226.

yüzyılda Azerbaycan'da okul ve medreselerde hala Arapça ve Farsça eğitim verilmiştir. İki devlette de dil problemi olmadığı için İran'dan Azerbaycan'ın Bakü, Lenkaran ve Gence şehirlerine vaizler ve mollalar gitmişlerdir. Örneğin 1830-1840 yıllarında Erdebil ve Tebriz'de Hacı Mir Salih, Hacı Zakirin Erdebili, Molla Gulamali Alapazoğlu irşat ve vaizlik yapmak için Azerbaycan'da bulunmuşlardır. Onlar camilerde Farsça ve Türkçe vaaz verip cami ehlinin sorularına cevap bulmaya çalışmışlardır. Eğitim almak isteyenlerin Meşed ve Kerbela'ya gitmelerine yardımcı olmuşlardır. İran ve Irakta bulunan dini okullarda eğitim almak isteyenlere de destek vermişlerdir. İran'ın Necef şehrine Azerbaycan'dan gelen çok fazla öğrenci olmasından dolayı buradaki okullardan birisine "*Badkuba*"²⁶⁵ ismi verilmiştir. Aynı zamanda Azerbaycan'daki dini okullara Necef, Kum, Meşed ve İsfahan'dan hocalar eğitim vermek için gelmişlerdir.²⁶⁶

İran'da dini eğitim kurumlarına "*houze*" adı verilmiştir. Bu dini okullar normal okullardan farklı bir şekilde faaliyet göstermiştir. Dini öğretim kurumları, (*houze*) genellikle camilerin yanına yapılmıştır. Öğrenciler bu eğitim kurumunda yatılı olarak kalmıştır. Bu okullarda öğrenci uzun süre eğitim görmüştür. Houze'ye giden öğrenci dört derecede eğitim almıştır. Bunlar şu şekildedir:

1. Birinci düzey beş sene sürmüştür. Bu okul Kum dini okuluna bağlıdır.
2. İkinci düzeyde öğrenci üç sene eğitim görmüştür. Bu düzeyde öğrencilere fıkıh, felsefe, rical ve tefsir gibi dersler verilmiştir.
3. Üçüncü düzey tezli olarak okunmuştur. Öğrenci tezli olarak üç sene eğitimden geçmiş ve her düzey sonunda öğrenci sınava tabi tutulmuştur. Sınavı geçen bir sonraki düzeye hak kazanmış ve böylece birinci düzey temel, ikinci ve üçüncü düzey ise yüksek eğitim almış kabul edilmiştir.
4. Dördüncü düzeye gelmiş öğrenciyse dönemin tanınmış âlimlerinden özel dersler almaya başlamıştır.

İran'da birinci düzeyde eğitim gören öğrenciyse "*sikatu'l-İslâm*" denilmiştir. İkinci ve üçüncü düzeyde okuyan öğrenciler ise "*hüccetü'l-İslâm*" olarak adlandırmışlardır. Dördüncü düzeydeki bir öğrenciyse ise "*Ayetullâh*" adı verilmiştir. Dördüncü düzeyi

²⁶⁵ Yer isimi. Bakü şehrinin yakınında bulunan bir ilçeye verilen isim.

²⁶⁶ Aşegül Akdemir, *İran'da Eğitimin Tarihi*, Eğitim Yazıları, İstanbul, 2001, ss. 141-147.

bitiren bir öğrenci “*Ayetullâh Merce*” seviyesine ulaşmış bir âlimdir. Bu seviyede olan biri dini konularda söz sahibi olmuş ve din alanında kitap yazmaya başlamıştır.

XIX. yüzyılda en önemli eğitim ve kültür merkezlerinden biri Tebriz şehri olmuştur. XIX. yüzyılda dini eğitim alan kişi önce İran’da bulunan hocalardan ders almıştır. Bunun için öğrenci hocanın bulunduğu bölgeye giderek özel ders görmüştür. Öğrenci önce Kum şehrinde bulunan dini kurumda beş sene eğitim almıştır. İlk üç sene öğrenci Arapça ve Arap Edebiyatı derslerini almış ve iki sene boyunca temel dini bilgileri ve fıkıh derslerini de Arapça olarak görmüştür. Öğrenci sonra Meşed’e giderek orada bulunan hocalardan 3 senelik bir eğitim daha almıştır. Bu eğitim sürecinde öğrencinin ayrıca öğretmenlik yapması da gerekmektedir. Bu dini okulun bir diğer özelliği de öğrencilerin dersleri soru-cevap şeklinde öğrenmesidir. Hocalar da derslerini karşılıklı soru cevap şeklinde anlatmışlardır. Dersi öğrenmek kolay fakat öğretmek zor olduğu için bu şekildeki eğitim dini okullarda zorunlu olmuştur. Daha sonra öğrenci özel ders niteliğinde olan eğitimini sürdürürebilmek için başka şehirlerde bulunan dini âlimlerden ders almaya devam etmiştir.²⁶⁷

b) XIX. Yüzyılda İran’da Faaliyet Göstermiş Dini Okullar

İran’da eğitim eski çağlardan başlamıştır. Dünyada en eski okullardan sayılan “Cünd-ü Şapur” 2500 sene önceden inşa edilmiştir. Bu üniversite Safevi Dönemine kadar yüksek öğrenim kurumu olarak kalmıştır. Daha sonraki dönemlerden siyasi gelişmelerden inişler de yaşamıştır. İran Batı tarzı okullarla Safevi döneminden sonra tanışsa da ülkede bu o kadar inkişaf etmemiştir. Buna rağmen eski eğitim sistemlerini sürdürmüşlerdir. Eğitim-öğretim iki şeklide olmuştur. Dini ilimlerden oluşan usul, fıkıh, kelam, tefsir ve hadis dersleri medreseler de öğrenilmiştir. İkinci mektep eğitimi ise okum ve yazma yanında Gülistan, Bostan, Cami-i Abbasi ve Tarih-i Nadir kitaplarını öğrencilere öğretmişlerdir. XIX. yüzyılın birinci yarısına doğru İran’da gerek Batıdan taklidi olarak ve ya istihdam şeklinde yabancı misyoner okulları açılmıştır. Örneğin 1830 yılında Şiraz ve Tebriz gibi büyük şehirlerde Hıristiyan okulları açılmıştır. Amerika ve Avrupalı misyoner okulların çoğu (1873) Azerbaycan eyaleti sayılan Urmiya ve Selmas şehirlerinde yerleşmiştir. İngiliz okulları ise Yezd,

²⁶⁷ Ofog Houza Dergisi, S 177, Gom 2007

[آشنایی اجمالی با حوزه علمیه](#)

Şiraz, Kirman ve İsfahan gibi şehirlerde daha çok yoğun olmuştur.²⁶⁸ XIX. yüzyılın faaliyetini sürdüren en eski tarihe sahip olan dört ünlü okulu ile ilgili aşağıda bilgi vereceğiz.

(1) Nesiri Dini Okulu

XIX. yüzyılda karşımıza çıkan Nesiri Dini Okulu, Azerbaycan'ın en önemli dini okulu olmuştur. Nesiri Dini Okulu Ellame-i Hilli dini okulundan ilham alarak yapılmıştır. Moğol istilasından (1256) sonra kurulan bu okul Marağa şehrinde yerleşmiştir. Hülagu Han, başkenti Marağa şehrine taşımış ve burada Rasathane yaptırmıştır. Ayrıca şehirde kütüphane ve dini okullar yaptırmıştır. En büyük dini okul olan Nasiri Dini Okulu'nu külliye tarzında yaptırarak dönemin âlim ve ulemalarını buraya toplamıştır. Bunların arasında Alleme Kutbi bin Şirazi Fahrudin ve okulun müdürü olan Hacı Nasiruddin vardır.²⁶⁹

(2) Rubi Reşidi Dini Okulu

Rubi Reşidi dini okulu Nesiri dini okulundan sonra yapılmıştır. Bu okulun ilk faaliyeti İlhanlılar dönemine (1256-1353) denk gelmektedir. Okul Tebriz'e yakın bir bölgede inşa edilmiştir. Okula müdür olarak Hacı Resuddin Fazlullah tayin edilmiştir. Fazlullah kendisi hekim olduğu için okulun yanına daru's-şifa da yaptırmıştır. Aynı zamanda okul çevresinde öğrenciler için yemekhane ve kalma yeri olan yurt yapılmıştır. Bundan dolayı bu civarda evler yapılmış ve mahalle kurulmuştur. Okul, XIX. yüzyılda büyük bir vakfiye şeklinde faaliyet göstermiştir.²⁷⁰

(3) Şembi Gazan Dini Okulu

Okulunun yapımı İlhanlı döneminde (1260) olmuştur. Moğolların istila ettikleri tüm şehirleri yakıp yıktıkları bu dönemde Tebriz şehrinin ileri gelenleri toplanarak Hülagu Han'a gitmişlerdir. *“Şehre dokunmayın, ne gerekiyorsa biz veririz”* demişlerdir. Bunun üzerine şehri olduğu gibi bırakılmıştır. Bu bağlamda XIII. yüzyılda Tebriz şehri ilim ve medeniyet bakımından dönemin en gelişmiş şehri olmuştur. Hülagu Han kendine baş vezir olarak Hacı Nasiruddin Tusi'ni tayin etmiştir. Han baş vezirin ilminden, yaptırmış olduğu okul ve rasathaneden (Marağa şehrinde)

²⁶⁸ Sadri Manizheh, “Kaçar Hanedanı Döneminde İran'da Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinin Değişmesi ve Yeni Okulların Açılışı, Belleten”, C LXXVII, S 279, 2013, s. 654.

²⁶⁹ Hadi Haşimiyan, *Tebriz ve Ferheng-i Teşeyyül*, Tebriz Neşr, Tebriz, 1393 (2014), s. 109.

²⁷⁰ Haşimiyan, *a.g.e.*, s. 110.

çok etkilenmiştir. Hacı Nasiruddin Tusi'ni ilgisinden dolayı dini yapılar ve okullar XIX. yüzyıla kadar faaliyetini sürdürebilmiştir. XIX. yüzyılda yetişen birçok âlim bu okulda eğitim görmüştür. Sultaniye Zencan dini okulu da aynı dönemde ve aynı şartlarda faaliyet göstermiştir.²⁷¹

(4) Safevi Dini Okulu

Okulu Avşarlar döneminde çok gelişmiştir. Bu okulun çevresine cami, vakfiye ve öğrencilerin kalması için yatakhane yaptırılmıştır. Dönemin en önemli din âlimleri bu okulda çalışmıştır. Safevi okuluna bağlı beş medrese de aynı zamanda faaliyet göstermiştir. Bu okul dönemin en önde gelen eğitim merkezlerinden biri olmuştur. Bu okuldan mezun olan öğrenciler Azerbaycan ve İran'ın dört bir yanında irşat faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu okula bağlı olan beş medresede eğitim Safevi dini okulun hocaları tarafından ders planına bağlı olarak ders verilmiştir. Öğrenciler ilk önce Arapça yazma ve okumayı ileri seviyede öğrenmişlerdir. Daha sonra temel İslami bilgilere derinden sahip olmuşlardır. Bu medreselerden mezun olan öğrenciler köylerde rahatlıkla *molla* olarak çalışabilmişlerdir.²⁷²

c) Güney Azerbaycan'da Faaliyet Göstermiş Din Adamları

XIX. yüzyılın başlarında Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan topraklarını ele geçirmesinden rahatsız olan halkın önde gelen din âlimleri, Kum ve Necef'te bulunan dini liderlere mektup yazarak yardım istemiştir. Âlimlerin bazısı savaşmayı öngörerek şahın çıkarmış olduğu orduya katılarak (1804) Azerbaycan'ın Kuzey kısmına hareket etmişlerdir. İlk başta Rus ordusunun geç haber almasından kaynaklı İran ordusu birçok toprağı istila etse de durum Rus ordusunun savaşı kazanması ile sonuçlanmıştır. Sonuç olarak Çarlık Rusyası Tebriz'e kadar tüm bölgeleri ele geçirmiş ve İran şahı bu durumda anlaşma yolunu seçmek zorunda kalmıştır.²⁷³

Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmasından önce kuzey Azerbaycan'da zor durumda kalan dindarlar İran'da faaliyet gösteren Ayetullahlara²⁷⁴ mektup yazarak yardım istemişlerdir. Örneğin Gülistan antlaşmasından sonra dönemin dini liderlerinden Ayetullah Seyid Muhammed Muvlayi, Müslümanların yardım talebi

²⁷¹ Haşimiyan, *a.g.e.*, s. 111.

²⁷² Haşimiyan, *a.g.e.*, s. 112.

²⁷³ Perviz Zara Şahmersi, *Azerbaycan İran-i ve Azerbaycan Kafkas-i*, İhtar Nerşiyat, Tebriz, 1999, s. 69.

²⁷⁴ Aliakbar Dehhoda, *Luğetname-i Dehhoda*, C. I, Tehran, 1998, s. 262.

üzerine savaşmak için fetva vermiştir. Bu fetva üzerine İran ordu toplayarak Çarlık Rusyası'na karşı savaş başlatmıştır. Bu savaşa komutanlarla birlikte dini liderler ve onların müritleri de katılmıştır. Fakat Kaçar şehzadelerinin ihaneti sonucunda İran orduları (1827) Türkmençay'a kadar gelmişlerdir. Bu savaş sonucunda antlaşma gereği Azerbaycan toprakları iki devlet arasında bölünmüştür.²⁷⁵

Çarlık Rusyası, Azerbaycan'ın kuzeyine sahip olmakla toplamda 17 şehrine hâkim olmuştur. Bu dönem (1828-1890) Azerbaycan âlimlerinin ve dini önderlerinin en zor dönemi olarak tarihe geçmiştir. Çarlığın Kaçar savaşlarını kazanması ardından Türk Kafkası'nı kaybetmeme uğruna demografik, siyasi, kültürel ve stratejik olarak köklü hamleler yapmaya başlamıştır.²⁷⁶ Çarlık, Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti ve İran'la olan ilişkilerini her zaman göz önünde bulundurmuş ve gözetlemiştir. İran hem Osmanlı Devleti ile hem de Kuzey Azerbaycan'la olan bağlarını bu topraklara dini hizmet etmek için giden ulema ile korumuş ve sürdürmüştür. İran'dan Kafkasya'ya giden din adamlarının bağları, eski zamanlardan bu topraklara giden seyitlere dayanmaktadır.²⁷⁷

Azerbaycan'ın Bakü şehrine yakın "*Bibi Heybet*" türbesi de imam soyundan gelen kişiye aittir. IX. yüzyılda Fatimetül Suğra hizmet için bu topraklarda bulunmuştur.²⁷⁸ Bir diğer imam soyundan gelen zat Ebu İsmail Tebetaba olmuştur. O, Azerbaycan'ın Berde şehrinde hizmette bulunmuştur. Daha sonra öğrencileri tarafından türbesi bu şehre yapılmıştır. Bunlardan yola çıkarak şunu söyleyebiliriz ki, imam torunlarının bu topraklarda dini hizmette bulunmaları her yüzyılda olduğu gibi XIX. yüzyılda da âlimlerine bir kapı olmuştur. XIX. yüzyılda İran'dan kuzey Azerbaycan'a gelen din adamları iki gruba ayrılmaktadır. Âlimlerin bir grubu Çarlık Rusyası'yla savaşmayı tercih etmiştir. Diğer bir grup âlim ise dini hizmet yoluyla kuzey Azerbaycan Müslümanlarına yardım etmiştir. Bu âlimleri dönem ve faaliyetleri ile aşağıda açıklayacağız.²⁷⁹

²⁷⁵ Mehmetov, *a.g.e.*, ss. 483-485.

²⁷⁶ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 488.

²⁷⁷ Peygamber (s.a.v) soyundan gelen imam torunlarına verilen ad.

²⁷⁸ Meşedihanım Ne'met, *Azerbaycan'da Pirlər*, Azerbaycan Devlet Neşriyeti, Bakü, 1992, ss. 34-36

²⁷⁹ Adil Molayi, *Du-Garn Mugavemeti Âlim-i Dini Kafkas Der-beraberi Kofro-elhad ve Diktatori, Tarikhdar Ayiyne-ye Pazhuvesh*, Vol. 9, No 1, Tehran, 2012, ss. 104-105.

(1) Ayetullah Mirza Ahmed Lenkerani

Ayetullah Mirze Ahmed Şirvan'da yaşamış Lenkeran'da büyük saygı ile karşılanan biri olmuştur. İran-Rus savaşları (1804-1813) döneminde Şirvan'dan Lenkeran'a göç etmiştir. Lenkeran XIX. yüzyılda Kum şehri gibi önemli bir ilim ve irfan merkezi olmuştur. Lenkeran dönemin din âlimlerinin topladığı yer olarak da bilinmektedir. Lenkerani bu dönemde müritleriyle Çarlık Rusyası'na karşı savaşmıştır. Rusya'dan gelen elçiler Lenkerani ile görüşerek onun bu savaştan el çekmesini istemişlerdir. Fakat Lenkerani, Çarlığın kendine zarar verebilecek güçte olmadığını farketmediği için savaştan vazgeçmeyeceğini bildirmiştir. Onun bu bölgede büyük bir destek aldığını gören Çarlık, daha büyük bir sorunla karşılaşmamak için son çare olarak İran Şahı'na mektup yazmış ve Lenkerani'nin bu savaştan çekilmesini istemiştir. İran Şahı Lenkerani'ye mektup yazarak şunları söylemiştir: *“Sizin Allah yolunda yapmış olduğunuz bu savaşı ben de biliyorum. Ancak sizin bu savaşı sürdürmen bizim Çarlık Rusyası ile yapmış olduğumuz antlaşmayı bozuyor. Bundan dolayı savaşı bırak.”* İran Şahı'nın bu mektubundan sonra Lenkerani çok üzülmüş, durumu kötüleşmiş ve sonunda hastalanmıştır. Kendi oğulların çağırarak bu davayı onlara vasiyet etmiştir. Sabah namazı kılariken secdede vefat etmiştir. Kafkasya'da onun anısına türbe inşa edilmiştir. Oğulları bir süre Çarlık ile savaşsa da, Rus ordularının gücü karşısında dayanamayıp İran'a göç etmişlerdir.²⁸⁰

(2) Ayetullah Şeyh Abdulla Kuluzi Lenkerani

Ayetullah Şeyh Abdulla Kuluzi Lenkerani de müritlerini toplayarak Rus ordusuna karşı savaşmıştır. O da dönemin önde gelen âlimlerinden biri olmuştur. Ömrünün sonuna kadar Azerbaycan'da yaşayan müminlere yardım etmek için öğrencileriyle Rus ordusuna karşı mücadele etmiştir. Kuluzi Lenkerani, XIX. yüzyılın sonlarında Şeyh Şamil ile aynı dönemde savaşmıştır. Rus ordusu ile mübarezede şehit düşmüştür.²⁸¹

(3) Ayetullah Mir Ebu Turabi Bakubeyin

Ebu Turabi Bakubeyin, 1817 senesinde Bakü'de dünyaya gelmiştir. Bakü'de Mirza Hasibi Kutsi medresesinde eğitim almıştır. Eğitimini devam ettirmek için Necef'e gitmiştir. Sahib Cevahir, Seyid İbrahim Gezvini, Şeyh Memmed Huseyn ve Razi İsfahani gibi âlimlerden ders almıştır. Daha sonra burada eğitimini

²⁸⁰ Molayi, *a.g.e.*, s. 107.

²⁸¹ Molayi, *a.g.e.*, s. 108.

tamamladıktan sonra Medine'ye giderek dini bilgilerini daha da geliştirmiştir. Ömrünün sonlarına yakın Bakü'ye dönerek dini hizmetlerde bulunmuştur. 1910 senesinde Bakü'nün Merdekan köyünde vefat etmiştir. Dönemin en bilgili âlimlerinden biri olmuştur.²⁸²

(4) Ayetullah Şeyh Memmed Emin Nardarani

Emin Nardarani 1837 senesinde Nardaran'da dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini kendi köyünde Nardaran'da almıştır. 1850 senesinde Necef'e giderek orada bulunan Şeyh Murtaza Ensari, Mirza Habibullahi Reşidi ve Molla Fazil İrevani'den eğitim almış ve müçtehit makamına ulaşmıştır. 40 sene Necef'te kalmış ve burada irşat vazifesinde bulunmuştur. 1920 senesinde Necef'te vefat etmiştir.²⁸³

(5) Şeyh Cavad Elizadeyi Bakubeyn

Elizadeyi Bakubeyn 1860 senesinde Bakü'de dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Mirza Hesibi Kutsi Medresesi'nde almıştır. Genc yaşlarında (1875) Necef'e gitmiştir. Necef'te Molla Fazil İrevani, Mirza Habibullah Raşdi'den eğitim almıştır. Daha sonra Samire gitmiş oradan Mirza Mehemed-i Şirazi'den ders almış ve müçtehit seviyesine ulaşmıştır. Elizadeyi Bakubeyn'in Tahran'a giderek orada bulunan hocalardan da eğitim gördüğü bilinmektedir. XIX. yüzyılın sonlarında doğduğu memlekete dönen Elizade Bakubeyn irşat faaliyetinde bulunmuştur. 1918 senesinde Bakü'nün Buzovna köyünde vefat etmiştir.²⁸⁴

(6) Ayetullah Şeyh Abdul Gaffar Kubai

Gaffar Kubai 1850 senesinde Lenkeran'da dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Lenkeran'da medresede almıştır. 1865 senesinde Necef'e gitmiş orada bulunan Ayetullah Şeyh Ezim Mürtezei Ensari, Seyid Huseyin Kuşkemer ve Mirza Huseyin Raşdi yanında eğitim alarak müçtehit seviyesine ulaşmıştır. Eğitimini tamamladıktan sonra Kuba şehrine gitmiş burada irşat faaliyetinde bulunmuştur. Dönemin en güçlü âlimlerinden biri sayılmıştır. Kuba şehrinde (1917-1919) vefat etmiştir.²⁸⁵

²⁸² Molayi, *a.g.e.*, s. 110.

²⁸³ Molayi, *a.g.e.*, s. 110.

²⁸⁴ Molayi, *a.g.e.*, s. 111.

²⁸⁵ Molayi, *a.g.e.*, s. 111.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA AZERBAYCAN'IN ÇARLIK RUSYASI İLE DİNİ İLİŞKİLERİ

A. TARİHSEL SÜREÇTE RUSYA VE AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ

XVIII. asrın sonu XIX. asrın başında Azerbaycan'da yirmiden fazla bağımsız hanlık bulunmaktaydı. Bazı hanlıklar Çarlık Rusyası'na ekonomik anlamda bağlı iken bazı hanlıklar ise siyasi bağlarla bağlanmış idi. Azerbaycan hanlıkları, dağınık bir biçimde yaşam sürdürdükleri için Çarlık Rusyasına karşı durabilecek ortak güçleri yoktu.²⁸⁶

Azerbaycan'ın Ruslar ile resmi ilişkileri XV. yüzyılda kurulmaya başlamıştır. 1465 yılında Şirvan'ın (Azerbaycan Hanlığı) şahı Farruh Yasar ve Moskova Knyazı III. İvan kendi aralarında bir sözleşme imzalamışlardır. Bu sözleşme akabinde iki devlet arasındaki birlik ve beraberlik korunmuş, aynı zamanda her bir yönetici karşı taraftaki devlete kendi elçilerini yerleştirme imkânı bulmuştur. Rus tüccarları Şirvan'a, Azerbaycan tüccarları ise Moskova'ya sıkça gidip gelmeye başlamışlardır. Azerbaycanlıların Ruslarla daha sıkı ilişkileri IV. İvan Kazan Hanlığını aldıktan sonra başlamıştır. Nitekim IV. İvan zamanından itibaren ticaret yolu artık Rusların eline geçmeye başlamıştır.²⁸⁷

Bazı dönemlerde hanlar, başka devletlere karşı durabilmek için İran, Çarlık Rusyası veya Osmanlı Devleti'ne sığınmak veya bu devletlerden yardım istemek durumunda kalmışlardır. Bu duruma en iyi örneklerden biri XVIII. Yüzyılda da hüküm sürmüş olan Fatah Han Kubinskiy'dir. Çünkü o, 1775 senesinin Mart ayında Çarlık Rusyası'ndan yardım istemek zorunda kalmıştır. O dönemde Çarlık Rusyası'nın politikası Kafkasya'da ve Azerbaycan'da yayılcı bir nitelik taşımaktaydı. Rusların

²⁸⁶ Mahmut İsmail, *İstoriya Azerbaycana*, El Atası, Baku, 1994, s. 79-89.

²⁸⁷ El'dar İsmailov, *Ocherki Po İstorii Azerbaydzhana*, İzdatel'stvo Flinta, Moskva, 2010, s. 68.

gözlerinin her daim bu topraklarda oluşu²⁸⁸Karl Marks'ın şu ifadelerinden de anlaşılmaktadır: “*Tuna Deltasını elinde tutan: yani ona hâkim olan: bütün Tuna'ya hâkimlik eder- böylece Asya'ya yol açar... Eğer bu devlet aynı zamanda Kafkasya'ya da hâkim olursa, demek oluyor ki bütün Karadeniz'e hâkimdir...*”²⁸⁹

Doğu Gürcistan'ın Çarlık Rusyası'na dâhil olması bütün Kafkas halkları için bir dönüm noktası olmuştur. Nitekim bu tarihten (1801) sonra Çarlık Rusyası Azerbaycan topraklarını ele geçirmek için çeşitli yollar denemeye başlamıştır.²⁹⁰ Azerbaycan'ı ele geçirme düşüncesi Rus komutanları ve politikacıları tarafından dikkatlice planlanmıştır.²⁹¹

Çarlık Rusyası Azerbaycan'ı “ucuz kaynak” olarak görmüştür. Çünkü bu topraklar ipek, pamuk, petrol ve tarım ürünleri bakımından zengin topraklardı. Gürcistan'ın Çarlık Rusyası'na katılmasına İran ve Osmanlı Devleti karşı çıkmış, İngiltere ve Fransa ise İran ve Osmanlı Devleti'ni Çarlık Rusyası'na karşı savaşmaya teşvik etmiştir. 1804 senesinin Mayıs ayında Rus-İran savaşı (1804-1813) başlamıştır. Savaş sonucunda 2 Ekim 1813'te Karabağ'ın Gülistan köyünde Çarlık Rusyası ve İran arasında bir sözleşme imzalanmıştır. Bu sözleşmeye göre;

1. İran Şahı, Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'da ele geçirdiği toprakları Çarlık Rusyası'nın bir parçası olarak kabul edecektir.
2. Bu topraklar Kafkasya'nın Dağıstan bölgesinden Arpaçay – Aras Nehri'ne kadar uzanan Kuzey Azerbaycan ve Gürcistan bölgelerini de içine alır.
3. Yukarıda bahsedilen bölgelerde yalnızca o dönemin Şahı değil, ondan sonra Şah olacak şehzadeler de Çarlık Rusyası'nın hâkimiyetini tanıyacaktır.
4. Hazar Denizi'nde ticaret yapan Rus tüccarlar İran limanlarını, İran tüccarları ise Rus limanlarını serbestçe kullanabileceklerdir.
5. Savaşta esir düşenler karşılıklı olarak serbest bırakılacaktır.
6. Hem Çarlık Rusyası hem İran kendi başkentlerine yeni elçiler göndererek dostluklarını göstereceklerdir.

²⁸⁸ İsmail, *a.g.e.*, s. 3.

²⁸⁹ Marks K.-Engels F., *Soçinenie*, 2-e İzdanie, T.9, s. 408

²⁹⁰ *İstoriya Azerbaycana*, T II, Baku, 1960, s. 2.

²⁹¹ *Prisoedinenie Azerbaycana k Rossii*, Baku, 1955, s.17.

7. Her iki ülkenin tüccarları, birbirlerinin topraklarında ticari faaliyette bulunacaktır. Aynı zamanda bu tüccarların emniyetleri sağlanacaktır.²⁹²

Fakat İran'ın kayıpları beklediklerinden daha fazla çıktığı için bir süre sonra bu antlaşmanın kurallarını ihlal etmeye başlamışlardır. Böylece ortaya çıkan anlaşmazlıklar, sonunda taraflar arasında yeni bir savaşın başlamasına sebep olmuştur. 1826 senesinde başlayan ikinci İran-Rus Savaşı yine İranlılarının mağlubiyeti ile sonuçlanmıştır.²⁹³

B. ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİNDE DİN-DEVLET İLİŞKİLERİ

I.Aleksandr, Azerbaycan'ın Kazah ve Şemşeddin Sultanlıklarının Çarlık Rusyası'na verilmesinin ardından komşu hükümdarlar ve halklarla en çok da İran'la karşı karşıya kalan hanlıklarla ilişki kurmak için yeni adımlar atmıştır. Fakat daha sonra Gülistan Antlaşması (1813) ile sona ermiş olan Rusya-İran savaşı sonrasında vuku bulan keyfi isyanlar, Çarlık Rusyası'nın yayılma politikasına mani olamamıştır.²⁹⁴

Bölgenin tamamını kendi ellerinde tutmaya çalışan Çarlık Rusyası yukarıda bahsi geçen Türkmençay 1828-1829 antlaşmasına göre Azerbaycan Türklerinin yaşadığı bölgelere Ermenileri göç ettirmişlerdir. Bu göçlere bir örnek olarak Karabağ bölgesini söyleyebiliriz. Böylelikle Göç Politikası sayesinde demografik durumu kendi menfaatlerine olacak şekilde değiştirmeye başlamışlardır. Bu yapılanla Azerbaycan'ı diğer Müslüman ve Türk coğrafyasından ayırma amacını gütmüşlerdir. Stratejik önem arz etse de Azerbaycan'ın topraklarında uygulanan bu göç politikası gelecekte büyük sıkıntıları da beraberinde getirecektir. Kısa süre sonra Çarlık Rusyası bu göçlerle bölgede güvenli bir Hıristiyan kuşağı yaratmıştır.²⁹⁵

²⁹² *Turkmenchayskiy mirniy dogovor mejdu Rossiey i İranom*, Sbornik arhivnih dokumentov, Russkaya Kniga, Moskva, 1992, s. 315.

²⁹³ Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S 36, Erzurum, 2008, s. 193.

²⁹⁴ Nise Mustafayeva, *Güney Azerbaycan Hanlıkları*, Azərneşr, Bakı, 1994 s. 93.

²⁹⁵ Shavrov Nikolay Nikolayevich, *Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazye: Nastoyashaya Rasprodazha Mugani*, Tipografiya Redaksii Periodicheskikh İzdaniy Ministerstva Finansov, Spb, 1911, s. 59-61.

Çarlık Rusyası Azerbaycan'ın tarihi ve en verimli topraklarına el koyarak hanlıkları da tamamen ortadan kaldırmıştır. Böylece bir siyasi safha kapandığı için tam anlamıyla Azerbaycan toprakları ekonomik, kültürel ve dini açıdan sömürgecilik alanına girmiştir. İdari sistemleri değiştirilmiş, Azerbaycanlı memurların yerine Rus memurlar atanmış ve Rus subaylardan olan yeni idareciler iş başına getirilmiştir. Resmi idarelere ise mahkeme yardımcılığı veya tercümanlığı Ermenilerden tayin edilmiştir. Çarlık Rusyası bununla da yetinmemiş, halkın manevi değerlerini ve dini yaşamını da kısıtlamıştır. Azerbaycan'ı Türk kimliğinden ayırma politikası olarak orada yaşayan halkı 'Tatar' olarak adlandırmışlardır. Böylece ilişki anlamında Azerbaycan Türkünü, Güney Azerbaycan'dan ve Türk dünyasından ayırmışlardır.²⁹⁶

Çarlık Rusyası Azerbaycan'ı İslam akidesinden uzaklaştırmayı temel amaç olarak görmüştür. İlk olarak kendi dilini öğrenmeyi zorunlu hale getirmekle işe başlamıştır. Daha sonra imtiyazlı asilzade sınıfından olan beyleri kendi idaresinde tutma adına bazı önlemler almıştır. Hem halktan hem de nüfuzlu bazı adamları Osmanlı Devleti ve İran'la işbirliğinden alıkoyarak devlete karşı olan isyanların onların eliyle yaptırılmasını sağlamıştır. Emanetler okulu açarak Çarlık rejimine sadık bir kuşak yetiştirmiştir. Tiflis'te eğitime başlatılan bu okullardan daha sonra Azerbaycanlı Türk çocukları Petersburg'a askeri eğitim almaları için gönderilmişlerdir. Azerbaycan şehirlerinde bulunan Medreseler Çarlık Rusyası için tehlike arz etmiştir. Hıristiyanlaştırma politikası gereğince medreselerde Rusça eğitim zorunlu hale getirilmiş, buralara maaşlı öğretmenler tayin edilmiş ve yeni Rusça eğitim veren okullar açılmıştır. Halkın milli eğitimi konusunda da baskıcı bir politika izlenmiştir. Mevcut Türk okulları kapatılmış ve yenilerinin açılmasına da izin verilmemiştir. Bu yasak XX. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Bunlar yetmiyormuş gibi resmi dairelerde Türkçe konuşmak da yasaklanmıştır. Medrese eğitiminin bilime karşı olduğu ve eğitim seviyesinin düşük olmasına neden olduğunu ileri süren sinsi propagandalar yaparak, insanları İslam dininden, kültür ve değerlerinden uzak tutmak için büyük çaba sarf etmişlerdir.²⁹⁷

²⁹⁶ Memmedali Babaşlı, "Çarlık Rusyası Döneminden Günümüze, Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkileri", SDÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, Isparta, 2007, s. 218.

²⁹⁷ Babaşlı, a.g.m., s. 218.

Hıristiyan inancını, akidesini ve medeniyetini bölgelere yaymak suretiyle Azerbaycan'da insanları İslam'dan uzaklaştırmak için farklı yöntemlere başvurulmuştur. Çarlık Rusyası'ndan ayrı olarak, Hıristiyan Ermenilerden başka eski Alman misyonerleri ve Çarlık Rusyası'nda yaşayan fanatik misyonerler Azerbaycan topraklarına yerleştirilmişlerdir. 1890 yılı sonlarına doğru Azerbaycan köyleri yanında Rus Hıristiyan köyleri de görülmeye başlanmıştır.²⁹⁸

Azerbaycan'ın âlimleri İran, Osmanlı Devleti ve Arap ülkelerinde eğitim gördüklerinden dolayı kendi topraklarında her hangi bir göreve alınmamışlardır. Aynı zamanda bu değerli din adamları devlete karşı suç işledikleri iddialarıyla sürgün edilmişlerdir. Aleni bir suç bulamadıkları durumlarda ise “*Aileleriniz Sibirya'ya sürgün edilecek*” diye tehdit ederek onları kendi vatanlarını terk etmeye zorlamışlardır. Aktif halde görev yapan din adamları da çeşitli cezalarla cezalandırılmışlardır. Halk arasında nüfuza sahip olan ve halkın sevgisini ve saygısını kazanmış olan din adamlarını ise idam etmişlerdir. Ehil sahiplerini aradan kaldırdıktan sonra halkı dinden soğutmak ve dinle insanlar arasına nifak tohumlarını ekmek için ehil olmayan bilgisiz ve yolsuzluğa meyli olan insanları göreve getirmişlerdir. Dini bilginin azaltılması, dinin otoritesinin kaldırılması ve din adamlarının ekonomik gücünün azalması için ellerinden ne gerekiyorsa yapmışlardır. Gerçek dini bilgiye sahip olan ilim adamlarının yerine Çarlık Rusyası'nda dini merkezlerde yetiştirilmiş olan ehliyetsiz dindarlar temsilci olarak işe alınmışlardır. Bu bağlamda Azerbaycan'ın tanınmış âlimlerine hayat hakkı tanınmamıştır.²⁹⁹

Çarlık Rusyası sinsi bir politika takip ederek Müslümanların ibadet yerlerini de imha etmek için farklı yollar izlemiştir. Örneğin; bazı ibadet yerlerini ve camileri yıkmışlar veya bu yerleri Müslümanların ellerinden alıp kiliseye çevirerek buraları Hıristiyanların hizmetine sunmuşlardır. 1804 senesinde Gence şehri ele geçirildikten sonra Çarlık Rusyası şehrin en büyük camisini kiliseye çevirmiştir. Aynı zamanda şehirde iki kilise bulunuyor olmasına rağmen bir kilisenin daha yapılmasına karar verilmiştir. Daha sonra 1821 senesinde Bakü şehrindeki en kadim mescid olan Şah

²⁹⁸ Babaşlı, a.g.m., s.218.

²⁹⁹ Babaşlı, a.g.m., s. 219.

Mescidi ve Şirvan Şahlar Türbe'sinin Hıristiyanların himayesine bırakılması ve onlar için ibadete açılması görüşü de ileri sürülmüştür.³⁰⁰

Müslümanların ibadethanelerinin kapatılması sonucunda buralarda hizmet veren görevlilerin sayısı da azalmıştır. Yeni cami ve mescitlerin yapılması ise yasaklanmıştır. Faaliyette olan vakıf kurumlarının da engellenmesi durumu iyice zorlaştırmıştır. Küba şehrinin Şeşper nahiyesinde maddi durumdan dolayı sıkıntı çeken ailelere yardım amaçlı bölgenin Müslümanlarından toplanan zekâtlara da el konulmuş olması rejimin ne kadar ağır bir sömürge rejimi olduğunu da göstermiştir.³⁰¹

Azerbaycan'da yaşayan Müslümanların dinlerini yaşamalarına ve dini ayinlerini yerine getirmelerine izin verilmemiştir. Rus Ortodoks Kilisesi tarafından İslam dinin yalancı bir din olduğu ve putperestlikle eş değer olduğu ilan edilmiştir.³⁰² Kilise bu konuda muvaffak olabilmek için Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde yaşayan azınlık halklardan istifade etmiştir. Örneğin, Zakatala bölgesinde meskûnlaşan azınlık halk İngiloylara, Hıristiyan dinine teşvik amaçlı bazı avantajlar sağlanmıştır. Bu bağlamda dinini değiştirenlerden vergi alınmayarak veya onlara toprak verilerek insanları kendi saflarına çekmeye çalışmışlardır. Bunun sonucu olarak da 1850-1858 yılları arasında 11 köy zorla Hıristiyanlaştırılmış, İslam dininden çıkan ve Hıristiyanlığı kabul eden kişilere de ödüller verilmiştir. Hıristiyan dinini terk eden veya İslam dinine geçenleri ise hapis cezası ile tehdit etmişlerdir. Azerbaycan Türklerini dini inançlarından vazgeçiremeyeceklerini anlayan Çarlık Rusyası tıpkı yerli beyleri kendi saflarına çekmek suretiyle Hıristiyanlaştırdıkları gibi din adamlarından olan molla ve hocaları da aynı yöntemle kazanarak ve onlardan faydalanarak onları amaçları için kullanma yoluna gitmişlerdir.³⁰³

Uygulanan bu politika ile Azerbaycan'ın milli ve manevi değerleri ortadan kaldırılmış ve halkın kendi arasında ihtilaflar yaratılarak mezhep sorunun da ortaya

³⁰⁰ Resul Hüseyinli, *Azerbaycan Ruhaniyeti (Hanlık çağından Sovyet İşgaline kadar olan dönem)*, Bakü, 2002, s. 109.

³⁰¹ Süleyman Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi (Uzak Geçmişten 1870'li yıllara kadar)*, Azerbaycan Yayın Evi, Bakü, 1996, s. 650.

³⁰² Qadim Mustafayev, *XX Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da İslam İdeolojisi ve Onun Eleştirisi*, Bakü, 1973, s. 56.

³⁰³ Betül Aslan, *I.Dünya Savaşı Esnasında 'Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine 'Kardaş Kömeği' (Yardımları) ve Bakü Müselman Cemiyet-i Hayriyesi'*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s 16-17

çıkmasına neden olmuştur. Azerbaycan'da Şii mezhebini yaygınlaştırmak için belirli bir şerait yaratılmıştır. Bu kasıtlı olarak Osmanlı Devleti'ne karşı Şiilik faktörünün ön plana çıkartılması ile gereken tavrın alınması için hedeflenmiş bir durumdur. Çarlık Rusyası'nın XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti ve İran üzerinde kazandığı zafer küçük olsa da tüm Cami ve Mescitlerde imamlardan Rus askerlerine ve Çar için vaaz verilmesini ve onlar için toplu dua edilmesini talep etme hakkını vermiştir. O dönemde Kafkasya'da baş gösteren Şeyh Şamil hareketinin Azerbaycan'da yayılması korkusunu ön planda tutarak bu tür tefrika ve planlarla direnişin yayılmasını önlemişlerdir.³⁰⁴

Yukarıda bahsedilen sebeplerden dolayı Çarlık Rusyası mezhepler arasında bulunan farklılıkları kullanarak Şiilerin sayılarının artmasına sebep olmuştur. İstatistikî olarak bakarsak 1830 senesindeki sayıma göre Azerbaycan'da ikamet eden Müslümanların sayı 325.201 kişidir. Bunlardan Sünnilerin sayı 177.736, Şiilerin sayısı ise 120.674'tür. Azerbaycan'ın az bir bölgesinde yani Karabağ Hanlığında, mezhep mensubiyetine rağmen nüfusun %57'sinin Sünni olduğu bilinmektedir. Yapılan bu faaliyetler sonucunda 1848 senesindeki sayıma baktığımızda Sünnilerin sayısının%21, Şiilerin sayısının ise %77 oranında arttığını görmekteyiz.³⁰⁵

C. ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİNDE AZERBAYCAN TOPRAKLARININ İDARİ SİSTEMİ

Tarihi sürece bakıldığında Çarlık Rusyası Azerbaycan'ın Karabağ bölgesine Ermenileri yerleştirerek Kafkas ordu komutanları vasıtasıyla bu bölgeyi idare etmeye başladığı görülür. Çarlık Rusyası, Kafkasya veya Azerbaycan üzerine yapacağı herhangi bir savaşta bölgenin çoğunluğunun Müslüman olmasından dolayı bu topraklarda uzun süre hâkimiyet sağlayabileceğinden şüpheliydi. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti ve İran'ın kendi iç problemleriyle baş etmeye çalışması sonucu bu bölgeleri idare etme teşebbüsünde bulunamamış olması, Çarlık Rusyası'yla bu bölgede yeni hâkimiyet yolları aramaya ve tedbirler almaya sevk etmiştir. Çarlık Rusyası Kafkasya'da yeni bir sistem kurmuş ve bu sistemi 'Kafkasya Valiliği' olarak isimlendirmiştir. 1845 yılında faaliyete başlayan bu valiliğin başında Çar Naibi veya

³⁰⁴ Babaşlı, a.g.m., s. 219.

³⁰⁵ Resul Hüseyinli, a.g.e., s. 166.

bir Prens Genel Vali durmaktaydı. Bu idari sisteme ilk atanan başarılı ve tecrübeli Kont (sonra Prens), Mihail S. Vorontsov olmuştur.³⁰⁶

Çarlık Rusyası, kurduğu bu Valilikleri Orta Asya'ya ve Osmanlı Devleti'ne yönelik bir üs olarak kullanmıştır. Valiliklere bağlı özel bir ordu kurarak müstakil hareket etme yetkisini de onlara vermiştir. Çarlık Rusyası'nın genel politikasına göz atacak olursak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin düştüğü buhrandan faydalanarak kutsal sayılacak yerlere yürüyüşler yapmış ve Avrupa'nın iç işlerine karışmıştır. Osmanlı Devleti'nin de başta olması ile Çar I. Nikolay'nın bu yayılma hareketi, yapılan Kırım Savaşıyla önlenmiştir. Çarlık Rusyası, Osmanlı Devleti ve Avrupa'da ilerleyemeyeceğini anlayınca yeni Çar olan II. Aleksandr, Kafkasya Valiliğine kendi akrabası olan Prens Aleksandr Baryatinski'yi tam yetki vererek yeni reformlar yapmak üzere tayin etmiştir. Kafkasya'da baş vermiş ayaklanmayı ortadan kaldırmak için hareket eden ordu, Şeyh Şamil önderliğinde isyan eden Müslümanları karşısına almıştır. Baryatinski önderliğinde yeni reform geçirmiş ve iyi yetiştirilmiş bu ordu, devletlerarası hukuku hiçe sayarak Azerbaycan hanlıklarını ele geçirmiştir.³⁰⁷

Hanlıkların durumuna kısaca değinecek olursak şöyle özetleyebiliriz. Osmanlı Devleti ile İran arasında Şiilik mezhebi yüzünden arada kalan talihsiz Azerbaycan halkı çok yıpranmıştır. Çarlık Rusyası'nın hanlar üzerine yaptığı baskınlar nedeniyle çaresiz kalan hanlar bazen Osmanlı Devleti'nden yardım istemiş³⁰⁸ ya da İran'a sığınmışlardır. Yıllardan beri süregelen mevki ve zenginliklerini kaybetmek istemeyen hanlar ise Çarlık Rusyası'nın himayesine³⁰⁹ geçmişlerdir. Çarlık Rusyası da bu hanlar vasıtası ile Azerbaycan Müslüman Türklerini yönetmeye başlamıştır. Yapılan savaşların ve askerlerin masraflarından da hanları yükümlü tutmuştur. Hanlar da bu yükümlülükten kurtulma yolunu halkı ağır vergilere tabi tutmakta görmüşlerdir.

³⁰⁶ Swietochowski Tadeusz, *Russian Azerbaijan 1905-1920 The Shopping of National Identity in a Muslim Community*, Combridge University Press 1985, s. 13; Swietochowski. *T. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe: Rus Azerbaycan (1905-1920)*, Çev. Nuray Mert, Bağlan Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 31.

³⁰⁷ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı. (Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi)*, Ötüken, İstanbul, 2009, s.455.

³⁰⁸ Başbakanlık Arşivi, Hattı Hümayun, Nrl. 1760/a.

³⁰⁹ Başbakanlık Arşivi, Hattı Hümayun, Nrl. 6677/A.

Azerbaycan bu yıpranmış haliyle en ağır darbesini Gülistan Antlaşması (1828) sonucu topraklarının ikiye ayrılması ile yaşamıştır.³¹⁰

Yeni ıslahatlar yapan Çarlık Rusyası (1833) kendi topraklarında meskûnlaşan Hıristiyanları, toprak köleliğinden (serflikten) kurtarmak amacıyla Azerbaycan köylerine göç ettirmişlerdi. Azerbaycan Türklerinin sahip oldukları varlıklarının ellerinden alınıp göç etmiş Ruslara verilmesi, halkın ağır vergileri ödeyemez hale gelmesi büyük itiraza sebep olmuştur.³¹¹

1. Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan Topraklarına Rus Göçünü Başlatması

Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'da hedeflediği egemen olma politikası farklı zamanlarda ve şartlarda gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada Çarlık Rusyası'nın ordusunda görev yapan asker ve subaylara yaşamaları için gerekli olan ihtiyaçları karşılama adına bu topraklarda yaşama hakkı verilmiştir. Daha sonra Yermolov'un girişimleriyle 1821 senesinde Kafkasya ordusunda görev yapan asker ve subayların ailelerine özel imtiyazlar tanınarak onlara toprak verilmiştir. Bu bağlamda bu aileler Azerbaycan'ın en stratejik bölgelerine yerleştirilmiş ve onlara V.P (Voennyi Poselyanin, Askeri Yerleşimci) yazan kıyafetler verilmiştir.³¹² İkinci aşamada Çarlık Rusyası'nda yaşayan radikal tarikatları Azerbaycan topraklarına göç ettirmişlerdir. Son olarak ise Çarlık Rusyası Ermenileri Karabağ bölgesine göç ettirerek kendi amacı doğrultusunda ilerlemiştir. İstatistik bilgilere bakacak olursak XVIII. yüzyılda Kuzey Kafkasya'da Slav kökenli Hıristiyanların nüfusu 1200 kişi idi. XIX. yüzyılın ilk yarısında (1835) nüfus 405 bine ve 1858 senesinde ise 780 bine kadar ulaşmıştır.³¹³

Çarlık Rusyası'nın göç politikasının amacı; Azerbaycan topraklarında etnografik bir destek oluşturmak yani Azerbaycan halkına moral baskı uygulayarak onları "ikinci sınıf insanlara" dönüştürmek idi. Aynı zamanda Çarlık Rusyası'nın hedeflerinden bir diğeri de Azerbaycan halkını eski yerleşim topraklarından çıkartarak onların yerine

³¹⁰ Memmedova, a.g.e., s. 126. Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, s. 156.

³¹¹ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, İstanbul, 1984, ss. 16-21.

³¹² İsmailzade D. İ., *Russkoe Krestyanstvo v Zakavkaze 30'e Godı XIX- Naçalo XX v.*, İzdatel'stvo Nauka, Moskva, 1982, s. 34.

³¹³ İkrâm Ağasıyev, *XVIII Esrin Sonu-XX esrin Evvellerinde Almanların Qafqazda Meskûnlaşması, Tehsil*, Bakı, 2009, s. 62.

Hıristiyan nüfusu yerleştirmektir. Nitekim iktidarda olan Çarlık Rusyası, Müslüman nüfusun onları kabullenmeyeceğinin farkındaydı.³¹⁴

Silah zoruyla elde edilen topraklarda Çarlık Rusyası, güvenciler bir etnik-sosyal taban yaratmaya çalışmıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi yeni hükümet XIX. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan topraklarına Alman Hıristiyanları, Rusları, Ermenileri yerleştirmeye başlamıştır. Başlangıçta göç edenlerin arasında en büyük kitleyi tarikatçılar oluşturmuştur. Çarlık Rusyası onları göç ettirmekle birkaç amaca ulaşmışlardır.³¹⁵

Çarlık Rusyası'nın Ermenileri göç ettirmelerinde farklı nedenler etkili olmuştur. Bunlar:

1. Ermeniler Doğu Hıristiyanları sayılmıştır. Bundan dolayı da Doğu ülkelerindeki yaşam koşullarına alıştırlar.
2. Ermeniler çoğunlukla Müslüman ülkelerinde ve topraklarında yaşamışlardır.
3. Ermeniler Doğu dillerini, Müslüman ayinlerini, geleneklerini ve yaşam biçimlerini iyi bilmektedirler.
4. XI. Yüzyılda Ermeniler devletlerini kaybettikten sonra onlara yabancı olan koşullara ve yasalara mükemmel şekilde uyum sağlayabilmişlerdir.

Bu bağlamda göç sonrası Ermeniler Çarlık Rusyası'na minnettar olmak zorundaydı. Çarlık Rusyası da yeni el altına giren Hıristiyan Ermenileri kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak niyetinde olmuşlardır. Kısaca Çarlık Rusyası, Ermeniler sayesinde Azerbaycan'da Müslüman nüfusunu azaltmak istemiştir.³¹⁶

Rus otokrasininin sömürgeci politikasının savunucularından biri olan N.N. Şavrov göç politikası konusunda İmparatorluğun hatalarını şu sözle belirtmiştir: “*Bizim sömürgecilik faaliyetlerimiz Kuzey Kafkasya'ya Rusların yerleşmesiyle değil, yabancıların yerleşmesiyle başladı*”. Burada ki “yabancı” Ermeniler anlamına gelmektedir.

³¹⁴ İsmailzade, *a.g.e.*, s.40

³¹⁵ Örneğin misyonerlik yolu ile.

³¹⁶ İsmailzade, *a.g.e.*, s. 42.

Petro, Hazar etrafında bulunan bölgelere gizli görev yapmak üzere istihbarat göndererek bölgede Hıristiyan unsurları tespit etmek istemiştir. İlerleyen zamanlarda ise muhtemeldir ki askeri operasyonlarda destek almak niyeti olmuştur. Petro'nun bu amaçla Hazar etrafındaki topraklara sahip olmasının ideolojik nedeni, burada yaşayan Hıristiyanları Müslüman zulmünden kurtarmak olmuştur. Hazar etrafından Bakü'nün ele geçirilmesi ve Müslüman nüfusun azaltılmasıyla ilgili General Matyuşkin ile Petro arasında geçen yazışma dikkate şayandır. Petro, Bakü'de yaşayan Sünni Müslüman nüfusun Osmanlı Devleti'ne yakınlığı endişesiyle oradan göç ettirilmesini istemiş, Müslüman nüfusu Astarhan'a sürdürdükten sonra boşalan topraklara Rus nüfusun yerleşmesini emretmiştir. Matyuşkin de bunu yapmanın imkânsız olduğunu, doğru olmayacağını ve ağır sonuçlar doğuracağını belirtmiştir. Petro ise bunun üzerine durumu Matyuşkin'in inisiyatifine bırakarak ondan Müslümanlara yapabilecek kötülüğün en alasını yapmasını istemiştir.³¹⁷

Kafkasya'da genel vali (namestnik) olarak çalışan Illarion Ivanovich Vorontsov-Dashkov Çar II. Nikolay'a müracaat ederek Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikası gereğince şunları yazmıştır: *“Yüce İmparator Hazretleri! Sizin imparatorluğunuzun bütün bölgelerinde dayanıklı devlet düzeninin temini için bizim öncelikli görevimiz bölgenin Ruslaştırılmasıdır. Bütün kolonileşmeler ilk olarak toprakların varlığına bağlıdır. Fakat Kafkasya'nın geniş şekilde kolonileşmesi elden kaçırılmıştır. Nitekim Karadeniz sahilleri ıssız ve yaşam şartlarına uygun değildir. Kuzey Kafkasya'da ise yetirince nüfus kalabalığı mevcuttur. Bu topraklara sahip olmak için daha önce gelmemiz gerekiyordu. Şimdi ise oraya sahip olmak için bu topraklarda yaşayan yerli halkı çıkartmak gerekiyor. Kısaca işimiz çok zor.”*³¹⁸

Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da gerçekleştirmeye çalıştığı Hıristiyanlaştırma projesinin en önemli kolu Muğan bölgesini Hıristiyanlaştırmaktı. Çarlık Rusyası bu bölgeyi ilk olarak 1860 senesinde Hıristiyan kasabası yapmıştır. Bu bölgede Rus velayeti oluşturma düşüncesi Knyaz Dondukov- Korsakov (1820-1893) döneminde başlamıştır. Krivoşin³¹⁹ ise Muğan projesiyle ilgili şöyle yorum yapmıştır: *“Burada*

³¹⁷ Listsov V. G., *Perdskiy pohod Petra I. 1722-1723*, İzdatel'stvo MGU, Moskva, 1951, s. 158-159.

³¹⁸ İsmailzade D.İ., *Graf İ. İvorontsov Daşkov, Namestnik Kafkazskiy*, Zao Tsentropoligraf, Moskva, 2005, s.304.

³¹⁹ Toprak Komisyonu Başkanı

Rus projesi başladı ve bu proje bizimle daha çok güç ve kuvvet bularak gelişecektir”. Bu proje Çarlık Rusyası için jeostratejik açıdan da çok önemli olmuştur. Ancak bu projenin gerçekleşmesinde Azerbaycan’ın Hıristiyanlaştırılması niyeti yanında Osmanlı Devleti korkusu da mevcuttu. Çünkü Çarlık Rusyası, meydana gelebilecek bir Kafkasya isyanında Osmanlı Devleti askerlerinin Urmiye’ye girerek Küçük Asya’da olan Rus askerlerini kuşatacağını düşünüyordu. Aynı zamanda Çarlık Rusyası, bunu yaptıktan sonra Kars ve Batum’u alabileceği konusunda da endişe etmiştir. Osmanlı Devleti bunu yaparken Gürcü ve Ermenilere de özerklik sözü vererek Dağıstan’a kadar giden topraklara sahip olabileceğini tasavvur etmiştir. Ama şunu da belirtmemiz gerekiyor ki, Azerbaycan topraklarına Eski İnananlar (Staroobraydtsı) ve faal Hıristiyanlar yerleştirilmeden çok daha önce, Bakü’de birçok Hıristiyan Rus aileleri yaşamıştır. Onların yaşam tarzını Bakü vilayetinin kilise başrahibi Aleksandr Yunitskiy şöyle karakterize etmiştir: *“Bakü’nün ilk Hıristiyan nüfusu ahlaklarının sadeliği, dindarlığı ile şaşırtıyorlardı. Onlar sessizce, alçakgönüllülükle, aile ocağını kuruyarak yaşıyorlardı. Evlerini ikonlarla bezemeye çalışıyorlardı. Her Pazar sabahı ve büyük bayramlarında aile başkanı Kiliseye gitmeden önce, sabahları ortak bir dua yapardı...”* Yazarın ifadesine göre, Bakü’de o dönemde henüz Ermeniler yoktu, Ruslar ve Azerbaycanlılar ise kendi aralarında barış içinde yaşamaktaydılar.³²⁰

2. Azerbaycan Topraklarında Yapılan Kilise Faaliyetleri

Çarlık Rusyası’nın Ruslaştırma politikasının önemli faaliyetlerinden biri de kiliseye verilen yetki olmuştur. Kilisenin yetkisi devlet politikası kadar etkiliydi. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Rusya’nın Muğan Projesi sonrasında Mil ve Şirvan bölgelerine de Rus nüfusun yerleştirilmesi amaçlanmıştır.

Çarlık Rusyası’nın Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinde başarılı olabilmesi için Kilise nezdinde misyoner ve ruhban okulları açılması öngörülmüştür. Bundan dolayı Azerbaycan’ın birçok bölgesinde Hıristiyan köylerinin oluşumuyla eş zamanlı olarak kilise inşalarına da başlanmıştır. Hatta Rus işçi gruplarının bulunduğu bölgelere de dini ihtiyaçların giderilmesi amacıyla yeni Kiliseler inşa edilmeye başlanmıştır.³²¹

³²⁰ A.Yunitskiy, *İstoriya Tserkvey İ Prikhodov Bakinskoy Gubernii*, Baku, 1906, s.49-50.

³²¹ Nusretoğlu, *a.g.e.*, s. 158.

Bakü şehrinde ilk kilise XIX. yüzyılın başlarında (1815 senesinde) inşa edilmeye başlanmıştır. İnşa edilen bu kilise bir Türk camisinden kiliseye dönüştürülen ve “Kutsal Nikolay Kilisesi” adıyla açılan kilisedir. Bu kilisede faaliyete başlayan keşiş ise David İvanov isimli Gürcü bir kişi olmuştur. Bakü şehrinde inşa edilen bir diğer kilise ise Nevskiy Kilisesi’dir. 1888 senesinde inşasına başlanan bu kilise Çar hazinesinden alınan yardımla yapılmış ve Çar ve ailesinin teşrifiyle temel atma töreni gerçekleştirilmiştir. 1898 senesinde Kilise Külliyesinin inşası tamamlanmış ve aynı sene düzenlenen bir törenle açılışı yapılmıştır. Açılışa Bakü Gübarniyası’nın yüksek idari ve dini yöneticileri, Kafkasya valiliği ve Gürcistan başpiskoposu da katılmıştır. Katılımcılar arasında Rus şirketlerinin yöneticileri, Azerbaycanlı iş adamları, Ruhani okul rektörleri, Azerbaycan’da faaliyet gösteren kilise papazları ve Müslüman Din Görevlileri bulunmaktaydı. Külliye yapılan ilk ayın Gürcistan’dan gelen Başpiskopos ilahi grubunun söylediği ilahi eşliğinde tamamlanmıştır. Daha sonra Gürcistan Başpiskoposunun şerefine katılımcılara yemek ikram edilmiştir. Bunun ardından Bakü Gübarnatoru’nun evinde üst düzey iş adamları ve din önderleriyle bir görüşme gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmede Gübarniya’nın Meclis Başkanı Ahund Molla Cavadzade ve Din adamlarından oluşan heyet yer almıştır. Din adamları Çar’ın yardım ve hizmetlerinden memnun kaldıklarını bildirerek onun himayesinde buldukları için mutlu olduklarını beyan etmişlerdir. Din adamları konuşmalarında misafirlere Kuran-ı Kerim’e göre İsa peygamberin Kutsal davasından numuneler söylemişlerdir. Üst düzey memurların da bulunduğu bu görüşmede “*Kaspiy*” gazetesinin yazarı Ali Merdan Topçubaşov da konuşma yapmıştır. Konuşma esnasında Azerbaycan’ın hayırsever işadamlarını tanıtırken Hacı Zeynelabidin Tagiyev’i misafirlere takdim etmiştir. Bu konuşma üzerine Hacı Zeynelabidin Tagiyev Ruhban Okul ve Kilise yapımı için 3000 ruble bağışta bulunmuştur. Bu Kilise Külliyesi bir Ruhban Okulu ve dört Kilise’nin yönetimini üstlenmiştir. Bunlar:

1. Pobedonosni Kilisesi. (Bu Kilise Kazan İlahi Analar Cemiyeti şerefine yapılmıştır).
2. Apostol Varolomey Kilisesi. (1899 senesinde Mimar Buynova projesiyle inşa edilen bu Kilise Ortodoks mezarlığının girişine Rus Ortodoks iş adamlarının maddi desteğiyle yapılmıştır).

3. Günümüzde Bakü tren istasyonu civarında bulunan Kilise Hıristiyan hayırseverlerden toplanmış paralar ile inşa edilmiştir.
4. Arhangel Mihail Kilisesi. (Şehir Pazar meydanında yer almıştır. Bu Kilise bünyesinde bir okul mevcuttur. Okulda üç yüzden fazla kız ve erkek çocuğu eğitim görmüştür)³²²

1899 senesinde Bakü petrol sanayisinde çalışanlar için Balahanı-Sabuncu Kilisesi inşa edilmiştir.³²³ Bu kilisenin inşası için karar 1892 senesinde alınmıştır. Fakat inşasına 1898 senesinde başlanmıştır. Kilise, elde edilen bağışlarla D. D. Buynov'un teklifi ile Bizans mimarisi tarzında inşa edilmiştir. Bu kilisenin yapımı ile ilgili bir komisyon kurulmuştur. Daha sonra Rus Petrol zengini S. M. Şibayev'in 12000 ruble ve Yunitskiy'in önceden topladığı (1892) 3186 ruble, bağış komisyonuna sunulmuştur. Aynı zamanda komisyon, kilisenin yapımı için devlet idarelerine bağış kutularının konulmasını ve Azerbaycanlı iş adamlarına mektuplar yazarak onlardan bağışta bulunmalarını istenmiştir. Bunun yanı sıra komisyon kararı ile bağış yapanların isimlerinin "*Kaspiy*" gazetesinde yayınlanması öngörülmüştür.³²⁴ Bakü Nobel Petrol Milyarderi bu kilisenin onların topraklarında olmasına karşı çıkmamış ve kilisenin mülkiyetine geçmesine itiraz etmemiştir. Komisyonun sonraki toplantılarında Nobel Petrol Milyarderi Kilise yapımına 5000 ruble yardımda bulunmuştur. Nobel bu yardımın yanı sıra Bakü'de faaliyet gösteren diğer Kiliselere de muntazam olarak yardımda bulunmuştur.³²⁵

Bakü'de inşa edilen diğer askeri kiliseler de Bayıl ve Salyanskiy bölgelerinde yer almaktaydı. Bu askeri bölgeler, Rus askeri üssü olarak biliniyordu. Özellikle Çarlık Rusyası iş yerleri, fabrika, askeri birlik ve bakanlığa bağlı eğitim kurumlarının olduğu yerlere Kilise yapılmasına özen göstermiştir.³²⁶

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Bakü şehrinde petrolün artımı ve sanayinin inkişafı ile farklı Hıristiyan mezheplerinin ilgisi buraya artmıştır. Fakat Çarlık Rusyası Ortodoks mezhebi mensubu olduğu için bu durum onları fazlaca rahatsız ediyordu.

³²² Nusretoğlu, *a.g.e.*, ss. 158-162.

³²³ Yunitskiy, *a.g.e.*, s. 67.

³²⁴ Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi, Fond 875, opis 1, delo 3, List 5.

³²⁵ ADTA, F.875, op. 1, d. 3, L. 23.

³²⁶ Yunitskiy, *a.g.e.*, s. 60.

Bunun nedeni ise Çarlık Rusyası'nın kendi topraklarında mezhepsel misyonerlik faaliyetlerinden Rus nüfusunun olumsuz etkilenmiş olmasıdır. Bunun için de Kilise ister radikal olsun ister farklı Hıristiyan akımlarından olsun misyonerlik faaliyetleri doğrultusunda onları Ortodoks Rus çizgisinde yönetmeye çalışmıştır. Nitekim pek çok tarikatçı Ortodoksluğa dönüş yapmıştır. Bunların içinde Malaganlar, çevreye uyum sağlayamadıkları ve yaşam koşullarını sevmedikleri için kendi topraklarına dönmeleri doğrultusunda Ortodoksluğu bir araç olarak tercih etmişlerdir.³²⁷

Azerbaycan'ın diğer bölgelerine Rus göçünün yapılmasıyla beraber bu topraklarda ihtiyaca binaen kiliseler inşa edilmiştir. Çarlık Rusyası ile sınır olan Guba'da misyonerlik faaliyetleri oldukça hız kazanmıştır. Guba'da ilk Hıristiyan kilisesi 1894 senesinde burada yaşayan askeri ve Rus memurlarının ihtiyacına binaen yapılmıştır. Daha sonra Hıristiyan nüfusunun artması ile bu kilise yetkilileri Bakü Gubernator Valiliğine bir yazı yazarak Müslümanların yaşadığı şehir merkezine de bir kilise yapılmasını istemiştir. Bu bağlamda Pazar yerine yakın toprak arazisinin kilise yapımı için tesis edilmesine ilişkin bildiri sunulmuştur. Fakat Müslüman nüfusun buna ağır tepki vereceği ihtimalinden ve bu tepkiden de korktukları için bu semtte kilise yapılamamıştır. Daha sonra Ermeni ve Rusların yaşadığı yere yakın bir toprakta yapılmasına karar verilmiştir. Elinden zorla müsadere edilen bu toprak Mehmet Ali Mahmutoğlu'na aitti. 1865 senesinde Kafkasya Genel Valisi Nikolay Mihailoviç, bu kilisenin yapımı için projeyi onaylamıştır. Uspenski adıyla inşa edilen bu kilisenin 1851-1903 yılları arasında inşası tamamlanmıştır.³²⁸

Azerbaycan'ın Güney kısmında İran'la sınır olan Lenkeran şehri de Çarlık Rusyası yönetimi ve dini-kültürel baskılardan nasibini almıştır. İran'la sınır komşusu olması ve liman şehri olmasından dolayı Çarlık Rusyası için stratejik bakımdan çok önemli bir bölge sayılmıştır. Bundan dolayı Çarlık Rusyası bu bölgeye Hıristiyan balıkçı ailelerini yerleştirmiştir. Daha sonra Rus tarikat mensuplarını da bu bölgede kurduğu kasabalara (Nikolayevka ve Podgornom) yerleştirmiştir. Lenkeran şehrinde iki kilise faaliyet sürdürmüştür. Birincisi ve en büyüğü olan kilise 1839 senesinde kompleks şekilde inşa edilmiştir. Mihailo- Arhangelskaya adıyla faaliyette olan bu kilise, Bizans mimarisi üslubunda yapılmıştır. Bu kilise bünyesinde bir okulda eğitim vermekteydi.

³²⁷ Yunitskiy, *a.g.e.*, s. 61.

³²⁸ Yunitskiy, *a.g.e.*, ss. 102-104.

Kafkasya Genel Valisi Nikolay Miahailoviç bu okulu ziyaret etmiş ve 100 ruble bağış yapmıştır. Şehir merkezinde faaliyet gösteren ikinci kilise ise Mariya Magdalena kilisesidir.³²⁹

Azerbaycan'ın önemli şehirlerinden biri olan Gence, misyonerlik faaliyetlerinin merkezi olmuştur. Bu şehirde ilk kilise Türklere nefret besleyen Kafkasya İşgal Orduları Komutanı Sisyanov'un 1803 senesinde Gence'yi ele geçirilmesi ile yapılmıştır. Sisyanov Gence ismini Yelizavetpolskaya³³⁰ olarak değiştirmiş ve şehrin merkezinde olan bir camiye Kiliseye dönüştürmüştür.³³¹

Yelizavetpolskaya Guberniyası'nın Rusların en yoğun yaşadığı kaza Yelizavetpol olmuştur. 1873 senesinde tespit edilen sayıya göre Yelizavetpol kazasında 8 Rus köyü mevcuttu ve Gence kazasında ise 3 Ortodoks kilisesi faaliyet göstermekteydi. Başka Guberniyalarda olduğu gibi Yelizavetpolskaya Guberniyası'nda da Göç İdaresi açılmıştır. Bu idare denetiminde Müslüman-Türklerin yaşadığı bölgelerde yeni Hristiyan köy ve kasabaları kurulmuştur. Bu bağlamda 1905 senesinde Guberniya sınırlarında on sekiz köy ve kasaba inşa edilmiştir.³³²

D. ÇARLIK RUSYASI'NIN KUZEY AZERBAYCAN'DA UYGULAMIŞ OLDUĞU ANTI-TÜRK VE ANTI-MÜSLÜMAN POLİTİKA

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan topraklarında yapmış olduğu yayılma politikası gerçekleri doğru olarak yansıtmayan bir şekilde gelişmiştir. İlk başta bağımsız yaşamayan Azerbaycan'a, İran ve Osmanlı Devleti gibi "geri kalmış" ülkelere nazaran Çarlık Rusyası ile birleşmesi sonucunda "daha az sorunlarının" olacağını savunmuşlardır. Daha sonraları bunu biraz daha yumuşatarak "katılma" ve "birleştirme" terimi ile değiştirerek ele almışlardır. Fakat şunu da bildirmemiz gerekiyor ki, XIX. yüzyılda başlayan bu süreci Rus-Kafkasya bilimcileri Sovyet dönemine nazaran daha doğru isimlendirerek "istila" olarak adlandırmışlardır. Sovyet döneminde Azerbaycan'ın XIX. yüzyıl tarihini, tarihi gerçekliklerden uzak bir

³²⁹ Yunitskiy, *a.g.e.*, ss. 129-130.

³³⁰ Şehri asıl ismiyle söyleyenlere para cezası uygulanmıştır.

³³¹ P.İ. Kovalevskiy, *İstoriya Zavoevanie Kavkaza*, T.1. Sank-Peterburg, 1915, s.61.

³³² Nusretoğlu, *a.g.e.*, s. 188

şekilde ve “kurtarıcı” teorilerle değiştirmişlerdir. XIX. yüzyılın 60’lı yıllarına gelindiğinde Sovyet tarihçileri ‘birleştirme’ terimini radikal olarak gördüklerinden onu ‘terkibine dâhil etme’ şeklinde değiştirmişlerdir. Fakat arşiv belgeleri, Çarlık Rusyası’nın Kafkasya’yı ele geçirdiği ilk günden itibaren izlediği politika ile Türk halkına kasıtlı bir tavır takınarak gerek göç ettirmek gerek uyguladığı politik kısıtlamalarla Azerbaycan topraklarının sömürüldüğünü kanıtlamaktadır.³³³ Bunun temelinde özellikle Çarlık Rusyası’nın XIX. yüzyılda Panslavist düşünce ve eylemlerin devlet politikasına yön vermesi bulunmaktadır. Çarlık Rusyası’nın tüm Slavları idaresi altına alma isteği giderek yaygınlaştığı için Slav İmparatorluğu oluşturma çabaları da devlet politikası olmuştur. Kendisini Bizans varisi olarak gören Çarlık Rusyası, Kafkasya’yı Hıristiyanlaştırma yöntemiyle cihan devleti olma fikrini gerçekleştirmeye çalışıyordu. Nitekim Kafkasya önemli ve stratejik bir bölge olmuştur. Çarlık Rusyası’nın diğer amacı ise Osmanlı Devleti’nin bu topraklarda etkisini azaltmak ve Türkistan ile olan bağlantıları kontrol altına almaktı. Yukarıda belirttiğimiz gibi Azerbaycan’ın toprakları Çarlık Rusyası için yararlı ve zengin topraklardı. Nitekim Azerbaycan ipek yolunun tam merkezinde yerleşmişti ve Çarlık Rusyası ileriki zamanlarda yeni bir ticaret yolunu, Hazar-İdil yolunu devreye koymayı hedeflemişti.³³⁴

1. Azerbaycan’ın Din Görevlilerine Karşı Uyguladığı Politika

Azerbaycan’ın ileri gelenleri Han ve Beyler teşkil etmektedir. Bu kesimden olan insanlar dini bakımdan onlara ters olan Çarlık Rusyası’nın kurmak istediği sisteme karşı çıkmışlar ve onlara karşı düşmanca bir tavır sergilemişlerdir. Kuba (Quba) hanı Şeyhali Han ve onu destekleyen soylu beyler ve halk, altı yıl muntazam olarak Çarlık Rusyası’na karşı mübareze içinde olmuşlar ve Çarlık Rusyası ile kahramanca savaşmışlardır. Gence hanı Cevad Han ve onu destekleyen beylerle 1804 yılında General Sisyanov’un önderlik ettiği Rus ordusu ile savaşa girmiştir. Bu savaşta ölümü esir olmaktan üstün tutmuşlardır. Karabağ hanı İbrahim Han ve ailesini Rus Yüzbaşı Lisaneviç öldürmüştür. Bunun karşılığı olarak Şeki hanı Cavad Han, Rus ordusunu

³³³ Mehman Abdullayev, “Rusya İmparatorluğunun Kuzey Azerbaycan’daki Sömürge Politikasının Antitürk ve Antimüslüman Mahiyeti”, Turan Stratejik Araştırma Merkezi Dergisi, 2011, C 3, S 12, ss. 100-101.

³³⁴ Zevakin Ye. S. *Azerbaydžhan v nachale XVIII veka*, İzdatel'stvo Obshchestva issledovaniya i izučeniya Azerbaydžhana, Baku, 1929, No 8, vıpusk 4, s 47-56.

Şeki Kalesi'nde yenilgiye uğratmıştır. Rus ordusunun Azerbaycan'da yapmış olduğu bu savaşlar, eğitimli kesime, dinini ve toprağını savunan herkese karşı olmuştur.³³⁵ Çarlık Rusyası'nın yapmış olduğu planların başında Müslüman köylere ermeni nüfusun yerleştirilmesi gelmiştir. Bunun teşkilatçılarından biri de Aleksandr Sergeyeviç Griboyedov olmuştur.³³⁶

Çarlık Rusyasına karşı Şemşeddin bölgesinde 1808-1809 yıllarından başlayan isyana Nesib Sultan ve Mustafa Ağa önderlik etmiştir. Daha sonra bu isyanlar 1825 yılında Şeki bölgesinde 45 köyü de kapsayacak şekilde büyümüştür. Azerbaycan'ın ileri gelenlerinin önderlik ettiği bu halk isyanlarının Çarlık Rusyası'ndan istekleri, Azerbaycan hanlarının ve beylerinin tarihi haklarının geri verilmesi olmuştur. Şunu da belirtmeliyiz ki, merkezi hükümeti korkuya salan bu büyük çaplı isyan, milli-özgürlük harekâtı olarak tarihte yerini almıştır. On seneden fazla süren bu isyanın sebebi General Yermolov'un yürüttüğü Rus politikası sonucunda ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu olarak Rus Çarına 1827 yılı 2 Mart tarihli fermanı ile 'şiddetli kınama' ilan edilmiş ve görevinden alınmıştır. Fakat Rus resmi dairelerinde Azerbaycan'da baş vermiş isyanların yerli beylerin, ağaların ve ileri gelenlerin önderliğinde olduğunu da açık bir şekilde savunmuşlardır. Onların cezalandırılmasının 'Asyalılara karşı en güvenilir usul' olduğunu düşünmüşlerdir. Çarlık Rusyası, Azerbaycan topraklarının hâkimiyeti sürecinde onlara mani olacak tek gücün Azerbaycan'ın ileri gelenleri olduğunu düşündüğünden onların siyasi, fiziki ve iktisadi bakımdan devre dışı bırakılması ve etkisiz hale getirilmesi politikasını yürütmeye başlamışlardır.³³⁷

Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da eğitimli ve ileri gelenlere kişilere karşı uyguladığı politika aşağıdaki aşamalarda gerçekleştirilmiştir:

Birincisi aşamada; Çarlığın askeri ceza şubesi, beyleri ve ağaları savaş kanunları esasında yargılamışlardır. Onları idam etmiş, hapse atmış ve en iyi ihtimalle Sibiry'a sürgüne göndermişlerdir.³³⁸

³³⁵ Abaskulu Ağa Bakıhanov, *Gülüstani-İrem*, Bakü, 1951, ss. 196-198.

³³⁶ Süleyman Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi Üzre Kaynaklar*, II. Baskı, Bakı, 2007, evrak 62, s. 209.

³³⁷ Ayrıntılı bilgi için bak. Gürcistan Merkezi Devlet Tarih Arhivi (GMDTA), fond 2, siy. 1, iş 1992, v.1.

³³⁸ Azerbaycan Respublikası Merkezi Devlet Arhivi (ARMDA), fond 63, siy 1, iş 14, v. 574.

İkinci aşamada; İleri gelenlerin sahip olduğu toprak ve mal varlığına el konulmuştur. Siyasi ve hukuki imkânları kısıtlanmıştır. Hem milli hem de dini ayırım yaparak bazı görevlerden menedilmişlerdir. Gürcülerin ileri gelenlerine vermiş oldukları hukuki imkânları Rus zadedgânlarla aynı tutan Çarlık Rusyası Müslümanlara hiçbir zaman bu hakları tanımamıştır.³³⁹

2. Bölgede Hıristiyan Altyapısı Yaratma Politikası

Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'da ve özellikle de Azerbaycan topraklarında yürütmüş olduğu politikanın en önemli amaçlarından biri de 'Hıristiyan taassupluğu' yaparak Hıristiyan nüfusundan oluşan sosyal bir 'Hıristiyan Altyapı' yaratmak olmuştur. XIX. yüzyılın 20'li senesinden itibaren Şemşeddin ve Kazah bölgelerinde beylerin ve kentlilerin sahip oldukları toprak hakları ellerinden alınarak Ermeni Başpiskopos Nerses'in ihtiyarına verilmiştir. Bir diğer olay ise, Türk toprakları olan İrevan Hanlığı'nda İran Şahı'nın izniyle beş Ermeni'ye bey elbisesi giydirilmiştir. Bu hadise, Kafkas bölgesinde Ermenilerin hiçbir tarihi köklerinin olmadığını bariz bir numunesi olmuştur.³⁴⁰

Rus ordusunun 1827 senesinde İrevan Hanlığını ele geçirmesinden sonra buraya Ermeniler göç ettirilmeye başlanmıştır. XIX. yüzyılın başlarında İrevan topraklarında yaşayan nüfusun %73,8'i Müslüman Türklerden ibaret olmuştur. Çarın Baş Karargâh Reisi Graf (Kont) Dibiçin Kafkasya'nın Baş Komandiri Graf Paskeviç'e yazmış olduğu özel 'Kurallar' eserinde Müslüman ileri gelenlerinin etkisi altında olan Ermenilere yönetimin verilmesi teklifini ileri sürmüştür. Bu öneri Kafkasya'nın mülki işler hâkimi olan Korgeneral Velyaminov tarafından olumlu karşılanmamıştır. 'Kurallar' eseri ile bağlantılı notlarında bildirdiği üzere bu hamle *'Müslüman zümrenin ananevi sahiplik haklarını sarsmakla devlete ve hâkimiyete karşı gelmelerine sebep olacaktır. Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar Rusya'nın sahip olduğu toprakların 2/3 kısmı Müslüman olduğu için bu atılım çok sayıda insanın Rusya'ya inancını sarsacaktır. Durum böyle olunca Osmanlı Devleti ve İran devletleri bu topraklarda kolaylıkla isyan çıkaracaktır...'* Bu gerçekliğe bakmayarak Çarlık İrevan hanlığını

³³⁹ Azerbaycan Respublikası Merkezi Devlet Arhivi (ARMDA), fond 63, siy 1, iş 14, v. 12-46.

³⁴⁰ Abdullayev, a.g.m., s. 104.

Ermenileştirmekten vazgeçmemiştir. Türkmençay (1828) ve Edirne (1829) Antlaşmaları'ndan sonra Ermeni nüfusun çoğu bu topraklara göç ettirilmiştir.³⁴¹

Rus tarihçisi N.N. Şavrov kendi notlarında ilginç bir olaydan bahsetmiştir: “Savaştan sonraki (1828) iki senede İran’dan 40 bin, Osmanlı Devleti’nden 84 bin ermeni göçü gerçekleşmiştir. Göçmenler Ermenilerin az olduğu bölge olan İrevan ve Yelizavetpol bölgesine yerleşmiştir. XX. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya’da yaşayan 1,3 milyon Ermeni nüfusun 1 milyonu oranın köklü sakinleri olmayıp bizim tarafımızdan yerleştirilmiştir”.³⁴² Türk ve Müslümanlara karşı yapılmış haksızlığın diğer bir boyutuna da 1827 senesinde İrevan şehrinin Çarlık ordusu tarafından ele geçirilmesi şerefine Çar I. Nikolay’ın fermanını örnek verebiliriz. Fermana göre, Çarlık askerlerinin süngüsünün şerefine ‘Müslümanlar üzerinde kazanılan başarıya’ İrevan’ın Merkez Camisi’nin Pravoslav Yunan-Rus Kilisesine çevrilmesi kararı alınmıştır.³⁴³

3. Çarlık Rusyası Devlet Görevlilerinin Kanunsuzlukları

Azerbaycan toprakları Çarlık Rusyası hâkimiyetine geçtikten sonra devlet görevinde olan memurlar ve müşavirler kanunsuzluklar yaparak görevlerini suiistimal etmişlerdir. Bunun en açık delili olarak Çar I. Nikolaygizli Müşaviri ve gazetecisi Greç Nikolay İvanoviç, Çarlık Rusyası devlet sisteminde baş gösteren rüşvet ve kanunsuzluğu, 1859 senesinde yazmış olduğu hatıralarında şöyle dile getirmiştir:

*“Ülkede düzen ve refah olabilir mi ki, eğer hırsızlık, soygunculuk ve rüşvet her adımdaysa, dürüstlük ve idarecilik olmazsa, altmış milyonluk Rusya nüfusu içerisinde 8 akıllı bakan ve 50 dürüst vali seçmek mümkün olmazsa?”*³⁴⁴

Bu çağın yazarları Çarlık Rusyası’nın devlet sistemini ‘zahiren parlak, dâhilen dayanıksız’ olduğunu söylemişlerdir. Ama her şeye rağmen böyle bir sistemle Azerbaycan topraklarını idare etmeye başlamışlardır.³⁴⁵

³⁴¹ Aleksander Sergeyeviç Griboyedov, *Soçineniya v Dvuh Tomah*, İzdatelstvo ‘Pravda’ T. 2, Moskova, 1971, ss. 339-344.

³⁴² Şavrov, *a.g.e.*, ss. 59-60.

³⁴³ Abdullayev, *a.g.m.*, s. 105.

³⁴⁴ Greç Nikolay İvanoviç, *Zapiski O Moey Jizni*, Academia, Moskva-Leningrad, 1930, s. 431.

³⁴⁵ Nikolay Petroviç Yeroşkin, *Krepostniceskoe Camoderjavie i yeko Politiçeskiye İnstituti (Pervaya Polovina XIX veka)*, Mısıl, Moskova, 1981, s. 56.

Azerbaycan'da görev yapan Rus memurların kanunsuzluklarından söz edecek olursak şunlardan bahsedebiliriz. 1821 senesinde Şemşeddin polis memuru (pristav)³⁴⁶ kendi yararına ahaliden vergi toplamıştır. Şirvan bölgesinde görev yapan kumandan Albay Visotski, bölge insanlarından topladığı vergi borçlarını kendisine almıştır. 1829 senesinde köylülerin devlete satmış oldukları tahılın karşılığı olan 13301 ruble (gümüş) parayı Yelizavetpol bölge reisi Albay Berents ve polis şefi Yankovsiy kendisine almıştır. Bunun için başlatılan cinayet davası 12 sene uzatılmasına rağmen bir sonuca bağlanamamıştır. Paraları kendine alan kişiler hiçbir cezaya çarptırılmamışlardır.³⁴⁷

E. ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİNDE AZERBAYCAN'DA REFORM HAREKETLERİ

Çarlık Rusyası'nın izlemiş olduğu baskıcı asimile politikası ve Çarlığın getirmiş olduğu endüstriyel kapitalizmin etkisi Türklerin uyanmasına ve tepki vermeye başlamasına neden olmuştur.³⁴⁸

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Bakü'de çıkan petrolden Azerbaycan Türkleri de nasibini almaya başlamıştır. Bu durum Azerbaycan'da milli burjuvazinin ortaya çıkmasına sebep olmuş ve güç, servet sahibi olan iş adamlarının faaliyetlerini de arttırmıştır. Hayırsever iş adamlarının eğitim, basın ve hayır işlerine yatırım yapmaları, bizatihi bu konularla ilgilenmeleri Azerbaycan'da milli uyanışa destek vermiştir.³⁴⁹

Azerbaycan'da yenilenmeye ve bununla birlikte milli faaliyete karşı gelen toprak sahibi zadedânlarını ve İran etkisi ve kültüründe yetişmiş mollaları, Çarlık yönetimi koz olarak kullanabilmiştir. Bunlara rağmen Azerbaycan'da yeni bir hareketlenme başlamıştır. Bu grubun amacı Azerbaycan'da eğitim seviyesini yükseltme, milli dili ve dini doğru şekilde canlandırma, kendilerine özgün basın oluşturma, milli terbiye ve birlik şuurunu kitlelere ulaştırmaktı. Bu grubun içinde halktan insan yoktu, sadece Rus okullarında okumuş ve zadedân sınıfından olanlar

³⁴⁶ Çarlık Rusyası'nda küçük bir idari bölgenin polis başkanı.

³⁴⁷ ARMDA, f. 130, siy. 1, iş 12, v. 23.

³⁴⁸ Devlet Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1985, s. 8.

³⁴⁹ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul, 1975, s. 82

bulunmaktaydı. Çarlık Rusyası'nın Ruslaştırma faaliyetlerini yürüten okullarda eğitim gören ve üniversitelerden mezun olan öğrenciler beklenen sonuçları verememişlerdi. Bu aydınlar yönetimin aksine milli his, varlık, düşünce ve milli hayatla beraber bağımsız fikrin uyanmasını yaymışlardır. Aynı zamanda Çarlık Rusyası'nda Türkler arasında Ceditçilik harekâtı ortaya çıkmıştır. Bu harekât ilk başta dini yeniden reform etme şeklinde başlamıştır. Daha sonra (1880) eğitim alanında ve milli kültürün yenilenmesi amacıyla faaliyetini sürdürmüştür. Azerbaycan'da yapılan bu reformlar önceden dini nitelik taşımasıyla beraber başta Gaspıralı İsmail Bey'in eğitim ve öğretimde yapmış olduğu usul-i cedit harekâtı ile birleşerek 'Ceditçilik' adı ile büyümüş ve çeşitli bölgelere yayılmıştır.³⁵⁰

1. Mirza Fathali Ahundzade

Milli mücadelenin öncülerinden biri olan Mirza Fathali Ahundzade (Ahundov) 1812 senesinde Azerbaycan'ın Şeki şehrinde dünyaya gelmiştir. Ailevi sorunlardan dolayı annesi ile evden ayrılarak Horand'a gitmişlerdir. Horand'da ona manevi babalık yapan annesinin amcasının yanına yerleşmişlerdir. Ahundzade 1825 yılına kadar yaşamış olduğu güney Azerbaycan'da Arapçayı ve Farsçayı şiir yazacak şekilde öğrenmiş ve bununla birlikte din eğitiminde de şerh yapabilecek kadar bir ilme sahip olmuştur. Daha sonra Kuzey Azerbaycan'a gelen Ahundzade, Gence şehrinde dönemin en büyük şairi olan Mirze Şefi Vazeh'le karşılaşmıştır. Bu görüşme Ahundzade için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Mirze Şefi ona yaşamına yön verecek, dine bakış açısını değiştirecek olan dünyevi ilimleri öğrenmesini tavsiye etmiştir. Ahundzade dini ilimlerden uzaklaşarak Rus okullarına gitmeye karar vermiş ancak yaşından dolayı bir yıl bu okulda eğitim görmüştür. Daha sonra Tiflis'e gelen Ahundzade, orada kendiliğinden Rusçasını geliştirmiştir. Bu çabası sonucunda 1834'te Kafkasya Rus genel valiliğinde tercüman yardımcısı görevine getirilmiştir. Tercümanlık görevinden sonra önemli görevlere yükselmiştir. Ahundzade Rusça, Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesini de ileri seviyede bildiği için Çarlık Rusyası'nın diplomatik görüşmelerinde bulunmuştur. Aynı zamanda Ahundzade sanata, şiir yazarak başlamıştır. O, Azerbaycan toplumunda tespit ettiği olumsuz vasıfları komedi şeklinde insanlara sunmuştur. Yazmış olduğu şiirlerde, acılı bir dil kullanarak dini taassuba karşı savaşmış ve halkının uyanması için mücadele vermiştir. Şiirlerinin

³⁵⁰ Hüseyin Baykara, *a.g.e.*, ss. 83-85.

Azerbaycan'ın her yerine yayılması için sade bir Türkçe kullanmaya çalışmıştır. İnsanların İran mollalarının tesirinden kurtulmaları için ve İran kültürü değil de milli kültürlerine dönemleri için uğraşmıştır. Yapmış olduğu bu çalışmalarla Türk aydınlarının ilham kaynağı olmuştur.³⁵¹Ahundzade, döneminde Rus dili öğrenmenin vacip olduğunu savunanlardan biri olmuştur. Ahundzade, Ruslara kendimizi tanıtmak ve Müslüman olmayan dünyada nelerin olup bittiğini öğrenmek için modern ilimlere sahip olmak ve Rusça öğrenmeyi şart olarak görmüştür.³⁵²

Türk dilinin ve Türklerin hor görüldüğü Çarlık Rusyası döneminde Türkçülüğe yeni bir hayat vererek Türk Birliğinin uyanması için hizmet etmiştir. Cehalet ve taassubun Azerbaycan'la sınırlı kalmayıp, komşuları olan Osmanlı Devleti ve İran'da da ortadan kalkması için çalışmıştır. En büyük gayesi Osmanlı Devleti, Azerbaycan ve İran'da yaşayan Türklerin modern ilimle uyanmasını sağlamaktır. Yazmış olduğu eserlerle tiyatro hayatına da bir hareketlik katmıştır. Halkın yapmış oldukları yanlışları ve cehaleti kendi gözünden görmelerini istemiştir. Mirza Fathali Ahundzade hayatı boyunca milletini düşünmüştür ve Azerbaycan'ın yükselmesini arzu etmiştir.³⁵³

2. Hasan Bey Melikzade Zerdabi

Azerbaycan'da matbuatın inkişafı söz konusu olunca ilk akla gelen şahıs Hasan Bey Melikzade Zerdabi'dir. Zerdabi, 1842 senesinde Şamahı'nın Zerdab köyünde Bey ailesinde dünyaya gelmiştir. Babası Selm Bey kültürlü biri olduğu için sürekli olarak evinde şair ve müzisyenleri toplayarak sohbetler yapmıştır. İlk eğitimini Zerdab medresesinde okuyan Zerdabi, 1852 yılında tedrise başladığı Rus-Tatar mektebini başarı ile bitirmiştir. Daha sonra Tiflis'te yer alan I.Tiflis Gymnasium'esinde burslu olarak okumuştur. Başarılı bir şekilde eğitimini devam ettiren Zerdabi, Moskova Üniversitesi Fizik-Matematik Fakültesinden mezun olmuştur. Tiflis'te Azerbaycan Türklerinin yoğun yaşadığı Borçalı kazasında Toprak Komisyonu (Mejevoya Palata) idaresinde çalıştıktan sonra Kuzey Azerbaycan'a geri dönmüştür. Mahkemelerde kâtiplik yapan Zerdabi, halkın haklarını savunduğu ve köylülere karşı hürriyetçi düşünceye sahip olduğu için görevden alınmış ve bir müddet işsiz kalmıştır. Buna rağmen her zaman halkın yanında olan Zerdabi gayri resmi bir şekilde halk

³⁵¹ Mehmet Emin Resulzade, *O Panturanizme V Svyazi S KavkazskoyProblemy*, Paris 1930, s. 46.

³⁵² Swietochowski, *a.g.e.*, s. 49.

³⁵³ Geniş bilgi için bkz. Algar, "Ahundzâde, Mirza Feth Ali", *DİA*, C. II, 186-190.

mahkemelerinde dava vekilliği yapmıştır. Zerdabi (1869) Bakü'ye davet edilerek lisede tabiat ve tarih derslerini tedris etmeye başlamıştır. 1872'de 'Cemiyet-i Hayriye' adlı bir dernek kurmuştur. Bu dernek, öğrencilere çeşitli sosyal ve eğitim alanlarında yardım amacıyla faaliyet göstermiştir. Derneğin uzun süre faaliyet gösterebilmesi için Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerini gezerek üye ve yardım toplamıştır.³⁵⁴

Zerdabi 1875 senesinde Bakü'de 'Ekinci' ismi ile ilk Türkçe gazeteyi çıkarmıştır. Bu gazete Azerbaycan halkını siyasi, sosyal ve kültürel yönlerden bilinçlendirmiş ve milli uyanış için etkin bir rol oynamıştır. Zerdabi, dönemin önemli yazarı, sosyoloğu ve halk içinde yetişmiş önemli bir ismi olmuştur. O, faaliyette olan 'Ekinci' ile öncelikle köylülere seslenerek Azerbaycan Türklerinin cahillikten kurtulması için çalışmıştır.³⁵⁵ 1877-1878 senelerinde baş vermiş Osmanlı-Rus Savaşı esnasında 'Ekinci' gazetesinden Türkleri savunarak Rus aleyhine yazılar yazdığı için sert tepkiler almıştır. Bu bağlamda 11 Ekim 1877 senesinde gazete kapatılmıştır. Zerdabi'nin Azerbaycan'dan uzaklaştırılması istenilmiştir. Bunları gören Zerdabi, öğretmenlikten istifa ederek yaşadığı köyüne gitmiştir. Bir müddet sonra Bakü'ye dönen Zerdabi çeşitli görevlerde bulunmuş, dönemin 'Kaspi' gibi gazetelerinde yayınlar yapmıştır. Bakü şehir meclis üyeliği, şehir ve köy okullarının yönetmenliği ve Azerbaycan I. Muallimler Kurultayı'nın başkanı olarak da görev yapmıştır.³⁵⁶

Dönemin mollaları ve Rus rejiminin baskısına rağmen Azerbaycan'da kız okulunun açılması için çaba göstermiştir. Tağıyev'in önderliğinde açılan bu okulun izninin alınması için dilekçeyi bizatihi kendi yazmıştır. Daha sonra bu okulun müdiresi Zerdabi'nin eşi Muallime Hanife Hanım Melikova olmuştur. O, Bakü'de halkın maarifleşmesi için kurulan 'Neşr-i Maarif Cemiyeti'nde de önemli faaliyetlerde bulunmuştur.³⁵⁷

³⁵⁴ Akpınar, "Zerdabi", DİA, VI, 362.

³⁵⁵ Mirza Bala Mehmetzade, *Azerbaycan Türk Matbuası*, Azereşir, Bakü, 1922, s. 7.

³⁵⁶ Akpınar, "Zerdabi", DİA, VI, 362; Mehmetov, *a.g.e.*, ss. 501-508.

³⁵⁷ Okan Yeşilot, Hasan Melik Zerdabi'nin Hayatı ve Faaliyetleri, TC İstanbul, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 2003, s. 65.

3. Ahmet Ağaoğlu

Dönemin önderlerinden Ahmet Ağaoğlu, 1869 yılında Şuşa Şehrinde ‘Mirza’³⁵⁸ ismi ile anılan bir ailede dünyaya gelmiştir. Babası Mirza Hasan Bey, Müslüman ve kültürlü bir kişiliğe sahiptir. İlim sohbetlerine ve dine önem verdiği için Ağaoğlu’nun çocukluğu ulema sınıfının arasında geçmiştir. Ağaoğlu’nun eğitiminde etkisi olan büyük amcası Hacı Mirza Mehmet’in çevresinin çok geniş olduğu bilinmektedir. Onun da irtibatta olduğu dönemin ahundu, molla ve eşrafına toplantılarda ev sahipliği yapmıştır. Ağaoğlu hatıralarında, amcasının gecedan sabahlara kadar dini konularda tartıştığına şahit olduğunu vurgulamıştır. Amcası Ağaoğlu’nun ‘müçtehit’ olmasını istemişse de annesi Taze Hanım, dönemin Molla ve Ahundlarından haz etmediği için oğlunun Rusça okullarda eğitim görmesini istemiştir. Bunun içinde Ağaoğlu’nun eğitim süreci Necef-ü Eşraf’tan (İran’ın Necef şehrinde olan âlimlerinden) başlayarak Petersburg’dan Paris’e doğru uzanmıştır. Çocukluk zamanlarında dönemin Ahund hocalarının sert ve hoşgörüsüz tavırları yüzünden Arapça ve Farsçayı iyi bir seviyede öğrenememiştir. Daha sonra Ağaoğlu, şehirde bulunan Rus Tali Mektebi’nde Ortaokula başlamıştır. Bu okulda Türk ve Ermenilerden oluşan sınıflarda Ermenilerin Türklere karşı ne denli düşman olduklarını kendi tecrübeleriyle anlamıştır.³⁵⁹

Ağaoğlu yeni açılmış pozitif bilimlerden oluşan fen ve matematik derslerine önem veren okulu (Realni Uçilişe) 1887’de başarı ile bitirmiştir.³⁶⁰ O, hocalarını her zaman şükran ve saygıyla anmıştır. Dünya görüşü ve düşünce tarzının milleti için doğru ve bilinçli bir şekilde değişmesini onlara borçlu olduğunu söylemiştir: “*Bunlar bende ve tüm arkadaşlarımda ilme, irfana, hakka ve hakikate karşı derin bir iman ve aşk doğurarak bizim için hayat yolunu ışıklandıran nurlu birer meşale oldular. O zamanlar Rus münevverleri, bilhassa Tolstoy, Dostoyevski, Turgeniyev gibi idealistlerden mülhem idiler; Çarlığın, istibdadın, zulüm ve cebrin, taassup ve cehaletin amansız düşmanı idiler*”.³⁶¹

³⁵⁸ Dönemin Türk topluluğunda soylu ailelere söylenen addır.

³⁵⁹ Ahmet Ağaoğlu, *Altmış Yeddi Yıl Sonra*, Zerbamat Matbaası, Ankara, 1940, s. 68.

³⁶⁰ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 69.

³⁶¹ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 171.

Azerbaycan Türkleri ülke sınırları dışında eğitim amaçlı Müçtehit olmak için o dönemde Kербela, Meşede, Medine ve Mısır'a gitmişlerdir. Bu ülkelere giden öğrenciler doğu ve dini ilimleri öğrenmişlerdir. Ağaoğlu bunların aksine Avrupa'da eğitim alan ilk Azerbaycan Türkü olmuştur. Paris'te eğitim görme fikrinde kendisinden on altı yıl önce Paris'te bulunmuş Kırımli İsmail Bey Gaspıralı'nın hareket düşüncesinin etkisi olmuştur.³⁶²

Ağaoğlu, Paris'te şarkiyat derslerini Doğu Dilleri okulunda öğrenmiş ve bunun yanında hukuk eğitimi de almıştır.³⁶³ Dönemin ileri gelen aydınlarından olan E. Renan, Jules Lemaitre, Mme Adams ve Gaston Paris ile tanışmıştır. Jön Türker'le tanışmış ve liderlerinden olan Ahmed Rıza ile de Paris'te ilk defa görüşmüştür.³⁶⁴

1894'de Hukuk ve Şarkiyat'çı olarak Paris'ten döndükten sonra yazarlık hayatına adım atmaya başlamıştır. Faal olarak Mme Adams'ın da editörlük yaptığı dergilerde yazılar yayınlamaya başlamıştır. Aynı zamanda 'Kafkas' gazetesine de her hafta bir yazı göndermiştir. Yazmış olduğu makale ve yazılarında Türk dünyasını ve İslam âlemini ilgilendiren ve halkının bilinçlenmesi için çaba sarf eden düşüncelere yer vermiştir. Ahmed Ağaoğlu'nun bir diğer önemli hususiyeti de Paris'te olduğu zaman Şeyh Cemaleddin Afgani ve Şeyh Muhammed Abdul Reşid Rıza ile tanışmış olmasıdır.³⁶⁵

Paris'ten döndükten sonra Ağaoğlu İstanbul'da dört aylık bir süre zarfında kalmıştır. Burada dönemin Kafkasyalı tarihçilerinden olan Mizancı Murat ile görüşmüş, İstanbul'un Maarif Nazırı Münif Paşa ile tanışmış ve onlarla fikir alışverişleri yapmıştır. Daha sonra Tiflis'e geçerek, Tiflis Lisesi'nde Fransızca eğitim

³⁶² Yusuf Akçura, *Türkçülük, Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, Özdemir Basın Evi, İstanbul, 1978, s. 194.

³⁶³ Yusuf Akçura, *a.g.e.*, s. 194.

³⁶⁴ Georgeon François, "Azerbaycanlı Bir Aydınım İlk Adımları: Ahmed Ağaoğlu Fransa'da (1888-1894)", *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930), Seçilmiş Makaleler*, Çev: Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2006, s. 105.

³⁶⁵ XIX. Yüzyılda Mısrda doğmuş (bu harekete, 'Yeniden Doğuş' anlamında 'Nahda' adı verilmiştir) ve oradan diğer Ortadoğu ülkelerine yayılmıştır. XIX. Yüzyılın büyük isimlerinden Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh Reşid Rıza hiç biri türk olmamıştır. İslam'ın siyasi ve Kültürel merkezi olan İstanbul, hiçbir zaman El-Ezher ve ya El-Zeytune'nin rolünü oynamamıştır. Siyasi reformlar döneminde, İstanbul, imparatorluğun geri kalan bölümlerinden din adamlarını değil, tüccarları ve memurları cezp ederdi. Demek ki, İslam reformizmi imparatorluğun en dış bölgeleri sayılabilecek Suriye'de, Mısır'da ve Rusya Müslümanlarında ortaya çıkan çevresel bir olgu olmuştur. Bunun yanı sıra Osmanlı'da ortaya çıkan Arap milliyetçiliğinin de kökleri doğrudan İslam reformizmi harekâtlarından beslendiğini söyleyebiliriz. Bkz: François Georgeon, *a.g.e.*, s. 3.

vermeye başlamıştır. Azerbaycan'da ise Şuşa Şehri Lisesi'nde, Bakü Lisesi'nde ve Bakü Ali Ticaret Mektebi'nde Fransızca muallimliği görevlerini almıştır. Bu süre zarfında Bakü'de Rusça yayımlanan 'Kaspi' gazetesinde de başyazarlık görevini üstlenmiştir.³⁶⁶

Ağaoğlu hayatının sonraki dönemlerinde teşkilatçı olarak faaliyetlerine devam etmiştir. Azerbaycan halkının gelişmesi, milli şuurlarının uyanması ve 'geride kalmışlık' duygularından kurtulmaları için 'Neşr-i Maarif' isimli bir cemiyet kurmuştur. Ağaoğlu'nun bu düşüncesine Ahund ve Mollalar sürekli olarak karşı çıkmışlardır. Onun esas maksadı, halkın arasında mevcut olan Şii ve Sünni ihtilafını ortadan kaldırmak olmuştur. Dönemin mollaları onun kanının ve malının helal olduğunu ve nikâhının da boş olduğunu iddia etmişlerdir. Yapılan bu baskından dolayı evinde altı ay mahsur kalan Ağaoğlu, camide toplanan mollalarla yüzleşmeye gitmiştir. Uzun süren tartışmanın sonunda Şii ve Sünni ayrımının İslam'da olmadığını söylemiştir. Bizi bir birimize düşürmek ve ayırmak için bu düşüncenin sonradan bizim içimize sokulduğunu ispat etmiş ve oradan galip gelmiş olarak ayrılmıştır.³⁶⁷

Ağaoğlu'nun kurduğu bu cemiyetin diğer amacı da öğretimde model olarak İsmail Gaspıralı'nın Usul-ü Cedid yöntemini kullanarak okullarda tedrisatı başarılı kılmaktır. 1900 senesinde '*İslam ve Ahund*' ve '*İslamlıkta Kadın*' eserlerini Azerbaycan halkını doğru şekilde bilinçlendirme amacıyla yazmıştır. O dönemde basılamayan bu eserler, halk arasında elden ele dolaşmıştır. Dönemin din adamlarının İslamı zayıf düşürmek adına yaptıkları faaliyetleri ve bir Şii Ahundunu konuşurarak mezhep ihtilafının zararlarını konu edinmiştir. İkinci eserinde İslam'da kadının önemini siyasi, sosyal ve ekonomik olarak ele almıştır. Ancak bu dönemde din adamlarının İran ve Süryani kültüründen kaynaklı olarak kadınları ikinci planda olmasını savunduklarını konu edinmiştir. Bu şekilde eleştiriler ve doğru yaklaşımlar halk arasında sevilmiş ve savunulmuştur.³⁶⁸

Tarihi süreçte Çarlık Rusyası, Ermenilerin bu topraklara göç ettirilmesi ve Hıristiyanlık propagandaları Ağaoğlu'nu her daim rahatsız etmiştir. Bu amaçla her fırsatta Azerbaycan halkının hayrına çaba sarf etmiş ve yapılan her faaliyete omuz

³⁶⁶ Akçura, *a.g.e.*, s. 195.

³⁶⁷ Fahri Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, Türk Tarihi Kurumu. Ankara, 1999, s. 16.

³⁶⁸ Sakal, *a.g.e.*, s. 17.

vermiştir. Ağaoğlu'nun yapmış olduğu bir diğer faaliyeti de, Çarlık Rusyası'nın Nijni Novgorod şehrinde Müslümanların içinde bulunduğu Bütün Rusya Müslümanları İttifakı'nın oluşumunda yer alması olmuştur. Bu ittifak Rusya'da yaşayan bütün Müslümanları birleştirmek amacı ile kurulmuştur. İttifakın kurucuları ise Azerbaycan ve Tatar seçkinlerinden oluşmaktaydı. Ali Merdan Topçubaşov ve Yusuf Akçura'nın bulunduğu Azerbaycan temsilciliğinde Ahmet Ağaoğlu³⁶⁹ da yer almıştır. Kırım Tatarlarının temsilciliğini ise Gaspıralı İsmail Bey ve Volga Tatarları'nın temsilciliğini Abdurreşid İbrahim yapmıştır. Sonuç olarak Azerbaycan'da Türklük düşüncesini oluşturmuşlardır. Swictochowski bunu '*İslami cemaatten milli kimlik*' olarak değerlendirmiştir.³⁷⁰

F. ÇARLIK RUSYASI'NDA ŞİİLER

Daha öncede Çarlık Rusyası içindeki Şii toplulukları, Kafkas Tatarları veya Azerbaycanlılar, aynı zamanda Güney Dağıstan bölge toplulukları (özellikle Derbent) ve İranlıların kendileri tarafından temsil edildiğini vurgulamıştık. Nitekim Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan bölgesindeki politikası nüfusu Ruslaştırmaya ve Hıristiyanlaştırmaya yönelik olmuştur.³⁷¹ Böylece Çarlık Rusyası'nın asıl hedeflerinden biri, Azerbaycan ulemalarını marjinalize ederek onları geri kalan Müslüman dünyasından ayırmaktı. Çarlık Rusyası, Müslüman din adamları ile iş birliği yaparak Müslüman nüfusunun sadakatini sağlamak istemiştir. Müslüman liderlerinden İmam Şamil, periyodik direniş girişimlerinden ilham alarak İslam adına tam bağımsızlık için mücadele etmiştir. Fakat 1859 yılında İmam Şamil'in mücadelesi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Böylece Çarlık Rusyası, hemen hemen bütün Kafkasya bölgesinin kontrolünü eline almış ve Müslüman din adamlarını kendine bağımlı kılmıştır.³⁷² Ayrıca bölgede Sünniler ve Şiiler arasındaki tarihsel çatışma nedeniyle Azerbaycan halkı Kuzey Kafkasya Müslümanları ile bir cephede Çarlık Rusyası'na karşı gelemezdi. Çarlık Rusyası, Azerbaycan Şiilerini Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu iki savaşta (1828-1829 ve 1853-1855) ve İmam Şamil'in isyanını bastırmada

³⁶⁹ Geniş bilgi için bakın: Çetin Ayhan, Ahmet Ağaoğlu'nun Din ve Toplum Anlayışı, Sosyal Bilimler Enstitüsü TC Süleyman Demirel Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2011

³⁷⁰ Sakal, *a.g.e.*, s. 6

³⁷¹ Aleksandr Dmitrievich Knish-Anna İforevna Matochkina, Shiitskiy İslam: Uchebnoe Posobie, Presidentskaya Biblioteka, Sankt-Peterburg, 2016, s. 160.

³⁷² Svante E. Cornell, The Politicization of İslam in Azerbaijan, Central Asia- Caucasus Institute Silk Road Studies Profram, Washington, 2006, p. 18.

kullanmıştır. Böylece 1837’de Guba’daki ayaklanmada İmam Şamil’in 12 bin askeri Şirvan’ın Şii bölgesinden gelen milisler tarafından bastırılmıştır. Azerbaycan’ın Şii nüfusunun Çarlık Rusyası’na karşı en büyük ayaklanması Mir Hasan önderliğinde 1831’de Talış bölgesinde gerçekleşmiştir. Ama buna rağmen Sünniler ve Şiiler arasındaki ortak düşmana karşı iş birliği ancak 1844 senesinde Şuşa’da gerçekleşen isyanda mümkün olabilmiştir. Nitekim bu isyanda hem Sünni hem de Şii liderler bir arada olmuştur.³⁷³

Kafkasya halklarının manevi hayatının kurumsallaşması ve örgütlenmesi için Çarlık Rusyası diğer şeylerin yanında Osmanlı Devleti’nin ve İran’ın manevi merkezlerinin etkisini azaltmayı amaçlanmıştır. Bu yüzden buna yönelik politik ve idari önlemler almıştır. Resmi idarelerde Sünni ve Şii liderleri için Şeyhülislam (1823) ve Müftü (1832) kadroları ilan etmiştir. Böylece İslam Dinini kendi kontrolünde tutmuş olmayı hedeflemiştir. Şeyhülislam ve Müftü kadrolarının onaylanması Güney Kafkasya Müslüman din adamlarının Çarlık Rusyasına bağlılığına doğru atılan ilk adım olarak sayılmaktadır. Bu bağlılığın doruk noktası, 1872 senesinde Güney Azerbaycan Şii Müslümanları Ruhani İdaresi ve Güney Kafkasya Sünni Müslümanları Ruhani İdaresi’nin tesis edilmesi olmuştur.

G. GÜNEY AZERBAJYCAN Şİİ MÜSLÜMANLARI RUHANİ İDARESİ VE GÜNEY KAFKASYA SÜNNİ MÜSLÜMANLARI DİNİ İDARESİ

Bu kurumların faaliyet düzeni büyük ölçüde Ortodoks Rus Kutsal Sinodu yapısından esinlenmiştir. Dini İdarenin asıl işlevi şunlar olmuştur:

1. İl meclisi kararlarına karşı şikâyetlerin değerlendirilmesi.
2. Kadılar tarafından yapılan okulların, camilerin ve diğer kurumların yıllık denetlenmesi.
3. Müslüman okulları için raporlar ve programların düzenlenmesi.
4. Din adamlarının sınava tabi tutulması.

³⁷³ Knish-Matochkina, *a.g.e.*, s. 168.

5. Rus yönetimine karşı yönlendirilen davaların değerlendirilmesi.³⁷⁴

Her ilçenin kendi Sünni ve Şii kadıları olmuştur. Fakat büyük ilçelerde Şii kadıların sayısı Sünni kadılardan iki kat daha fazlaydı. Nitekim Çarlık Rusyası'nın çöküşü arifesinde Güney Azerbaycan'da 23 Şii ve 16 Sünni kadı vardı. Kadılar, kadrolu Mollaları kontrol etmişlerdir. Bu mollalar camilere bağlı mekteplerden sorumlu olmuşlardır. Aynı zamanda doğum belgesi, evlilik ve Müslüman sayısı olan listeler ile camiler hakkında bilgiler yazmışlardır.³⁷⁵Mollalar ve Kadılar cemaatten toplanan paralardan geçimlerini karşılamışlardır. Buna ek olarak mollalar sünnette, evlilik merasiminde ve cenaze töreninde okudukları dua karşılığında da belli bir ödeme almışlardır. Çarlık Rusyası dini ritüellerden alınan ücretlerini kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Nitekim XIX. yüzyılın başında bu miktar azami 20 kopek (kuruş) olarak belirlenmiştir. XIX. yüzyılın sonlarında kırsal bölgelerde cenaze törenine katılan mollanın ücreti 20 kopek ve 2 ruble fiyat aralığında; düğün ücreti 15-20 kopek aralığında olmuştur. Kadıların yapmış olduğu bekâr kızla evlilik sözleşmesinin fiyatı 2 ruble, dul kadına yapılan sözleşme ise 1 ruble olarak belirlenmiştir. Şehirlerde ise Müslüman din adamlarının ücretleri daha yüksek olabiliyordu. Ortodoks Din adamlarının ücretleri ile mukayese edecek olursak, 1908 yılında kilisede yapılan bebek vaftizinin ortalama maliyeti 50 kopek, dini nikâh 5 ruble ve cenaze 15 ruble olmuştur.³⁷⁶

Güney Azerbaycan'ın Dini İdaresi orta birim diyebileceğimiz kolektif ortak makama yani Guberniya Meclisi'ne bağlıydı. Bu meclis üç üyeden oluşmaktaydı. Bu meclis üyelerinin bir takım sorumlulukları vardı:

1. İbadete ilişkin davalar.
2. Müslüman din görevlilerinin görevi kötüye kullanma davaları.
3. Kadı kararları ile ilgili şikâyetler.
4. Müslümanların manevi suiistimal vakaları.

³⁷⁴ Knish-Matochkina, *a.g.e.* , s. 169.

³⁷⁵ Knish-Matochkina, *a.g.e.* , ss. 169-170.

³⁷⁶ Dimitri Arapov, Upravleniye Dohovnimi Delami Musulman Kavkaza v Rossiskoy İmerii. <https://www.runivers.ru/lib/reader/144527/>

5. Yerel Rus valisi tarafından il meclisine yöneltilen davaların değerlendirilmesi.
6. Mektep ve Medreselerin yönetimi ile ilgili davalar.
7. Din görevlilerinin bilgi seviyesini ölçmesi.
8. Cami ve ibadethanelerin gelirlerinin kontrol altına alınması ve yönetilmesi.³⁷⁷

Kuzey Kafkasya'da Şiiiler ve Sünniler için en yüksek birim Tiflis'te bulunan Dini İdare olmuştur. Şiiilerin başında Şeyhülislam, Sünnilerin başında ise Müftü vardı. Her biri devlet hazinesinden yılda 1600 rublelik maaş almaktaydı. Bu maaş o zamanki Rus ordusunun Albayının aldığı maaşa tekabül esiyordu.³⁷⁸ Dini idare şunlardan sorumluydu:

1. Guberniya Meclisi kararlarına karşı şikâyetlerin değerlendirilmesi.
2. Kadıların camiler, okullar vb. hakkında bilgi iletimini izleme.
3. Yıllık raporların derlenmesi.
4. Müslüman okulları için programlar hazırlanması.
5. Din adamlarını deneme sınavlarına tabi tutulması.
6. Rus yönetimi Ruhani idareye aktarılan tüm davaların değerlendirilmesi.³⁷⁹

Güney Kafkasya'nın Sünni ve Şii Dini İdaresinde olan görevlilerin atanması ve kontrolü Güney Kafkasya'nın Guberniya Valisinin tabiiliğinde olmuştur. Bu Vali ise doğrudan Müslüman idarelerinin faaliyetlerinden İmparatora karşı direk sorumluluk sahibidir. Müslüman idaresinde çalışan kadrolu görevlilere önemli avantajlar verilmiştir. Örneğin; Onlar ve çocukları devlete ait ödemelerden muaf tutulmuşlardır. 20 sene hizmeti bulunan Müslüman din adamlarının çocukları soylu ve onurlu vatandaşların çocuklarının sahip olduğu haklara sahip olmuşlardır. Onların iş gezilerinde günlük harcamaları ve posta masrafları ödenmiş, emekli maaşı bağlanmıştır. Çarlık Rusyası'nın varlığı ödülleri ile madalyayada layık görülmüşlerdir.

³⁷⁷ Rybakov S.G. *Ustroystvo İ Nuzhdy Upravleniya Dukhovnymi Delami Musul'man V Rossii*, Pg. 1917, s. 9-10.

³⁷⁸ 1872 yılında olan rapora göre

³⁷⁹ Dimitri Arapov, *Upravleniye Dohovnimi Delami Musulman Kavkaza v Rossiskoy İmerii*. <https://www.runivers.ru/lib/reader/144527/>

Kuzey Kafkasya'da, Güney Kafkasya'dan farklı olarak yerel Müslümanların merkezileştirilmiş yönetimi Rus İdaresinin siyasi nedenlerinden dolayı oluşturulmamıştır. Kuban ve Ters bölgelerinde (Adıgey, İnguş, Çerkez, Çeçen ve b.) Müslüman nüfusunun dini ihtiyaçlarının karşılanması için kıdemli ve genç Molallar (Efendi), Kadı ve Dağ Sözel Mahkemeleri mevcuttur.³⁸⁰

H. XIX. YÜZYILDA AZERBAJCAN'DA FAALİYET GÖSTERMİŞ ŞEYHÜLİSLAMLAR

1. Şeyhülislam Ahund Mehemedeli Hüseyinzade (1760-1852)

1813 tarihinden sonra Azerbaycan'ın güney kısmını ele geçiren Çarlık Rusyası Kafkasya'da dini hayatı kendi kontrolünde tutmak için yeri geldiğinde Müslümanlar arasına tefrika sokma, kendi çıkarları için onları karşı-karşıya getirme pahasına Şeyhülislam ve Müftülük kurumlarının açılmasına izin vermiştir. 1823 tarihinde kurulan bu kurumun başına, dönemin en büyük dini önderlerinden olan Ahund Mehemedeli Hüseyinzade, Kafkasya vekilinin fermanı ile Şeyhülislam tayin edilmiştir. Fakat ilk başlarda ne şeyhüslama, ne de müftüye geniş yetki verilmemiş ve muvafık idareler yaratılmamıştır.³⁸¹

Mehemedeli Hüseyinzade,1760 tarihinde Selyan'da doğmuştur. İlk din eğitimini Selyan ve Gence şehirlerinde almıştır. 1790 tarihinde Irak'a gitmiş ve Bağdat Üniversitesi İlahiyat ve Tarih bölümlerini bitirmiştir. 12 sene eğitim aldıktan sonra Tiflis'e gelen Mehemedeli Hüseyinzade, Tiflis'in merkezinde olan Şah Abbas Camisi'nin reisi ve Baş Ahundu seçilmiştir. Uzun yıllar bu görevde kalan Hüseyinzade Doğu ve Batı Azerbaycan, Borcalı ve Dağıstan eyaletlerinde ün kazanmıştır. Bunun sonucu olarak da Kafkasya'nın ilk Şeyhülislamları olmuştur.³⁸²

Devletin başında üçüncü memur görevi gibi faaliyet yapmak, Mehemedeli Hüseyinzade için o kadar da kolay olmamıştır. Nitekim bazı konularda hükümetin Ahund ve Mollalara ceza uygulama talebinden imtina etmek onun için zor olabilmıştır. Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da uyguladığı politika, halk tarafından itirazlara yol

³⁸⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Arapov D.YU., *Nepravoslavnyye Religii V Sisteme Upravleniya Rossiyskoy İmperii – Gosudarstvennoye Upravleniye*, İstoriya İ Sovremennost', Moskova, 1997.

³⁸¹ Anar İsgenderov-Adil Mövlayi, *Şeyhülislamlığın Tarihi*, Elim ve Tehsil, Bakı, 2016, s. 148.

³⁸² İsgenderov-Mövlayi, *a.g.e.*, s. 149.

açmıştır. Bu durumda bütün görevliler olayların dinmesinde Çarlık Rusyası'na yardım etmekten vazgeçmiştir. Dönemin meşhur din görevlileri Çarlık Rusyası'na karşı isyanlarda bizatihi kendileri bulunmuş veya önderlik etmişlerdir. Örneğin; Nuha (Nuxa) kazasında Abdül Latif Efendi ve Şuşa kazasında Abdül Kasım, isyanların önemli önderleri olarak kabul edilir. Bu kişiler hutbelerde Çarlık Rusyası'nı dinsiz olarak tanıtmış ve vergilerin toplanmasında Çar memurlarına mani olmuşlardır.³⁸³

İsyanlara ve isyancılara karşı savunma halinde olan Kafkasya'nın mülki görevlisi Knyaz Baryatinski'yi bu durumdan çok rahatsız olmuştur. Hatta Tiflis'te gerçekleşen toplantıda yapmış olduğu konuşması Şeyhülislamın itirazına sebep olmuştur. Bu itirazlar Petersburg'a kadar ulaştıktan sonra şeyhlerin fikirleri esas alınarak 6 Aralık 1846 tarihinde Çar I. Nikolay bir ferman imzalamıştır. Bu fermana göre: *Azerbaycan Beylerinin toprak üzerinde irsi mülkiyet haklarını tanıdı ve mülk bölünmesi durumunda Rus kanunlarına göre veya şer'i deliller dayanarak sorunların çözülmesine izin verilmiştir.* Böylece şeriat mahkemeleri ve Şeyhülislamın yetkileri genişletilmiştir.³⁸⁴

Şeyhülislamın dini veya dine karşı herhangi bir duruma itiraz etme ve savunma hakkına sahip olmuşlardır. Örneğin, 1834 yılında Yelizavetpol kazasında yerleşen İmamzade Cami'si kendisine ait mülke sahip olma hakkını bulmuştur. Fakat Çarlık Rusyası bu topraklara dair evrakların olmadığını iddia ederek el koymuştur. Lakin şeyhülislamın yoğun itirazları üzerine 1844 yılında topraklar geri alınmıştır.³⁸⁵

Şeyhülislam Mehemedeli Hüseyinzade Şeyh Şamil ile tanışmış ve bundan sonra ona destek vermiştir. Bu süreçte Guberniya Müridiz Hareketine³⁸⁶ karşı kanun çıkarmıştır. Kanuna riayet etmekten imtina eden ilk din görevlisi de Mehemedeli Hüseyinzade olmuştur. Mehemedeli Hüseyinzade, Şeyh Şamil'in gücünü müridizmden aldığını bildiği için bu konulardan uzak kalmıştır. Müslümanların

³⁸³ Nurullayev, *a.g.e.*, s. 39.

³⁸⁴ Hüseyingulu Memmed oğlu Memmedli, *Kafkazda İslam ve Şeyhülislamlar*, 'MBM' matbası, Bakü, 2005, s. 73.

³⁸⁵ Nurullayev, *a.g.e.*, s. 40.

³⁸⁶ Kafkasya'da ortaya çıkan Ruslara karşı duran harekettir. Bu Kafkasya'da Türkler'i birleştiren dini nitelik taşıyan bir hareket olmuştur.

hürriyeti için savaşı bir öndere ihanet etmek gibi olduğunu düşünen şeyhülislam da kanuna şiddetli şekilde karşı koymuşlardır.³⁸⁷

1828 yılında Türkmençay Anlaşması'na kadar *Şeyhülislam* makamını Tiflis Merkez Camii ahundu Mehemedeli Hüseyinzade üstlenmiştir. Memurlar bu görevi üstlenen ahunda farklı şekillerde iltifat etmişlerdir. Mehemedeli Hüseyinzade'ye “*Tiflis'in Tatar Ahundu*”, “*Gürcistan Müslümanların Ruhani Lideri*”, “*Kafkasya Şeyhülislamı*” gibi isimlerle müracaat etmişlerdir.³⁸⁸

Rusya-İran savaşı döneminde (1826-1828) Tiflis Merkez Camii Ahundu olan Mehemedeli Hüseyinzade bu savaşa karşı olduğunu ve Rusların bu savaşta mağlup olacağını vaazlarında dile getirmiştir. Gürcistan'ın mülki gubernatoru Vasilevskiy savaşta elde edilen uğurlardan gurur duyarak Rus askerlerinin her galebesinde Mehemedeli Hüseyinzade'ye “iyi haber” nedeniyle tebrik mektubu göndermiştir. Örneğin, Gubernator 8 Ekim 1827 senesinde yazdığı mektubunda şöyle demiştir: “*1 Ekim İrevan'ın alınması sebebiyle sizi tebrik ediyorum. Rus askerlerinin silahlarının gücüne sabah namazında camide dua etmenizi rica ediyorum*”. Fakat Şeyhülislam bu tarz ricaları çeşitli bahaneler ve dolaylı yollarla reddetmiştir.³⁸⁹

1828 senesinde Tebriz müçtehid Ağa Mir Fettah Tebatebai Kafkasya'nın Şii mezhebinden olan ruhanilerine başçı olarak tayin edilmiştir. Bu durum Şeyhülislam'ın işlerini daha da zorlaştırmıştır. Şeyhülislam Bağdat'ta eğitim almasına rağmen Rus dili ve edebiyatına hâkim olmuştur. Çarlık Rusyası'nın diğer bölgelerinde yaşayan Müslümanlarla toplantılar yapmış ve onlara dini esaslara uygun şekilde yaşamalarını tavsiye etmiştir. Aynı zamanda Moskova'da Cuma Camisi'nin yapılmasını önermiştir.³⁹⁰

İslam dininde yüksek dini unvana malik olanlar, din alanında “*Ebu Turab*” unvanını verme yetkisine sahip olmuşlardır. Kafkasya ruhanileri içinde bu yetkiye sadece Mehemedeli Hüseyinzade sahip olmuştur. O, bu unvanı vermek için önceden Ahundları kontrol etmiş, ilmi ve ahlaki açıdan değerlendirmiş ve bunun sonucunda

³⁸⁷ Memmedli, *a.g.e.*, s. 73.

³⁸⁸ İsgenderov-Mövlayi, *a.g.e.*, s. 151.

³⁸⁹ Memmedli, *a.g.e.*, s. 74.

³⁹⁰ Memmedli, *a.g.e.*, s. 75.

“Ebu Turab” unvanını vermiştir. Mesela; aslen Bakü şehriden olan Mirza Ahundzade, Irak’ta dini eğitimini tamamladıktan sonra 1846 senesinde Tiflis’e gelerek Şeyhülislam Mehemedeli Hüseyinzade ile görüşmüştür. Bu görüşme esnasında Mehemedeli Hüseyinzade gencin ilmine ve ahlakına hayran kalmıştır. Şeyhülislam Kuran-ı Kerim, Hadis ilmi ve iki yabancı dili muazzam derecede bilen genci “*Ebu Turab*” unvanına layık görmüştür. Mirza Ahundzade bu unvanı kendisine bir isim olarak almış ve Bakü’nün Emircan Camisi’nde baş Ahund olarak çalışmıştır.³⁹¹

Şeyhülislam Mehemedeli Hüseyinzade tercümanlık işleri ile de uğraşmıştır. Arap ve Fars dillerinde olan dini kitapları Rus diline çevirmiştir. Onun “*Ruslar için İslam’a dair soru kitabı*” dönemin en çok okunan eserlerinden olmuştur. Aynı zamanda Mehemedeli Hüseyinzade tarih, astronomi, matematik, İslam felsefesi gibi ilimlere derinden hâkim olmuş ve bu bilim dallarında eserler yazmıştır. Örneğin, “*Dilden Dile Gelen Hadisler*”, “*İslam’ın Mucizeleri*”, “*Kıyamette Ölülerin Dirilmesi*”, “*Kalbin Gıdası*” vb. eserler ortaya koymuştur.³⁹²

Şeyhülislamlık makamı bir müddet sonra Çarlık Rusyası için bir tehdit olmaya başlamıştır. Ancak Çarlık Rusyası’nın Müslümanlar arasında yetki sahibi olan Mehemedeli Hüseyinzade’yi görevden almaya gücü yetmemiştir. Bu bağlamda Kafkasya’nın mülki Knyazı Vorontsov 1843 senesinde Şeyhülislamın muavini olarak çalışan Fazil İrevani ile karşılıklı görüşmeler yapmıştır. Onun Kafkasya politikasına sadık olacağını düşünmüştür. Fakat İrevani Mehemedeli Hüseyinzade’ye bağlılığından dolayı bu teklifi çeşitli nedenlerle geri çevirmiştir. Bu göreve sadece Mehemedeli Hüseyinzade’nin kendi iradesiyle istifa vermesi sonucunda geleceğini söylemiştir.³⁹³

1846 senesinde baskılar neticesiyle Mehemedeli Hüseyinzade istifa etmiştir. Nitekim bunu yapmasa ortalık karışacak ve müminler arasında itilaflar çıkacağını düşünmüştür. Mehemedeli Hüseyinzade 1852 senesinde vefat etmiş ve Tiflis’in Müslümanlar mezarlığına defnedilmiştir.³⁹⁴

³⁹¹ İsgenderov-Mövlayı, *a.g.e.*, ss. 151-152.

³⁹² Nurullayev, *a.g.e.*, s. 41.

³⁹³ İsgenderov-Mövlayı, *a.g.e.*, s. 152.

³⁹⁴ Memmedli, *a.g.e.*, s. 79.

2. Şeyhülislam Ahund Fazil İrevani (1782-1885)

Şeyhülislam Ahund Fazil İrevani Azerbaycan'ın en büyük âlim, edip ve din görevlilerinden biri olmuştur. İrevani, 1782 senesinde İrevan'da dünyaya gelmiştir. Fazil İrevani ilk eğitimini doğduğu şehirde molla okulunda almış ve 20 yaşında yüksek eğitim almak için Kahire'deki *El-Ezher Üniversitesi'ne* gönderilmiştir. Eğitimini tamamladıktan sonra, 45 yaşında İran'a dönmüştür. Uzun süre Tebriz ve İsfahan'da *ahundluk* görevinde çalışmış, Doğu Tarihi ve Dini Konularda risaleler ele almıştır. Vatan hasretine fazla dayanamayan Ahund Fazil İrevani, doğduğu şehre geri dönmüştür. Döndüğü sene İrevan'ın *Göy Camii'nin* baş ahundu olarak göreve başlamıştır. Fazil İrevani'nin görev dönemi Rus-İran savaşlarının zor senelerine denk gelmiştir.³⁹⁵

Çarlık Rusyası'nın İran'ı mağlup edebilmesinin en önemli sebeplerinden biri Kafkasya'nın din görevlilerinin hizmetinden istifade etmesi olmuştur. Tebriz müçtehitlerinden Mir Fettah Tebetabai'nin yapmış olduğu faaliyetler, Rus Ordusunun hizmetinden daha fazla ve üstün nitelikteydi. O, ülkede yaşayan halkı Çarlık Rusyası'na karşı çıkmaktan vazgeçirmeye çalışmıştır. Bu da Çarlık Rusyası'nı yeni planlar kurmaya sevk etmiştir. Mir Fettah Tebetabai, Tiflis şehrine getirilerek Kafkasya Müslümanlarının Şii müçtehidi olarak tayin edilmiştir. Çarlık Rusyası'nın emir ve komutasında olan Mir Fettah Tebetabai 17 yıllık müçtehitlik döneminde; Müslümanlar arasında tefrika yaratma, Mezhep ve Tarikatlar arasında ihtilafa düşürme ve Çarlık Rusyası'nın Kafkasya politikasında başarılı olması için çeşitli uygulamalar yapmak üzere görevlendirilmiştir.³⁹⁶

Mir Fettah Tebetabai'nin asıl yüzü ortaya çıkınca Çarlık Rusyası onun ülke dışı edilmesi ve tüm yetkilerinin alınması için faaliyetlere başlatmıştır. Aynı zamanda iki oğlu da terör suçundan dolayı öldürülmüştür. 1843 senesinde Çar I. Nikolay, Mir Fettah Tebetabai'nin Çarlık Rusyası'nın tabiliğinden çıkarılması, ülkeden sürgün edilmesi ve Çarlık Rusyası'na girişinin yasaklanması ile ilgili fermanı imzalamıştır. Bundan sonra dini ve dünyevi ilimleri derinden bilen ve müçtehitlik makamına sahip olan Fazil İrevani, 1843 senesinde Kafkasya Müslümanlar İradesinin Şeyhülislam

³⁹⁵ İsgenderov-Mövlayi, *a.g.e.*, s. 153.

³⁹⁶ Nurullayev, *a.g.e.*, s. 42.

muavini görevine davet edilmiştir. Fazıl İrevani davete icabet ettikten sonra idarenin faaliyetlerini genişletmiş ve inkişafı için çalışmıştır.³⁹⁷

Fazıl İrevani Müslüman ahalinin yaşadığı bölgelere göre idari şubeler kurmuş ve şeriat mahkemelerinin faaliyetlerini genişletmiştir. Tüm Müslümanlara ruhani zümreye dâhil olma hukuku vermiştir. Bunun için Müslümanlar Ruhani İdarenin sınavlarına tabi tutulmuş ve bu sınavları Şeyhülislam ve onun muavini yapmıştır. Kurumun bu faaliyeti Çarlığın müçtehitlik makamını yasaklamasıyla ortaya çıkmıştır. Böylece müçtehitlik makamının faaliyetleri ve yetkileri Şeyhülislamlığa geçmiştir.³⁹⁸

Fazıl İrevani'nin Şeyhülislamlığı döneminde kurumun salahiyeti genişlemiş ve kalıcı hale gelmiştir. Onun yaptığı bazı hizmetleri aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz:

- İdarenin faaliyetlerini savcının kontrolünden çıkarmıştır;
- İdareye ruhanilerin tayin edilme yetkisi Ruhani İdarenin kendisine geçmiştir;
- Nikâh kıymak ve boşama yetkisi camii görevlilerinden, dini ilmi daha yüksek olan ahundlara verilmiştir;
- Kadıların yetki alanıyla bağlı konulara geniş yer verilmiştir;
- Mahalle kadısının görevleri başkanlık etme, nikâh kıyma, boşanma ve aile arasında olan problemleri çözmek olmuştur. Fakat bu sorunlar sonucunda yaralanma ve cinayet olduysa o zaman davanın genel mahkemeye sevk edilmesine karar vermiştir.

Şeyhülislam bu çalışmalar sonucunda Kafkasya mülki Knyazı Vorontsov yanında söz ve yetki sahibi olmuştur.³⁹⁹

Dini okulların açılması ve idare edilmesi, ruhani unvanına sahip olmak için sınavların tertip edilmesi, yaşı küçük olan çocukların evlat edinilmesi, seyit olduklarını iddia edenlerin haklarının korunması ve birçok dini konulara bağlı yetkiler semt kadılarına verilmiştir. Semt kadıları tüm bu faaliyetlerin raporunu Şeyhülislama vermek zorundaydı. Fazıl İrevani döneminde Şeyhülislam fetva verme hukukuna sahip olmuştur. Fazıl İrevani, yapmış olduğu girişimler sonucunda 1.,2.,3., dereceli

³⁹⁷ Memmedli, *a.g.e.*, s. 7

³⁹⁸ İsgenderov-Mövlayı, *a.g.e.*, s. 154.

³⁹⁹ Nurullayev, *a.g.e.*, s. 44.

*Mukaddes Georgi*⁴⁰⁰ madalyalarına uygun görülmüştür. Aynı zamanda İran tarafından birçok mükâfatla onurlandırılmıştır. Fazil İrevani dönemin en büyük araştırmacı aydınlarından olmuştur. Onun tarihi ve dini konularda yazmış olduğu eserleri birçok dile tercüme edilmiştir. Eserleri Tebriz, İrevan, Petersburg, Berlin ve Paris'te basılmıştır. Örneğin, 190 sayfalık "*Paklık Kitabı*" adlı eseri Kuzey Azerbaycan'da ünlü bir din âliminin Molla Ahmet Kuzakunanidin'in ricası üzerine 1883 senesinde Tebriz'de Farsça olarak hattat Mehmet Tebrizi tarafından basılmıştır. Fazil İrevani'nin edebi faaliyeti İsfahan ve Tebriz'de ahundluk yaptığı dönemlerde başlamıştır. İrevan'a döndükten sonra eserlerini el yazması olarak Türkçe yazmıştır. İrevani'nin eserleri Avrupa dillerine çevrilmiş ve birkaç defa farklı zamanlarda basılmıştır.⁴⁰¹

Şeyhülislam Fazil İrevani'nin, Ruhani İdaresinde çok sayıda yetkiler oluşturması Kafkasya'nın yeni memuru Paskeviç'i rahatsız etmiştir. Paskeviç'i rahatsız eden durumlar şunlar olmuştur:

- İdarenin oluşmasıyla birlikte Çar Fermanı'nın olmaması,
- Makamın yetkilerinin artması

Paskeviç, Şeyhülislamlık yetkilerinin azalmasını, müçtehitlik makamının yeniden oluşmasını ve İran'dan yeni müçtehitlerin davet edilmesini yapılan toplantılarda ısrarla önermiştir.⁴⁰²

Çarlık Rusyası, Kafkasya'da İslam dininin İmparatorluğa hizmet yollarının aranıp bulunması işini yapan bir komisyon tertip etmiştir. Bu komisyonun başkanı Bulatov, Paskeviç'e özel bir mektup yazarak şunları bildirmiştir: "*Güney Kafkasya Şii Müslümanlara rehberlik yapan ve Şeyhülislam kimlikli Mehemedeli Hüseyinzade ve Fazil İrevani gibi din görevlileri Müslümanlar arasında büyük üne sahipler, onların verdikleri emirler dindaşlar tarafından kabul görmekte ve eksiksiz yapılmaktadır. Bu yüzden İran'dan müçtehitlerin getirilmesini uygun görmüyoruz.*"⁴⁰³

⁴⁰⁰ Bu madalya 26 Kasım 1769 senesinde II. Yekaterina tarafından tertip edilmiştir. Madalya genellikle Rus askerlerine verilmiştir. Mukaddes Georgi Hıristiyanların Mukaddesi olduğundan dolayı, diğer din mensuplarına verilen madalya üzerinde onun resminin yerine Rus hanedan arması, çift başlı kartal resmi konulmuştur.

⁴⁰¹ Memmedli, *a.g.e.*, s. 80.

⁴⁰² İsgenderov-Mövlayı, *a.g.e.*, s. 158.

⁴⁰³ Nurullayev, *a.g.e.*, s. 44.

Kazan Üniversitesi'nin Profesörü Mirza Kazım Bey Kafkasya'da Müslümanların idare olunması için öneriler ileri sürmüştür. Mirza Kazım Bey, sonradan Hıristiyanlığı benimsemiş ve presbiteryenlik⁴⁰⁴ mezhebinin mensubu olmuştur. Onun projesi Kafkasya Müslümanlarının yetkisini kısıtlamak, İmparatorluğun yetkisini çoğaltmak ve yayılma politikasını genişletmek olmuştur. Mirza Kazım Bey bunu iki aşamada gerçekleşmesini ön görmüştür:

1. Ayrıca bir Güney Kafkasya Müslümanlar Ruhani İdaresi oluşturulsun.
2. Görev yapan Ruhanilerin faaliyetleri maddi duruma bağlansın.

Böylece Kazım Bey dindarların ve din görevlilerinin hükümete tam bir bağlılık durumunda kalacağını savunmuş ve bunun yapılması hususunda ısrar etmiştir. Şeyhülislamlar her defasında bu teklife karşı çıkmış ve bu teklifin kabul edilmemesini savunmuşlardır. Çar komisyonu, hazırda görev yapan Fazil İrevani'nin istifa etmesinden çekindiği için bu konuda imtiyaz sağlamıştır.⁴⁰⁵

Fazil İrevani ülkenin her bir tarafında ortaya çıkan olaylarla yakından ilgilenmiş ve yeri geldiğinde kendi fikirlerini de bildirmiştir. Bu bağlamda 1861 senesinde Talış vilayetinde halk için kötü bir zaman dilimi yaşanmıştır. Yaşanan yoksulluk ve bu duruma yapılacak bir şeyin olmaması halkı gergin hale getirmiştir. Dönemin satirik şairi Mirza İsmail Kasır ve mahkemede kâtip görevi yapan Sadık Bey Mehmandarov, halka şehirde yaşayan Ruslar ve Yahudiler gibi domates ve patates ekmelerini önermişlerdir. Bunun hem sağlıklı yiyecek olduğunu, hem de maddi açıdan kar sağlatacağını savunmuşlardır. Aynı zamanda bu dönemde Forstat ve Kumbaşı bölgelerinde yaşayan Almanlar da yeşil domates ekmişlerdir. Onlar yeşil domatesleri gemilerle Çarlık Rusyası'na ihraç etmişlerdir. Durum böyle olunca halk imamlardan ve ruhanilerden bu sebzelerin ekilmesinin helal veya yenilmesinin haram olup olmaması hakkında fetva vermelerini istemişlerdir. Şehir mollaları bu konu ile alakalı "*Rus domatesi murdar ve Müslümanlar tarafından yenmez*" diye söylemişlerdir. Mollalar, M. İ. Kasır'ın ve S. B. Mehmandarov propaganda yaptıkları için onların devletten sürgün edilmesini talep etmişlerdir. Zor durumda kalan M. İ. Kasır, Şeyhülislama bir mektup yazarak durumu bildirmiştir. Şeyhülislam Fazil

⁴⁰⁴ Presbiteryenlik piskoposluğu reddeden İhtiyar Meclisince yönetilen Kalvinist sistemdir.

⁴⁰⁵ Memmedli, *a.g.e.*, s. 83.

İrevani ise şer-i hüküm (fetva) vererek mollaların kararını feshetmiştir. Domatesin ve patatesin yenmesinin haram olmadığını söylemiş ve ekilmesine müsaade etmiştir.⁴⁰⁶

Fazil İrevani, 1862 senesinde Şeyhülislamlık görevinden alındıktan sonra İrevan'a geri dönmüştür. O, burada medrese açmış, dini konularda ve İslam felsefesi alanında eğitim vermiştir. Fazil İrevani çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Doğunun büyük tarihçisi ve din âlimi Muhakkik İrevani ve Doğunun ünlü din hadimi Ayetullah Hacı Mirza Mehemed onun öğrencilerinden olmuştur. Fazil İrevani doğup büyüdüğü İrevan'da 1885 senesinde 103 yaşında vefat etmiştir.⁴⁰⁷

3. Şeyhülislam Ahund Ahmet Hüseyinzade (1812-1887)

Çarlık Rusyası hem birinci hem de ikinci olarak tayin ettiği şeyhülislamlarla tam olarak amacına ulaşamamıştır. Kafkasya'nın yeni Şeyhülislamı devletin sadakatine, derin bilgiye ve adaba sahip olmasıyla Müslüman âleminde saygı kazanmıştır. Kafkasya'ya yeni tayin olan Knyaz Orbelyan, Ahmet Hüseyinzade'nin göreve gelmesini desteklemiş ve on dört sene önce Fazil İrevani'nin yanlılıkla göreve getirildiğini söylemiştir. Orbelyan'a göre Ahmet Hüseyinzade'nin Mehemedeli Hüseyinzade'nin oğlu olması ve aynı zamanda Şeyhülislam Fazil İrevani'nin onu aday olarak istemesi artı olarak sayılmıştır. Nitekim bunun sonucunda her iki şeyhin taraftarlarını birleştireceğini bilmiştir. Bu imkânlarla sahip olması ve devlete sadakatiyle bilinen Ahmet Hüseyinzade'nin en layık aday olacağını savunmuştur. Bu bağlamda 1862 senesinde İmparator II. Aleksandr, Ahund Ahmet Hüseyinzade'yi Kafkasya'nın Şeyhülislamı olarak tayin etmiştir. İmparator, bölgeden toplanan gelirlerle aylık 1600 ruble maaş bağlanmasıyla ilgili kararı imzalayarak tasdik etmiştir.⁴⁰⁸

Şeyhülislamların dönemin dini âlimleri olmakla birlikte Çar memuru gibi görünmeleri de gerekmiştir. Ahund Ahmet Hüseyinzade babasından farklı olarak kendisini daha çok memur olarak göstermiştir. Hüseyinzade göreve başladığı ilk yıldan itibaren camii ve medreseleri teftiş etmiştir. Bunun sonucunda bir rapor hazırlamıştır. Hüseyinzade Kafkasya'nın memurlarına vermiş olduğu raporda şöyle ifade etmiştir: *“Devletin kontrolünde olan kadılar şer-i kaidelere dikkat etmiyorlar.*

⁴⁰⁶ İsgenderov-Mövlayi, *a.g.e.*, s. 159.

⁴⁰⁷ Nurullayev, *a.g.e.*, s. 46.

⁴⁰⁸ İsgenderov-Mövlayi, *a.g.e.*, s. 160.

Mollalar itaatsizlik yaparak devlet işlerine karışıyorlar. Kadılar ve Mollalar arasında ciddi sorunlar var. Şehir Piş Namazları⁴⁰⁹Kadıların işlerine çomak sokuyor ve halkla din görevlileri arasında ihtilaf çıkarıyorlar. Ruhanilerin görev ve hukukları tam belirlenmediği sürece devlete hiçbir fayda sağlanamaz. Diğer taraftan Molla ve Piş Namazlar Kadıları kötüledikleri gibi Kadılarda Şeyhülislamı kötüliyor ve tabii olmak istemiyorlar.”⁴¹⁰

Durum böyle bir nitelik kazanınca Ahmet Hüseyinzade, din görevlilerinin Müslümanlar tarafından değil devletin görevlileri tarafından tayin edilmesini talep etmiştir. Babasından farklı olarak Müridizm’in kökünün kazınmasını ve mensuplarının sürgün edilmesini istemiştir. Şeyhülislam Hüseyinzade’nin Müridizm’le ilgili bazı düşünceleri şöyledir:

- ✓ Müridin Mürşide ilgisi manasına gelmektedir
- ✓ Bazıları kendilerini Peygamber (a.s) hadislerine hukuki tefsirler yapmaya adıyor
- ✓ Diğerleri ahlaki ve öğüt verici kitaplar yazarak ün kazanıyor.
- ✓ Bazıları ise gelecekte mutluluğa ermekle ilgili ütöpik ve anlamsız fikirler yayıyorlar.

Böylece halk arasında tarikat Mürşidi olarak biliniyorlar.

- ✓ Büyük bir ustalıkla ve maharetle niyetlerini cahil halktan saklıyorlar
- ✓ Bu tarz Mürşitleri anlamak için tahsil ve bilgi sahibi olmak gerekiyor. Kafkasya halkının da tahsil ve anlama becerileri olmadığından dolayı onlara çabuk kanıyorlar.⁴¹¹

Ahmet Hüseyinzade’ye göre halkın Mürşitlerin pişinden gitmelerinin temelinde, Çarlık Rusyası’na karşı yönelmiş azatlık mübarezesinin ideolojik temelini Müridizm’in dini-felsefi akımının mahiyeti değil, aksine halkın bilgisiz, cahil ve eğitimsiz oluşu yatmaktadır. Azerbaycan’ın farklı bölgelerinde İmparatora karşı çıkan

⁴⁰⁹ İmam-camaat ve ya pişnamaz olarak söyleniyor. Camide cemaate namaz kıldırın kişi pişnamazdır. Şiilikte pişnamaz olmak için camide imam olma şartı yanında on iki imamdan gelme şartı da gerekiyor.

⁴¹⁰ Memmedli, *a.g.e.*,s. 87.

⁴¹¹ Nurullayev, *a.g.e.*, s. 49.

akımlarla mübarezenin Müridizm'i karşıya almakla mümkün olacağını savunmuştur.⁴¹²

Ahmet Hüseyinzade hazırladığı raporda Nuhali (Nuxalı) Şeyh Hacı Ali Baba'nın, Şamahılı (Şamaxılı) Şeyh Abdul Efendi'nin, Gubalı (Qubalı) Mahmut Efendi'nin, Dağıstanlı Şeyh Mehemed Nebi ve yüz taraftarının, Guba'nın köyünden olan Mehmet Efendi ve Abdullah Efendi taraftarlarıyla birlikte, Kürdemirli Şeyh Mahmud Baba'nın müritlerinin ve birçoğunun cezalandırılmasını talep etmiştir. Onun mübarezesinin Çarlık Rusyası'nın politikasına uygun bir çalışma olarak düşünmemek gerekiyor. Ahmet Hüseyinzade, Müridizm'in Azerbaycan halkını eğitimsizliğe ve cehalete götürdüğünü de düşünmekteydi.⁴¹³

Şeyhülislamın yetkileri, tıpkı din görevlilerinin yetkileri gibi fazla olmamıştır. O, askeri ve mülki memurlardan izin almadan hiçbir davaya bakamamış, camilere molla tayin etme yetkisi olmamıştır. Molla tayin etme durumunda Çar memurlarından izin almalı ve onların fikirlerine razı olmalıydı.⁴¹⁴

Çar, 1872 senesinde şeyhülislamlarla ilgili bir ferman imzalamıştır. Fermana binaen 5 Nisan 1872 senesinde Güney Kafkasya Şii Müslümanlar Ruhani İdaresi ve Güney Kafkasya Sünni Müslümanlar Ruhani İdaresi kurulmuştur. Böylece Şeyhülislam Ahmet Hüseyinzade'nin faaliyetleri genişlemiş ve yetki alanı da bir o kadar artmıştır. Yaptığı faaliyetinden dolayı Şeyhülislam Ahmet Hüseyinzade, 1881 senesinde üçüncü Mukaddes Vladimir madalyasıyla ödüllendirilmiştir.⁴¹⁵

Şeyhülislam Ahmet Hüseyinzade 1812 senesinde Salyan'da doğmuştur. Babasının Tiflis'e gitmesiyle birlikte Ahmet Hüseyinzade, Kafkas Müslümanlar Ruhani Okulunda ilk eğitimini almıştır. Üniversite eğitimini ise, Doğu'nun dini merkezi olan Irak'ta görmüştür. Ahmet Hüseyinzade dini rütbelerini aldıktan sonra Tiflis ve Gence kazalarında farklı görevlerde çalışmıştır. Aynı zamanda edebi faaliyetlerle de uğraşmıştır. Babasından sonra Tiflis'te Şeyhülislamlık görevinde olan Fazil İrevani'nin en iyi öğrencilerden biri olmuş, onun önerisiyle göreve getirilmiş ve

⁴¹² İsgenderov-Mövlayi, *a.g.e.*, s. 161.

⁴¹³ Nurullayev, *a.g.e.*, s. 49.

⁴¹⁴ Memmedli, *a.g.e.*, s. 89.

⁴¹⁵ İsgenderov-Mövlayi, *a.g.e.*, s. 162.

Şeyhülislam muavini makamına kadar yükselmiştir. Daha sonraki yıllarda da Şeyhülislam olarak tayin edilmiştir.⁴¹⁶

Ahmet Hüseyinzade'nin Azerbaycan'ın eğitim, tarih ve edebiyat alanlarının inkişafında büyük emeği olmuştur. Aynı zamanda dini görevi yanında birkaç eser yazmıştır. O, “Dil Güşe”, “Terbiyetul-Fal”, “Muellim-etfal-fi-Tarike”, Azerbaycan Tarihi ve Edebiyatı alanında “Beseul-Nas-fi-Memleketul-Kafkaz” ve “Tarihi-Edebiyatı-Türk” adlı eserler ortaya koymuştur. Bu eserlerin bazıları Tiflis'te Litografya usulü basılmıştır. Ahmet Hüseyinzade, bölgelerde yaşayan Müslümanlar için Âli Ruhani Eğitim veren okulların açılmasını talep etmiştir. Hüseyinzade'ye göre, Ruhanilerin mükemmel bir şekilde dini eğitimle silahlanması onların gelecekte Molla, Ahund ve dini görevlerde çalışmalarını sağlayacaktır.⁴¹⁷

Hüseyinzade'nin “Bese'ul-Nas fi Memleket'ul-Kafkas” adlı eseri XIX. yüzyılda A.A. Bakihanov'un “Gülistanı İrem” adlı eserinden sonra Azerbaycan tarihi ile ilgili ikinci mükemmel eser olarak sayılmıştır. Fakat yazar bu eserini tam olarak bitirememiştir. Eser 70 sayfa ve Farsça olarak yazılmıştır.⁴¹⁸

Ahmet Hüseyinzade, Irak'ta eğitim aldığı süreçte özellikle astronomiyi mükemmel şekilde öğrenmiştir. Kafkasya'da ilk defa Hicri tarihi Miladi tarihe çevirmek için senkronize takvim çizelgesi hazırlamış ve bu takvim Tiflis'te basılmıştır. Ahmet Hüseyinzade, din ve edebiyat alanındaki âlimlerle birlikte çalışmış ve onları her zaman desteklemiştir. Onun arkadaşlık yaptığı ilim adamları arasında M. F. Ahundov, A.A. Bakihanov, Mirza Şefi Vazeh, Hasan Bey Zerdabi, Seyit Ezim Şirvani vb. ilim erbapları olmuştur. Kasım Bey Zakir ve oğlunun devlete karşı gelme suçundan hapis ve sürgün edilmesi istenmiştir. Kasım Bey Zakir, Ahmet Hüseyinzade'ye bir mektup yazarak ona müracaatta bulunmuştur. Bu bağlamda Ahmet Hüseyinzade ona yardım etmiş ve hapisten azat olmasını sağlamıştır. 1878 senesinde Seyit Ezim Şirvani'nin de siyasi itaatsizliği için hocalıktan uzaklaştırılması istenmiştir.

⁴¹⁶ Memmedli, *a.g.e.*, ss. 89-90

⁴¹⁷ Nurullayev, *a.g.e.*, s. 50.

⁴¹⁸ İsgenderov-Mövlayi, *a.g.e.*, s. 164.

Ancak Ahmet Hüseyinzade sunduğu bir koşulla göreve dönmesini ve üzerindeki suçların kaldırılmasını sağlamıştır.⁴¹⁹

Kasım Bey Zerdabi “Ekençi” gazetesinde Ahmet Hüseyinzade ile ilgili yazılar yazmış ve onunla ilgili atıflarda bulunmuştur. Şeyhülislam Ahund Ahmet Hüseyinzade 1887 senesinde Tiflis’te vefat etmiştir.⁴²⁰

4. Şeyhülislam Ahund Mirza Hasan Tahirzade (1837-1893)

XIX. yüzyılın 70’li yıllarından sonra Azerbaycan, kapitalist ilişkilerin, ulusal burjuvazinin, ulusal basın, edebiyattaki ulusal-demokratik fikirlerin, felsefi-tarihi eserlerin yoğun olduğu bir dönem yaşamıştır. Şeyhülislam Ahund Mirza Hasan Tahirzade, eğitimde, bilimsel, kamusal ve dini alanda öne çıkan figürlerden biri olmuştur. XIX. yüzyılda yaşayan Mirza Hasan Tahirzade önden gelen bir eğitimci, bilim adamı ve din adamı olmuştur. Doğu ve Avrupa kültürünü iyi bilen Hasan Tahirzade Kafkasya’da saygı değer bir isim olarak tanınmıştır.⁴²¹

Mirza Hasan Tahirzade 1837 senesinde Şuşada doğmuş ve ilk eğitimini de Kaza okulunda almıştır. Mirza Hasan Arapça, Farsça, Tatar ve Türk dilini öğrenmek için Tebriz’e gitmiştir. Eğitimini tamamladıktan sonra ona bir dini okul açması için izin verilmiştir. Kendisi bu okulda okul müdürü ve öğretmen olarak çalışmıştır. Bir süre sonra Ahund Mirza Hasan, memleketine dönmüş ve Cabrail ilçesinin Garababazar köyünde bir okul açmıştır.⁴²²

Avrupa kültürünü göstermek için 1878 senesinin 31 Martında Petersburg Üniversitesi rektörüne dilekçe ile başvuran Mirza Hasan Tahirzade, Doğu Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı bölümüne Fars Dili öğretmeni olarak atanmıştır. Bu süreç içerisinde Rus Edebiyatını yakından tanımış, Fransız dilini öğrenmiş ve Rus ve Fransız edebiyatının eserlerini okuyarak onları Türkçeye çevirmeye başlamıştır.⁴²³

Üniversiteden 1879 senesinde ayrılan ve Petersburg’tan Şuşa’ya dönen Ahund Mirza Hasan Tahirzade, Tiflis’teki Kafkas Müslümanları makamının en yüksek

⁴¹⁹ Memmedli, *a.g.e.*, s. 97.

⁴²⁰ İsgenderov-Mövlayi, *a.g.e.*, s. 167.

⁴²¹ Nurullayev, *a.g.e.*, s. 51.

⁴²² İsgenderov-Mövlayi, *a.g.e.*, s. 169.

⁴²³ Memmedli, *a.g.e.*, s. 98.

mevkilerinden birine atanmıştır. Bir yıl sonra Gence valisi, Şuşa, Zengezur, Cavanşir ve Şuşa meclis başkanını tayin etmiştir. Yaptığı işlerden kendini doğrultan ve karşısına çıkan zorlukların üstesinden ustalıkla gelen Ahund Mirza Hasan Tahirzade, Çarlık Rusyası tarafından 1885 senesinde Kafkasya'nın Şeyhülislamı ve Şii Ruhani İdaresinin Başkanı olarak tayin edilmiştir. Kendi halkına hizmet eden Ahund Mirza Hasan Tahirzade hayatının sonuna kadar bu görevde çalışmıştır. Azerbaycan dilini tanıtmak ve bu dili Ruslara öğretmek isteyen Şeyhülislam Ahund Mirza Hasan Tahirzade, 1887 senesinde 'Samaucitel Tatarskogo Yazıka, İli Rukovtstvo' adlı bir ders kitabı da hazırlamıştır. Fakat altı bölümden ve 398 sayfadan oluşan bu çalışma bilinmeyen nedenlerden dolayı yayınlanamamıştır. Evsizlere, özürlülere Kafkasya'dan, İran'dan ve Osmanlı Devleti'nden ona müracaat eden bütün insanlara hem maddi hem de manevi olarak yardım etmiştir. Aynı zamanda tıp ilminin esaslarını iyi bilen Ahund Mirza Hasan Tahirzade, hastalara ücretsiz ilaç dağıtmış ve hastalıkları hakkında onlara bilgiler vermiştir. Tanınmış bir bilim adamı, eğitmen ve kamu figürü olan Şeyhülislam Ahund Mirza Hasan Tahirzade, 21 Haziran 1893 senesinde Tiflis'te vefat etmiş ve Müslüman mezarlığına defnedilmiştir.⁴²⁴

5. Şeyhülislam Ahund Abdüsselam Ahundzade (1843-1907)

1843 senesinde Salyan şehrinde dünyaya gelen Abdüsselam Ahundzade Arap, Fars ve Türk dillerini babasından öğrenmiştir. Oğlu için zengin bir kütüphane bırakmış olan babası, Abdüsselam Ahundzade on iki yaşındayken vefat etmiştir. Bilim ve eğitime özel bir ilgi gösteren Abdüsselam Ahundzade on sekiz yaşına geldiğinde artık birkaç farklı bilimi mükemmel şekilde öğrenmiştir.⁴²⁵

Abdüsselam Ahundzade, 1861 senesinde annesinin tavsiyesi üzerine Tiflis'e gitmiş ve orada Kafkasya Şeyhülislamı Ahund Ahmed Hüseyinzade ile görüşmüştür. Bu görüşmeden sonra onun tavsiyesi ile idarenin nezdinde bulunan medresede öğretmen olarak çalışmaya başlamıştır. Çalıştığı görevde saygı kazanan Abdüsselam Ahundzade, 1878 senesinde Kori (Qori) Muallimler Seminariyası'na Azerbaycan dili ve şeriat hocası olarak çalışmaya davet edilmiştir. Seminariyada dört yıl boyunca

⁴²⁴ İsgenderov-Mövlayi, *a.g.e.*, s. 170.

⁴²⁵ Nurullayev, *a.g.e.*, s. 52.

edebiyat ve şariat dersleri veren Abdüsselam Ahundzade, Azerbaycan halkının maarifleşmesi uğruna elinden geleni yapmaya özen göstermiştir.⁴²⁶

Kori (Qori) Muallimler Seminariyası'nda çeşitli halkların çocukları eğitim aldıklarından dolayı Abdüsselam Ahundzade, Kafkas halkının dillerini, özellikle Rus dilini öğrenme imkânı bulmuştur. Ders sırasında Rus dilini mükemmel bir şekilde öğrenen Abdüsselam Ahundzade, sadece doğu tarihinde değil, aynı zamanda Avrupa tarihi, matematik, astronomi, müzik, fıkıh vb. bilim alanlarındada uzmanlaşmıştır.⁴²⁷

Rus ordusunda çalışan ünlü Azerbaycan generallerinden M.K. Talışinski, A. Talışhanov, A. Şıhlinski ve dönemin tanınmış edip ve aydınlarından M.F. Ahundov, N. A. Kayıbov, F. Köçerli, S.M. Kanizade gibi kimseler Abdüsselam Ahundzade'nin en yakın arkadaşları olmuşlardır. Onlarla sık sık görüşen Abdüsselam Ahundzade Müslüman ve Rus aydınları arasında bir köprü rolünü üstlenmiştir.⁴²⁸

1893 senesinde Şeyhülislam Mirza Hasan Tahirzade'nin vefatından sonra onun yerine iyi bir adayın seçilmesi gerekiyordu. Yelizavetpol kazasından Ahund Nağı Kazızade önerilmiş, ancak onun iyi derecede Rus dilini öğrenmesi istenmiştir. Ama bütün çabalara rağmen Ahund Nağı Kazızade Rus dilini öğrenememiş ve bundan dolayı Müslüman âlim ve edipleri Abdüsselam Ahundzade'yi teklif etmişlerdir.⁴²⁹

Çarlık Rusyası pek istemese de, buna rağmen 1895 senesinde Abdüsselam Ahundzade Kafkas Müslümanlar Ruhani İdaresine başkan olarak tayin edilmiştir. Bir yıl sonra Güney Kafkasya'nın Sünni ve Şii Müslümanlarının siyasi durumu, dini ibadetlerinin seviyesi, Hıristiyan dindarlarına karşı tutum ve gelecek dönemlerde Ruhaniliğin teşkili ile bağlı olarak Kafkasya Genel Müdürlüğüne büyük hacimli bir rapor sunulmuştur. Dokuz bölümden oluşan ve Kafkas Sünni Müslümanlara ait olan "*Tavsiyename*" adlı bu belgede şu ifade yer almaktaydı: "*Krallar olmasaydı, insanların bazıları diğerlerini yerlerdi. Sürekli aralarında çarpışmalar ve rahatsızlıklar olur, birbirinin mallarına el koyarlar, miras ve namusuna helal getirmiş olurlardı*". Söz konusu belge Müftü Hüseyin Gayibov tarafından imzalanmıştır.

⁴²⁶ Nurullayev, *a.g.e.*, s. 53.

⁴²⁷ Memmedli, *a.g.e.*,s. 102.

⁴²⁸ Memmedli, *a.g.e.*,s. 102.

⁴²⁹ İsgenderov-Mövlayi, *a.g.e.*,s. 173.

Bölgenin Şii Müslümanlarının rehberi Ahund Abdüsselam Ahundzade tarafından imzalanan diğer “*Tavsiyename*” ise öncekinden çok az farklıydı. Her iki belgede de Hıristiyanlar ile Müslümanların dost ve yakın olmaları önerilmiş, tüm insanların Allah tarafından aynı kökten yaratıldığı, herkesin Âdem Peygamberin ve Havva’nın çocukları olduğu belirtilmiştir. Ayrıca belgede “*Majesteleri İmparatora*” secde etmek, dua etmek, Çarlık yönetimine saygıyla yaklaşmak tavsiye edilmiştir. Çarlık döneminde yazılan bu “*Tavsiyename*”ye karşı olan Abdüsselam Ahundzade imzalamak istemese de imzalayarak Çarlık Rusyası’na ve İmparatora karşı kendisinin sadakatli olduğunu göstermiştir.⁴³⁰

Şeyhülislam Ahund Abdüsselam Ahundzade 1907 senesine kadar (vefatına kadar) kusursuz çalıştığını dikkate alan Çarlık Rusyası onu III. derece “Stanislav”, III. ve II. derece “Anna” madalyaları ile ödüllendirmiştir. İslam öğretisini genişlettiği ve başarılı sonuçlar elde ettiği için Abdüsselam Ahundzade İran tarafından da IV. ve III. derece “Şiri Hurşid” madalyası ile ödüllendirilmiştir. 1896 yılında Çar II. Nikolay’ın taç giyme törenine katılan Şeyhülislam Abdüsselam Ahundzade ülkede İslam’ın da inkişaf etmesi için dua etmiştir.⁴³¹

1905 senesinde yaşanan Ermeni-Müslüman davasında Ahund Abdüsselam Ahundzade hem Şeyhülislam hem de büyük insan gibi bu husumeti yaratanlara ve iki komşu halk arasında katliam salanlara karşı mücadele etmeye başlamıştır. Her Azerbaycanlıyı sabır ve temkine çağıran Şeyhülislam Abdüsselam Ahundzade Ermeni aileler ile de görüşerek “Daşnaksütyün” partisi etkinliğini lanetlemiştir. Böylece Şeyhülislam Ahund Abdüsselam Ahundzade’nin sadece dini işlerle uğraşmadığını, aynı zamanda ulusal çıkarların müdafaası için de hareket ettiği anlaşılmaktadır.⁴³²

Abdüsselam Ahundzade Şeyhülislamlığı yanında sayısız bilimsel çalışmaların da yazarıdır. Şeyhülislam din, din bilimi, edebiyat, tarih ve öğretim metodolojisi ile ilgili

⁴³⁰ Nurullayev, *a.g.e.*, s. 53.

⁴³¹ Memmedli, *a.g.e.*, s. 104.

⁴³² Nurullayev, *a.g.e.*, s. 54.

kitaplar yazmıştır. O, “*Fars Dilinin Anahtarı*”, “*Kutsal Peygamberlerin Tarihi*”⁴³³, “*Kısa Dilbilgisi*”, “*Hatti-Talik ve Nastalik*” ve başka diğer eserlerin de yazarıdır.⁴³⁴

M.F. Ahundov’un yeni alfabe ile ilgili görüşlerini beğenen Abdüsselam Ahundzade okumaya yeni başlayan çocukların eğitimi için “*Kitab-ı Müallim’ül-Etfal*” adlı eser kaleme almıştır. Gençler ve çocuklar için yazdığı “*Semeşk*” adlı kitap ise, güzel yazma ve hikmetli sözlere adanmıştır.⁴³⁵

Beşinci Şeyhülislam Ahund Abdüsselam Ahundzade 1907 senesinde Tiflis’te 64 yaşında vefat etmiş ve Müslüman mezarlığına defnedilmiştir.⁴³⁶

⁴³³ Şeyhülislamın “*Kutsal Peygamberlerin Tarihi*” adlı eseri 1992 senesinde Azerbaycan Cumhuriyeti Elyazmaları Enstitüsü tarafından yayınlanmıştır. İsgenderov-Mövlayı, *a.g.e.*, s. 176.

⁴³⁴ XX. Yüzyılın başlarında onun “*En Güzel Fikirler Kitabı*”, “*Vaaz ve Nasihat*”, “*Hükümlerin Önemlisi*”, “*Cehalet Derdinin Dermanı ve tebavi yönteminin yorumu ve beyanı*”, “*Terbiye Kitabı*” Tiflis, Tebriz ve Tahran, şehirlerinde farklı zamanlarda neşredilmiştir. İsgenderov-Mövlayı, *a.g.e.*, s. 176.

⁴³⁵ Memmedli, *a.g.e.*, s. 107.

⁴³⁶ İsgenderov-Mövlayı, *a.g.e.*, s. 177.

SONUÇ

XIX. yüzyıl, Azerbaycan Türkleri için çok önemli siyasi ve dini değişikliklerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu bağlamda 1820'lerde mevcut olan hanlıkların yerine Rus vilayetleri kurulmuştur. Bunlar: Bakü, Derbend, Şeki, Karabağ, Şirvan ve Taliş'tir. Yönetim birimlerinin başına "naçal'nik" denilen askeri kumandanlar yerleştirilmiştir. Bu vilayetlerin sınırları, hanlıkların sınırları ile aynı olmuştur. İlk zamanlarda Şer'i mahkemeler de eski halinde bırakılmış ve Farsça yerel yönetim ve hukuk dili olarak kalmıştır. Ancak bu Çarlık Rusyası tarafında pek uygun görülmemiş ve 1841 senesinde kabul edilen reforma göre *tek tip sivil idare sistemine* geçilmiştir. Vilayetler "uyezdler"e dönüşmüş, sınırları ise eski hanlıkların sınırları dikkate alınmadan belirlenmiştir. Bu reform, aynı zamanda Azerbaycan'da eskiden beri var olan "mahaller" (yerleşik aşiret birimi)'in yerine "uçastoklar"ı getirmiştir.

Çarlık Rusyası'nın hâkimiyetinden önce Azerbaycan'da bulunan Müslümanların çoğu Sünnilerdi. 1830 senesinde Çarlık idaresi tarafınca yapılan sayıma göre Transkafkasya'da bulunan erkek Müslümanların sayısı 325 bin 201 kişiydi ve onların da 177 bin 736'sı Sünni, 120.674'ü Şii mezhebine mensuptu. 1848 senesinde yapılan sayıma göre ise Sünnilerin sayısında bir azalma olduğu görülmektedir. Sünni Müslümanların sayılarının azalmasının iki önemli nedeni olmuştur; İlki ülkenin kuzey kısmında Sünniliğin mühim merkezlerinden biri olan Dağıstan'ın ele geçirilmesi ve Sünnilerin Osmanlı Devleti'ne göç etmesidir. İkinci önemli sebep ise Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da ikamet eden Müslüman Türklerin Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerini kesmek amacıyla Sünniliği zapt etmesi ve Şiiliği kısmen de olsa özgür bırakması olmuştur. Çarlık Rusyası Şiiliği 1828 senesinde ve 1853-1855 senelerinde Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmıştır. Aynı zamanda bu politika, Dağıstan bölgesinde yayılan Rusya karşıtı direnişleri bastırmak için de uygulanmıştır. Buna karşılık olarak Sünniler, Osmanlı-Rus çatışmalarında Dağıstan'a destek olmuşlardır. Çatışmaların sonucunda Sünnilerin birçoğu Çarlık Rusyası'ndan göç etmişlerdir.

XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti, askeri ve ekonomik olarak büyük kriz geçiriyordu. Nitekim Balkanlar'dan bir bir gelen mağlubiyetler Osmanlı Devleti'nin Çarlık Rusyası karşısında bütün kuzey hattı boyunca zayıflamasına sebep olmuştur. Fakat bu durumuna rağmen Kafkasya'da yaşanan olaylara Osmanlı Devleti küçük çaplarda da olsa müdahale etmeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti, Kuzey Kafkasya'da Çarlık Rusyası'nın yayılmasını önlemek için askeri güce sahip olmadığından başka yollara başvurmuştur. Örneğin; Ferah Ali Paşa ile birlikte Kuzey Kafkasya'ya bir heyet göndermiştir. Ali Paşa bir misyoner şeklinde bu bölgeyi dolaşmış, bölgede ikamet eden halkın İslami kimliğini ön plana çıkarmış ve böylece Kafkasya'da İslam'ın yayılmasında etkili olmuştur. Çarlık Rusyası'nın bölgede giriştiği yayılma sürecine karşı da yerel direniş odakları oluşturmaya başlamıştır. Bunların en önemlilerinden biri Kuzey bölgede Sünniler tarafından yapılmıştır. Osmanlı Devleti bu girişimleri kısıtlı imkânlarına rağmen desteklemeye çalışmıştır. 1837 senesinde Şeyh Şamil'in çağrısı üzerine Guba'da 12 bin Müslüman, Çarlık Rusyası'na karşı silahlanmıştır. Fakat ne yazık ki isyan, Şirvan'daki Şiilerin oluşturduğu yerli milisler tarafından bastırılmıştır. Bilinçli şekilde Müslümanlar arasında ayrışma tohumları ekilmiş ve Azerbaycan topraklarında Şiilik ön plana çıkarılmıştır. Sünni olan halkın Osmanlı Devleti'ne karşı mesafeli davranması hedeflenmiştir. Hatta mümkünse Osmanlı Devleti'ne karşı tavır almaları istenmiş fakat İran ile ilişkileri belli ölçüde teşvik edilmiştir. Osmanlı Devleti ile olan ilişkilere de yasaklar konulmuştur. Çar ordularının Osmanlı Devleti veya İran karşısındaki en ufak başarısında halktan, Rus orduları ve Çar için dualar okunması ve mescitlerde vaaz verilmesi talep edilmiştir.

Çarlık Rusyası, hâkimiyeti altında olan diğer coğrafyalarda olduğu gibi Azerbaycan'da da halkı Osmanlı Devleti ve İran etkisinden uzak tutmak istemiştir. Sınırların güvenliğini sağlamak için de sınırlarda Ermeni, Alman, Hahol ve Malakan göçmen köyleri oluşturmuştur. Bu göçmenlerin yerleştirilmesini kolaylaştırmak için Muhaceret Müdürlüğü kurulmuştur. Bu bağlamda Gence'de ve Mugan'da Handolf, Malagon, ve Slovakiya adlarıyla Hıristiyan köyleri ortaya çıkmıştır. Bu uygulanan politikasının diğer nedeni de Azerbaycan'da yaşayan İran nüfusunu ortadan kaldırarak, Rus nüfusu buralara yerleştirmek olmuştur. Ancak Azerbaycan'da Farsçanın ve İran kültürünün etkisi uzun süre devam etmiştir.

Çarlık Rusyası'nın hanlıklarının kaldırılması, Azerbaycan toplumunda da önemli değişiklere neden olmuştur. Yeni dönemde Azerbaycan'ın soylu ve zengin aileleri çocuklarını dini okulların yerine Rus okullarına göndermişlerdir. Çarlık Rusyası'nın eğitim ve dil politikası sayesinde Rusça zorunlu hale gelmiştir. Türk çocuklarına Rus dilini ve Rus kültürünü öğretmek amacıyla özel okullar açılmıştır. Büyük şehirlerde Rus okulları yanında mevcut olan medrese ve camilerde de Rusça eğitim zorunlu hale getirilmiştir.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan milli burjuvazi temsilcilerini birleştiren vakıfların maddi desteğiyle eğitim yuvaları açılmıştır. Bu çalışmalar doğrultusunda, kültür ve eğitim, özellikle de din alanında Osmanlı Devleti'nden yardım istenmiştir. İstanbul'dan getirilen matbuat malzemeleri ile Türk dilinde basım yapan matbaalar kurulmuştur. Yeni açılan milli okullarda ders vermek üzere Osmanlı Devleti'nden hocalar getirilmiştir. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nden din adamlarının gelmesi ve dini kitapların temin edilmesi sonucunda dini hayatın canlanması da müşahede edilmiştir.

Azerbaycan'da Müslümanlara yönelik yapılan bütün bu uygulamalara rağmen halk kendi gayretleriyle milli ve manevi uyanışa nail olmuşlardır. XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'dan ve Çarlık Rusyası'ndaki başka Müslüman kesimden (Kazan Türkleri) Türkiye'de kültürel gidişata katkı sağlayan çok sayıda aydın ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda bu zor ve karışık dönem, bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin fiili ve fikri kurucularını da doğurmuştur.

Genellikle karanlık ve muğlâk olan Azerbaycan'ın XIX. yüzyıl tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgiler bulmak oldukça zordur. Bu dönemin dini hayatı hakkında ise az ve gayr-ı resmi bilgiler içermektedir. Buna rağmen biz elimizden geldiğince kaynaklar ışığında Azerbaycan'ın XIX. yüzyıl Osmanlı, Çarlık Rusya ve İran ile dini ilişkilerini ortaya koyduk. Bizim çalışmamız, dönemin dini ilişki hayatını her açıdan gözler önüne sermemizi sağlamıştır. Çalışmamız bu alanda çalışacaklara yol gösterecek bir çalışma olmasını temenni ediyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

KİTAPLAR

ADAM Baki, Dinler Tarihi el Kitabı, Grafiker Yayınları, Ankara, 2005.

AGABALİ Mirzade Mustafa Fahreddin, Hümayi-Arş Karabağlı Şeyh Hemze Nigarinin Mankıpnamesi, (haz. Mehmet Rıhtım), Kafkaz Araştırmalar Enstitü Neşri No 26, Bakı, 2015.

AĞALAR Mirze, Şirvan'a Bine Gelem, Borçalı Neşriyat-Poligrafiya Müessesesi, Bakü, 2004.

AĞAOĞLU Ahmet, Altmış Yeddi Yıl Sonra, Zerbamat Matbaası, Ankara, 1940.

AĞASIYEV İkrım, XVIII Esrin Sonu-XX esrin Evvellerinde Almanların Qafqazda Meskûnlaşması, Tehsil, Bakı, 2009.

AHUNDOV Ehliman, Kaçak Nebi, Azərbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1961.

AKÇURA Yusuf, Türkçülük, Türkçülüğün Tarihi Gelişimi, Özdemir Basın Evi, İstanbul, 1978.

AKYÜZ Yahya, Türk Eğitim Tarihi, Pegam Akademi Yayınları, Ankara, 2003.

ALİYEV F.M., Antiiranskiy Vistupleniya i Borba Protiv Tureckoy Okkupacii v Azerbaydjane v Pervoy Polovine XVIII veka, Elm Yayınları, Bakı, 1975.

ARAPOV D.YU., Nepravoslavnyye Religii V Sisteme Upravleniya Rossiyskoy İmperii – Gosudarstvennoye Upravleniye, İstoriya İ Sovremennost', Moskova, 1997.

ARAPOV D.Yu., Sistema Gosudarstvennogo Regulirovania slama v Rossiyskoy İmperii(poslednayatret XVIII nachalo XX vv.), Moskva, 2004.

- ARIK Durmuş, Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar), Aziz Adanç Yayınları, Ankara, 2005.
- ASLAN Betül, I.Dünya Savaşı Esnasında ‘Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine ‘Kardeş Kömeği’ (Yardımları) ve Bakü Müselman Cemiyet-i Hayriyesi’. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- AŞURABEYLİ Sara, Bakü Şehrinin Tarihi, ADN, Bakü, 1998.
- ATTAR Aygün - ŞİMŞİR Sebahattin, Türkiye’de Yaşayan Azerbaycan Türkleri, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013.
- ATTAR Aygün, Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2005.
- AVTANDİL Ağababa ve NİZAMİ Memmedcanlı, Ağababa Folklorundan Nümune, Yazıcı, Bakü, 1994.
- BABAŞLI Memmedali, Çarlık Rusyası Döneminden Günümüze Azerbaycan’da Din-Devlet İlişkileri, Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, Isparta, 2007.
- BAKIHANOV Abaskulu Ağa, Gülüstani-İrem, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyatı, Bakü, 1951.
- BAYKARA Hüseyin, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul, 1975.
- BROKGAUR F.A.-EFRON İ.A., Entsiklopedicheskiy Slovar, T. II A, Semenovshaya Tiopitografiya (İ. A. Efrona), Spb, 1891.
- BÜNYATOV Ziya - YUSİFOV Yusif, Azerbaycan Tarihi (En kadim Zamanlardan XX asradek), Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakı, 1994.
- BÜNYATOV Ziya, Azerbaycan Tarihi, Çırağ Yayınları, Bakü, 2009.
- CAFEROĞLU Ahmet, Azerbaycan, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1940.
- CAMIİ Abdurrahman, Nefehatü’l-Üns, Çev; Kamil Candoğan, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1971.

- CEFEROV Nizami, Türk Halk Edeviyatı, Kitab-ı Dede Korkut, Bakı, 2006.
- CORNELL Svante E., The Politicization of İslam in Azerbaijan, Central Asia- Caucasus İnstitute Silk Road Studies Profram, Washington, 2006.
- ÇADIRCI Musa, Türkiye’de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme, Belleten, XXXIV/135, Ankara, 1970.
- ÇELİK Sebahattin, Abbasiler Döneminde Hurremiye Mezhebi ve Babek İsyanı, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Balıkesir, 2006.
- DADAŞZADE Memmed, Azerbaycan halkının orta esr menevi medeniyeti, Elm, Baku, 1985.
- DAVUD Ebu, Akzıye, 2-3, Nesai, Adabul Kudat, 4.
- DEHKHODA Aliakbar, Luğetname-i Dehkhoda, C. I-XV, Tehran, 1998.
- DEVLET Nadir, Çağdaş Türk Dünyası, Marmara Üniversite Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1989.
- DEVLET Nadir, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1985.
- DOGAN Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.
- DVORNİK Francis, Konsiller Tarihi İznik’ten II. Vatikan’a, (çev, MehmetAydın) Türk Tarihi Kurumu, Ankara, 1990, s.16.
- EFENDİZADE Mehmed Şerif, Azerbaycan ve İnkılabı, Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1921.
- EHMEDOV Hüseyin, XIX asır Azerbaycan mektebi, Te’sil Yayınevi, Bakı, 2006.
- HÜLVİ, Mahmud Cemaleddin Lemazat-ı Hulviyye/Ez Lemeat-ı Ulviyye Halveti Büyüklerin Tatlı Halleri, Semerkant Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- ELİYARLI Süleyman, Azerbaycan Tarihi Üzere Kaynaklar, II. Baskı, Bakı, 2007.
- ERAYDIN Selçuk, Tasavvuf ve Tarikatlar, İFAV yayınları, İstanbul, 2016.

- TABERÎ, Ebu Ca'fer Muhammed Bin Cerir'üt-Taberi, Tarih-i Taberi, C. IV.
- TABERÎ, Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük, tah. M. Ebu'l-Fazl, İbrahim Beyrut, 1976, C IV.
- FERAHANÎ Mirza Muhammed Huseyin, Safername-yi Mirza Muhammed Huseyn Huseyni Ferahani, Mesud Golzari nşr., Tahran, 1362.
- FRANÇOİS Georgeon, Azerbaycanlı Bir Aydınım İlk Adımları: Ahmed Ağaoğlu Fransa'da (1888-1894), Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930), Seçilmiş Makaleler, Çev: Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2006.
- GÖMEÇ Saadettin, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara, 1978.
- GÖYÜŞOV R., Azerbaycan Arkeologiyası, Bakü, 1985.
- GRİBOYEDOV Aleksander Sergeyeviç, Soçineniya v Dvuh Tomah, İzdatelstvo 'Pravda' T. 2, Moskova, 1971.
- GÜNGÖR Erol, Tarihte Türkler, Ötüken, İstanbul, 1999.
- GEMİCİ Nurettin-TOKER Hikmet, Hatıra-i Atıf, TBMM Basımevi, İstanbul, 2016.
- HACINSKİ İskender Bey, Qubalı Feteli Xanın Heyatı, Azerbaycan Ssr Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı, 1959.
- HAKYEMEZ Cemil, Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı, Kitap yayınevi, İstanbul, 2014.
- HALİLİ Faris-CELİLİ, Mehemmed Mehemmed Mevlana İsmail Siraceddin Şirvani, Adiloğlu Neşriyyat, Bakı, 2003.
- HANBEL Ahmed b., Kitabü'z-Zühd, çev; Mehmet Emin İhsanoğlu, İz Yayıncılık, 2015.
- HAŞİMİYAN Hadi, Tebriz ve Ferheng-i Teşeyyül, Tebriz Neşr, Tebriz, 1393 (2014).
- HÜSEYİNLİ Resul, Azerbaycan Ruhaniliyi (Hanlık çağından Sovyet İşgaline kadar olan dönem), Bakü, 2002.

- HÜSEYİNLİ Resul, Azerbaycan Ruhaniyyi XVII. Yüzyılın Sonu XIX. Yüzyılın Ortalarında, Kür Yayınları, Bakü, 1996.
- İSMAİLOV El'dar, Ocherki Po İstorii Azerbaydzhana, İzdatel'stvo Flinta, Moskva, 2010.
- İREVANLI Sevil Abbasoğlu, Kafkaslardaki Kıyım ve Sürgünler Batı Azerbaycan'da Rus ve Ermenilerin Yaptığı Soykırım, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2015.
- İSGENDEROV Anar - MÖVLAYİ Adil, Şeyhülislamlığın Tarihi, Elim ve Tehsil 2016.
- İSMAİL Mahmut, İstoriya Azerbaycana, El Atası, Bakü, 1994.
- İSMAİLZADE D. İ., Russkoe Krestyanstvo v Zakavkaze 30'e Godı XIX-Naçalo XX v., İzdatel'stvo Nauka, Moskva, 1982.
- İSMAİLZADE D.İ., Graf İ. İvorontsov- Daşkov, Namestnik Kafkazskiy, Zao Tsentropoligraf, Moskva, 2005.
- İVANOVIÇ Greç Nikolay, Zapiski O Moey Jizni, Academia, Moskva-Leningrad, 1930.
- KAGANKATVATSİ Moiseya, İstoriya Agvan, V Tipografii İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg, 1861.
- KARADENİZ Yılmaz, İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı 1795-1925, Bakış Yayınevi, İstanbul, 2006.
- KIRZIOĞLU M. F., "Dede Korkut Oğuznameleri" Işığında Karapapaklar Borçalı-Kazak Uruğu'nun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış, Erzurum, 1972.
- KNİSH Aleksandr Dmitrievich, - MATOCHKİNA Anna İforevna, Shiitskiy İslam: Uchebnoe Posobie, Presidentskaya Biblioteka, Sankt-Peterburg, 2016.
- KOVALEVSKİY P.İ., İstoriya Zavoevanie Kavkaza, T.1. Sank-Peterburg, 1915.
- KÖPRÜLÜ Mehmed Fuad, Anadolu İslamiyet, Akçağ Yayınları, İstanbul, 2005.
- KÜTÜKOĞLU Bekir, Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri 1578-1590, İstanbul Edebiyat Fak Matbaası, İstanbul, 1962.

- LEMERCİER-QUELQEJAY Chantal, Kuzey Kafkasya'da Tarikatlar, çev.: Osman Türer, Ankara, 1988.
- LISTSOV V. G., Perdskiy pohod Petra I. 1722-1723, İzdatel'stvo MGU, Moskva, 1951.
- LİVİN A. M., Palomnichestvo Russkikh Musul'man s Sanitarnoy Tochki Zreniya, SPb, 1898
- LİYARLI Süleyman, Azerbaycan Tarihi(Uzak Geçmişten 1870'li yıllara kadar), Azerbaycan Yayın Evi, Bakü, 1996.
- MAKHAN'KO-VARFOLOMEY M. A., ap. // Pravoslavnaya entsiklopediya. T. 6. / Podred. Patriarkha Moskovskogo i vseyaRusiAleksiya II.,Moskva, 2003.
- MAMEDOVA Farida, Kavkazskaya Albaniya i Albanı, Tsentr İssledovaniy Kavkazskoy Albanii, Baku, 2015.
- MAMEDOVA, Farida Politicheskayaİstoriya İ
İstoricheskayaGeografiyaKavkazskoyAlbanii, Elm, Baku, 1986.
- MARKS Karl - ENGELS Fridrik, Socineniya, T. 21.
- MARKS Karl - ENGELS Fridrik, Soçinenie, 2-e İzdanie, T.9.
- MCCARTHY J., Ölüm ve Sürgün. Osmanlı Müslümanların Etnik Kıyımı (1821-1922), Çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- MEHMETOV İsmail, Azerbaycan Tarihi, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1993.
- MEHMETOV İsmail, Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı. (Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi), Ötüken, İstanbul, 2009.
- MEHMETZADE Mirza Bala, Azerbaycan Türk Matbuası, Azerneşir, Bakü, 1922.
- MEMMEDLİ Hüseyingulu Memmed oğlu, Kafkazda İslam ve Şeyhülislam, 'MBM' matbası, Bakü, 2005.
- MEMMEDOVA İrade, Rusya ile İran Arasında Azerbaycan (Lenkeran Hanlığı), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011.

- MİOSLAVSKLY G. V., PETROSYAN Yu. A., PİTROVSKİY M. B., PROZOROV S. M.,
İslam: Entsiklopedicheskiy Slovar, Nauka. Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy
Literaturı, Moskva, 1991.
- MUHSİN Abdulhamid, İslam'a Yönelen Yıkıcı Hareketler, terç: M.S. Yeprem, H. Güleç,
Ankara, 1984.
- MUHSİN Abdulhamit, Cemaleddin Afganı Hayat ve Etrafındaki Şüpheler, ter: İ. Sarmış,
Ankara, 1991.
- MUSEVİ T.M., Orta Asır Azerbaycan Tarihine Dair Farsdilli Senedler, Bakı 1977, s. 46.
- MUSTAFAYEV Qadim, XX Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da İslam İdeolojisi ve Onun
Eleştirisi, Bakü, 1973.
- MUSTAFAYEVA Nise, Güney Azerbaycan Hanlıkları, Azərneşr, Bakı, 1994.
- NE'MET Meşedihamım, Azerbaycan'da Pirlər, Azerbaycan Devlet Neşriyeti, Bakü, 1992.
- NE'MET Meşedihamım, Azerbaycanda Pirlər, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakı, 1992.
- NİETZSCHE Friedrich Wilhelm, "Böyle Buyurdu Zerdüş", Panama Yayıncılık, İstanbul,
2010.
- NURİYEVA İrade, Azerbaycan Tarihi (En Kadim Zamandan XXI asrın başlarına),
Mütercim neşriyatı, Bakü, 2015.
- NURULLAYEV Hacı Fuad İzeet Oğlu, Hacı Allahşükür Paşazade, Şyhülislmalığım Zirvesi,
Nurlar Neşriyatı Poligrafiya Merkezi, Bakı, 2014.
- NUSRETOĞLU Telman, Azerbaycan'da Rus Kilisesi ve Rusçuluk Faaliyetleri 1828-1905,
Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 21-22.
- PİRİYEV Vagif, Azerbaycan'ın Tarihi Siyasi Coğrafiyası, Muallim Neşriyatı, Bakü, 2006.
- POPOV M., Slaovar İnostrannih Slov, voshedshih v Upotreblenie v Russkom Yazıke,
Tipografiya Tovaritshistva İ. D. Sıtina, Moskva, 1911.
- RESULZADE Mehmet Emin, Çağdaş Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1991.

- RESULZADE Mehmet Emin, O Panturanizme V Svyazi S Kavkazskoy Problemoy, Paris, 1930.
- RIZA Gali, Hacilarga Rafiyk Yahud Hacilarının Aldandıklarını Beyan ve Aldanmayencha Yürürge Tugryı Tarik", Elektro-Tipografiya "Ürnek", Kazan, 1909.
- RÜSTEMZADE Rüstem, Koroglu Neveleri, Elesgeroğlu Neşriyatı, Gence, 2006.
- RÜSTEMZADE Rüstem, Yeddi Destan, Azərneşr, Bakü, 1989.
- RYBAKOV S.G. Ustroystvo İ Nuzhdy Upravleniya Dukhovnymi Delami Musul'man V Rossii, Pg. 1917.
- SAKAL Fahri, Ağaoğlu Ahmed Bey, Türk Tarihi Kurumu. Ankara, 1999.
- SARAY Mehmet, Atatürk ve Türk Dünyası, 'Türkiye ve Türkiye Haricinde Yaşayan Türkler', Acar Yayınları, İstanbul, 1988.
- SARAY Mehmet, Azerbaycan Türkleri Tarihi, Nesil Matbaacılık, İstanbul, 1993.
- SARAY Mehmet, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.
- SARAY Mehmet, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875), İstanbul, 1984.
- SARAY Mehmet, Türk İnan Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1990.
- SARIKÇIOĞLU Ekrem, Dinler Tarihi, Otağ Yayınları, İstanbul, 1983.
- SAYDAM Abdullah, Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.
- SEYİDOV Mirali, Azerbaycan Halkının Soy kökünü Düşünürken, Yazıcı Yayınları, Bakü, 1989.
- SHAVROV Nikolay Nikolayevich, Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazy: Nastoyashaya Rasprodazha Mugani, Tipografiya Redaksii Periodicheskikh İzdaniy Ministerstva Finansov, Spb, 1911.

- SİBGATULLİNA Al'fina, Kontakty Tyurok-Musul'man Rossiyskoy i Osmanskoy İmperiy na Rubezhe XIX-XX vv., İzdatel'stvo İstok, Moskova, 2010.
- SUMER Faruk, Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.
- SWIETOCHOWSKİ Tadeusz, Russian Azerbaijan 1905-1920 The Shopping of National Identity in a Muslim Community, Combridge University Press, 1985.
- SWIETOCHOWSKİ. T, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe: Rus Azerbaycan (1905-1920), Çev. Nuray Mert, Bağlan Yayıncılık, İstanbul, 1988.
- ŞAHMERSİ Perviz Zara, Azerbaycan İran-i ve Azerbaycan Kafkas-i, İhtar Nerşiyat, Tebriz, 1999.
- ŞAVROV N.N., Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazye: Predstoyaşaya Rapradaja Mugani İnarodsam, SPb, 1911.
- TAGİYEV F.A. İstoriya Goroda Baku v Pervoy Polovine XIX Veka (1806-1859), ELM, Baku, 1999, s. 155.
- TOSUN Neced, Bahaeddin Nakşben: Hayatı, Görüşleri, Tarikatı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2002.
- ULUDAĞ Süleyman, Tasavvuf İlmine Dair-Kuşeyri Risalesi, Çev; Abdülkerim Kuşeyri, Dergâh Yayınevi, İstanbul, 2012.
- VELİYEV Seyran, Drevniy, drevniyAzerbaydzhan: istoriko-geograficheskiyeočerki, Gyandzhlik, Baku, 1983.
- YERASİMOS Stefanos, Tavernier Seyahatnamesi (Stefanes Yerasimosun Anısına), çev; Teoman Tunçdoğan, Kitap yayınevi, İstanbul, 2006.
- YEROSKİN Nikolay Petroviç, Krepostniceskoe Camoderjavie i yeko Politiceskiye İnitutiti (Pervaya Polovina XIX veka), Mısıl, Moskova, 1981.
- YEŞİLOT Okan, Hacı Zeynelabidin Tagiyev, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.
- YUNİTSKİY A., İstoriya Tserkvey İ Prikhodov Bakinskoy Gubernii, Baku, 1906.

YUNUSOV Arif, Azərbaycan'da İslam, Bakı, 2004.

ZAGİDULLİN İldus, İslamskie İnstitutı v Rossiyskoy İmperii: Meçeti ve Evropeyskoy Çasti Rosii i Sibiri, Tatarskoe knizhnoe izdatelstvo, Kazan, 2007.

ZENKOVSKY Serge A., Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık, çev. İzzet Kantemir, Üçdal Neşriyatı, İstanbul, 1967.

Azerbaycan Tarihi, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1994.

İstoriya Azerbaycana, T II, Baku, 1960.

İstoriya Azerbaydzhana. Uchebnik, İzd-vo BGU, Baku, 2016.

Nigari Divan, (Hazırlayan Azmi Bilgin), Kültür Eserleri, Ankara, 2011.

Polnoe Sabranie Zakonov Russiyskoy İmperii s 1649 goda, T. LVII, Sank-Petersburg, 1872.
D. 50680.

Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda, T. XXII, Sank-Peterburg 1830,
D. No:16710.

Prisoedinenie Azerbaycana k Rossii, Baku, 1955.

Turkmenchayskiy mirniy dogovor mejdu Rossiey i İranom, Sbornik arhivnih dokumentov,
Russkaya Kniga, Moskva, 1992.

Türkiye Dışında Türk Edebiyatları Antolojisi I. Azerbaycan Türk Edebiyatı, Kültür
Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

AKPINAR Yavuz, “Zerdabi”, T.D.V. İslâm Ansiklopedisi, I-XLIV, C. VI, İstanbul, 1997,
ss. 362-363.

ALGAR Hamid, “Ahundzâde, Mirza Feth Ali”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, C. II,
İstanbul, 2005, ss. 186-190.

- ALGAR Hamid, “Ahund”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, C.II, İstanbul, 1989, s. 185.
- ALGAR Hamid, “Molla”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, C. XXX, İstanbul, 2005, ss. 238-239.
- APAK Âdem, “Şuubiyye”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, C. XXXIX, İstanbul, 2010, ss. 244-246.
- ATAR Fahrettin, “Kadı”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, C. XXI, İstanbul, 2001, ss. 66-69
- BİLGİN Azmi, ‘Nigari’, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, C. XXXIII, İstanbul, 2007, ss. 85-87.
- BEYDİLLİ Kemal, “İmam, Osmanlı Devleti Devleti’nde İmamlık”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, C. XXII, İstanbul, 2000, ss. 181-186.
- BİLGİLİ Ali Sinan, “Azerbaycan Türkmenleri Tarihi”, Türkler Ansiklopedisi, Ankara, 2002, C VII, ss. 21-43.
- İPŞİRLİ, “Şeyhülislam”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, C. XI, İstanbul, 2010, ss. 91-96.
- KÜÇÜKAŞCI Mustafa Sabri, “İmam”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, C. XXII, İstanbul, 2000, ss. 178-181.
- MERCİL, “Buveyhiler”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, C. VI, İstanbul, 1992, ss. 496-500.
- ORTAYLI İlber, “Kadı, Osmanlıda kadı”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, C. XXIV, İstanbul, 2001, ss. 69-73.
- Azerbaycan Sovyetler Ensiklopediyası, “Zerdüş”, C. IV, Bakü,1980, ss. 323–324.
- Azerbaycan Milli Ansiklopedisi, “Baptisteri”, C. I, Elmi Merkezi, Bakı, 2009, ss. 153-158

ARŞİV BELGELERİ

Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi, Fond 875, opisane 1, delo 3, List 5.

ADTA, F.875, op. 1, d. 3, L. 23.

Azerbaycan Respublikası Merkezi Devlet Arhivi (ARMDA), fond 63, siy 1, iş 14, v. 574.

ARMDA, fond 63, siy 1, iş 14, v. 12-46.

ARMDA, f. 130, siy. 1, iş 12, v. 23.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Humayun, No:324-B.

BOA, Hattı Humayun, No. 1760/a.

BOA, Hattı Humayun, No. 6677/A.

BOA, Hatt-ı Humayun, No: 36217

BOA, Hatt-ı Humayun, No: 44593.

Gürcistan Merkezi Devlet Tarih Arhivi, fond 2, siy. 1, iş 1992, v.1.

MAKALELER

ABDULLAYEV Mehman, Rusya İmparatorluğunun Kuzey Azerbaycan'daki Sömürge Politikasının Antitürk ve Antimüslüman Mahiyeti, Turan Stratejik Araştırma Merkezi Dergisi, 2011, C. 3, Sayı. 12, ss. 100-107.

AĞAYEV Elnur, “Seyyah Karçınzade Süleyman Şükrü'nün Gözüyle Azerbaycan”, Karadeniz Araştırmaları, Güz, 2010, S 27, ss. 105-139.

AĞAYEV Seymur, YAMAK Nebiye, “Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkelerinde Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri”, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, C 23, S 4, Erzurum, 2009, ss. 179-204.

AKDEMİR Ayşegül, İran'da Eğitimin Tarihçesi, İstanbul 2001, Eğitim Yazıları, S 19, s. 141-147

- ALİZADE Orhan, 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası, Akademik Bakış, C 4, Sayı 7, 2010, ss. 105-114.
- ALP Alper, Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi, Akademik Bakış, C. 7, Sayı 13, Ankara, 2013, ss. 117-126.
- ARSLAN İsmayıl, XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti İmparatorluğunda İmamlar, Muhtarlar ve Köylüler: Balıkesir Örneği, Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 8, Sayı 13, Bursa, 2007, ss. 235-248.
- ATEŞ Abdurrahman, Nadir Şah Afşar'ın Ölümünden Sonra İran'da Hâkimiyet Mücadeleleri Ve Osmanlı Devleti'nin İran Politikası, AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Afyon, 2006, ss. 53-64.
- BABAŞLI Memmedali, Çarlık Rusyası Döneminden Günümüze, Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkileri, SDÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, Isparta, 2007, ss. 217-224.
- CAFEROĞLU Ahmet, Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesi İzleri, Azerbaycan Yurt Bilgisi, S 11, İstanbul, 1932, s. 365.
- CAN Cahit, Zerdüşçülük, Zerdüş ve Hukuk (Avesta), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Ankara, 1968, S 1, C 25 ss. 273-288.
- Cengiz Mürselov, Azerbaycan Dini İnanışlarına Genel Bakış, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C IV, S 8, Bingöl, 2012, ss. 48-70
- ÇAPRAZ Hayri, Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2011, S 24, s. 51-78.
- GASIMOV Zaur, 'A Short Sketch of One Century of Azerbaijani Historical Writing', Caucasus Analytical Digest, Fesearch Centrefor East European Studies, Bremen, 2009, S 8, ss. 5-9.
- GÖL Hacer, Geçmişten Günümüze Azerbaycan, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C V, S 1, 2016, ss. 153-170.

- KOCACIK F.-ESER M., Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler (Sivas İl Örneği), Zeitschrift für die Welt der Turken, S 2, 2010, ss. 187-196.
- LATİFOVA Elvira, Türkler ve Kafkasya, Turan-San, Ankara, 2012, S 14, s. 84-93.
- MANİZHEH Sadri, Kaçar Hanedanı Döneminde İran'da Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinin Değişmesi ve Yeni Okulların Açılışı, Belleten, C LXXVII, S 279, 2013, ss. 653-670.
- MOLAYİ Adil, Du-Garn Müğavemeti Âlim-i Dini Kafkas Der-beraberi Kofro-elhad ve Diktatori, Tarikhdar Ayiyne-ye Pazhuhesh, Vol. 9, No 1, Tehran, 2012, ss. 102-121.
- MURADOVA Firuza, Naskal'nıe Risunki Gobustan, İrs Nasledie, S 36, Bakü, 2008, ss. 10-17.
- NAYEB PUR Mohommad, Monasebat İran ve Rusiye Dar-Garn Nozdahom, Kitab Tarikh ve Coğrafya, Pezhuheşgah Ulum Ensani ve Motaleat Farhangi, Tehran, 2008, ss. 18-29.
- RIHTİM Mehmet, IX-XIX. Asırlar Azerbaycan Kültür Tarihinde Tasavvufi Hareketler, Avrasya Etüdüleri, S 35, Ankara, 2009, ss. 33-60.
- SARIKAYA M. Saffet, Dini ve Siyasi Bakımdan Osmanlı-İran Münasebetleri, Türk Kültürü Araştırmalar Dergisi, S 363, Ankara, 2011, ss. 406-422.
- SİVRİOĞLU Ulaş Töre, Sasani İmparatorluğu Döneminde İran, Mezopotamya ve Kafkasya'da Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C 3, S 10, 2016, ss.24-87.
- SOOFİZADEH Abdolvahid, "I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açından Değerlendirilmesi", Tarih Araştırmalar Dergisi, C 32, S 54, ss.183-194.
- TAGİEV Kövser, Siyasi Tarihi Bağlamında Azerbaycan'da Din Eğitiminin Gelişimi, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C 6, S 28, Samsun, 2013, ss. 380-389.

TEPEKAYA Muzaffer, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya’dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağı’na Göçler”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C VI, S 2, İzmir, 2006, ss. 463-480.

YEŞİLOT Okan, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S 36, Erzurum, 2008, ss. 187-199.

ZEVAKİN Ye. S. Azerbaydzhan v nachale XVIII veka, izdatel'stvo Obshchestva issledovaniya i izucheniya Azerbaydzhana, Baku, 1929, No 8, vıpusk 4.

TEZLER

AHMEDİ Enamullah, Cemaleddin Afganinin düşünce Dünyası basılmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2012.

ATEŞ Abdurrahman, Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri, SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta, 2001.

ÇETİN Ayhan, Ahmet Ağaoğlu'nun Din ve Toplum Anlayışı, TC Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2011.

İPEK, Ali, İlk İslam Döneminde Azerbaycan, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1999.

NABİYEV Zülfikar, Azerbaycan'da Tasavvufi Hareketler, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tasavvuf Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004.

RIZAYEVA Vefa, XIX Yüzyıl Sonu ve XX Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Toprak Mülkiyeti, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2000.

YEŞİLOT Okan, Hasan Melik Zerdabi'nin Hayatı ve Faaliyetleri, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 2003.

DİĞER KAYNAKLAR

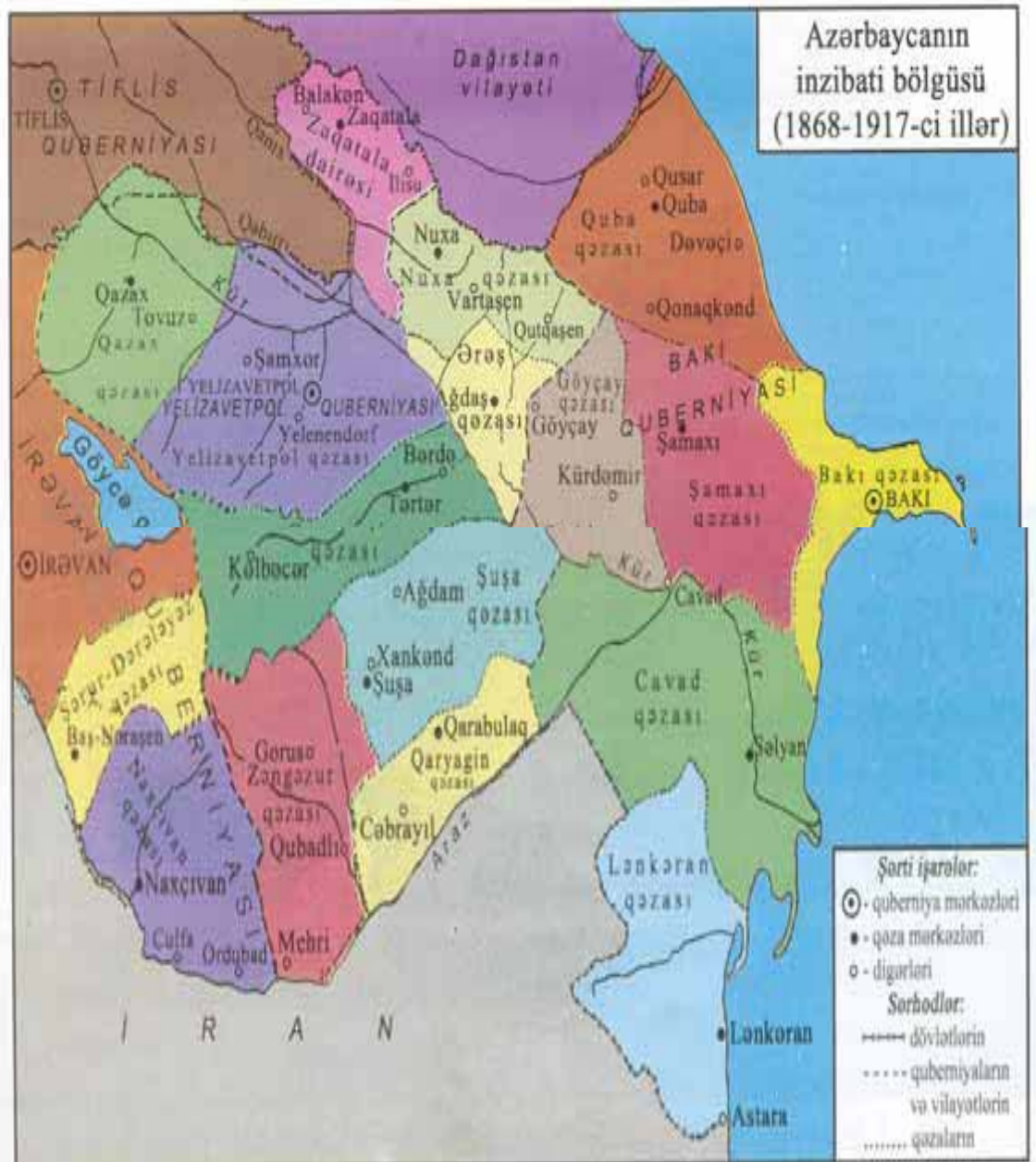
Dimitri Arapov, Upravleniye Dohovnimi Delami Musulman Kavkaza v Rossiskoy İmerii.

<https://www.runivers.ru/lib/reader/144527/>

Ofog Houza Dergisi, S 177, Gom 2007

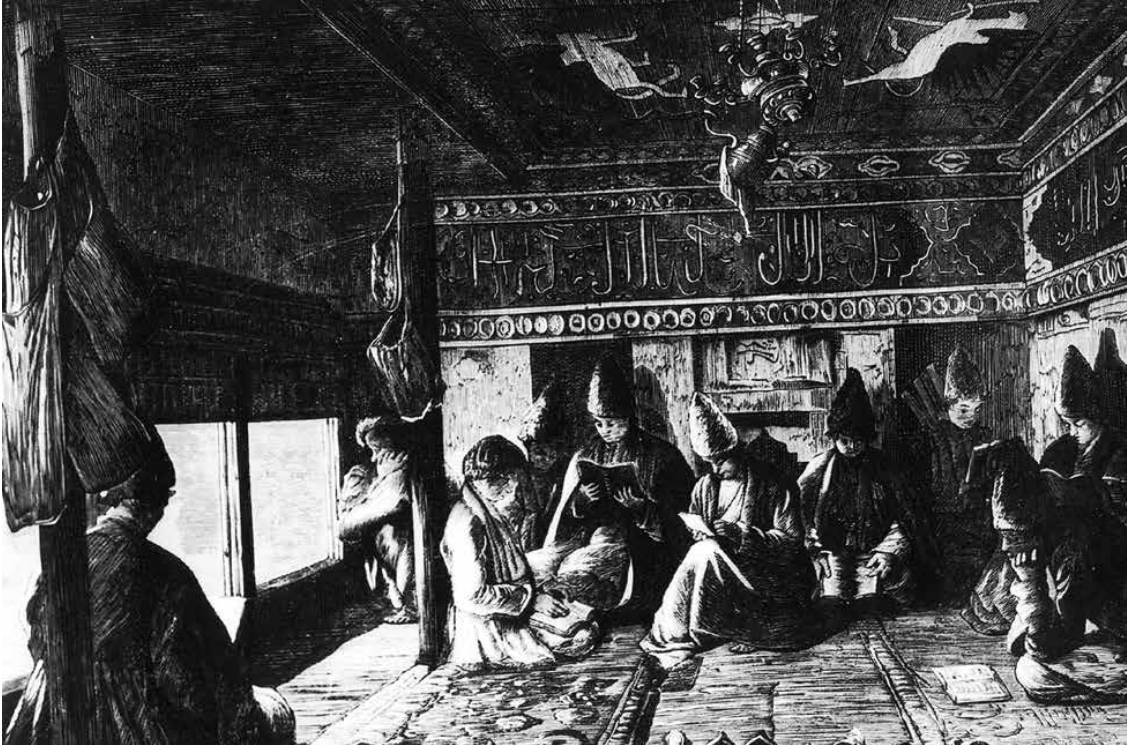
آشنایی اجمالی با حوزه علمیه

EK I

1868- 1917 yıllarında Azerbaycan'ın idari bölgeleri

EK II

Şuşa'da Tatar Okulu

ЕК III

В Ъ Д О М О С Т Ъ			
О ЧИСЛѢ УЧАЩИХЪ И УЧАЩИХСЯ ВЪ УЧЕБНЫХЪ ЗАВЕДЕ-			
НІЯХЪ ЗАКАВКАЗСКАГО КРАЯ.			
Названіе заведеній.	Числ. уча- щихъ	Число учащих ся.	Время открытія заведеній.
<i>Въ Тифлиси.</i>			
Гимназія	17	432	1840 года.
Уѣздное училище	8	182	1 Сент. 1836 г.
<i>Въ Уѣздныхъ училищахъ.</i>			
Ахалцыхскомъ	6	62	1 Август. 1831 г.
Бакинскомъ	5	56	17 Янв. 1832 г.
Горійскомъ	5	122	24 Нояб. 1830 г.
Дербентскомъ	5	59	2 Январ. 1838 г.
Душетскомъ	5	87	1 Апрѣл. 1834 г.
Елисаветпольскомъ	5	115	8 Февр. 1833 г.
Кутавскомъ	7	304	1 Ноября 1830 г.
Нахичеванскомъ	5	71	25 Марта 1837 г.
Нухинскомъ	5	51	1831 года.
Сигнахскомъ	6	85	22 Марта 1831 г.
Телавскомъ	5	116	6 Ноябр. 1830 г.
Шемахинскомъ	6	110	12 Мая 1838 г.
Шушинскомъ	5	127	30 Декаб. 1830 г.
Эриванскомъ	5	118	11 Янв. 1831 г.
<i>Сверхъ того въ Тифлиси:</i>			
Въ 4-хъ частныхъ Пансіонахъ	15	168	«
<i>Въ Шемахѣ.</i>			
Въ частной школѣ	1	78	12 Марта 1841 г.
<i>Въ Александрополь.</i>			
Въ частной школѣ	3	77	21 Январ. 1843 г.
Всего	119.	2265.	—

XIX. Yüzyılda Kuzey Kafkasya'da öğretmen ve öğrenci sayı tablosu

EK IV

Aleksandra Rus-Müslüman Kız Mektebi. Müslüman kızları için dünyadaki ilk mektep.

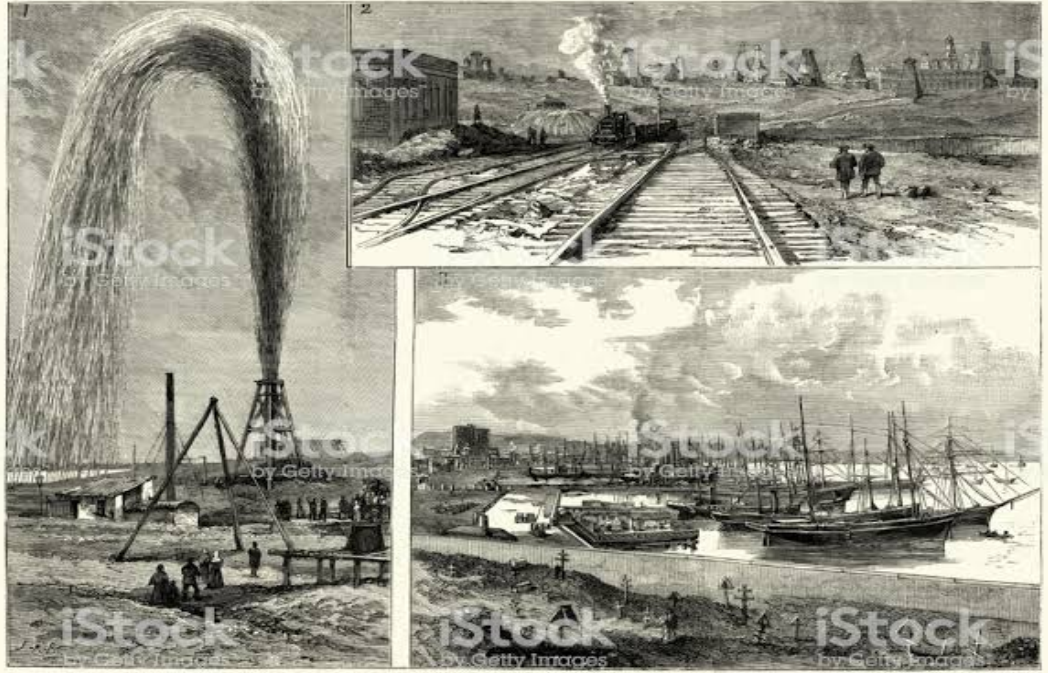
EK V

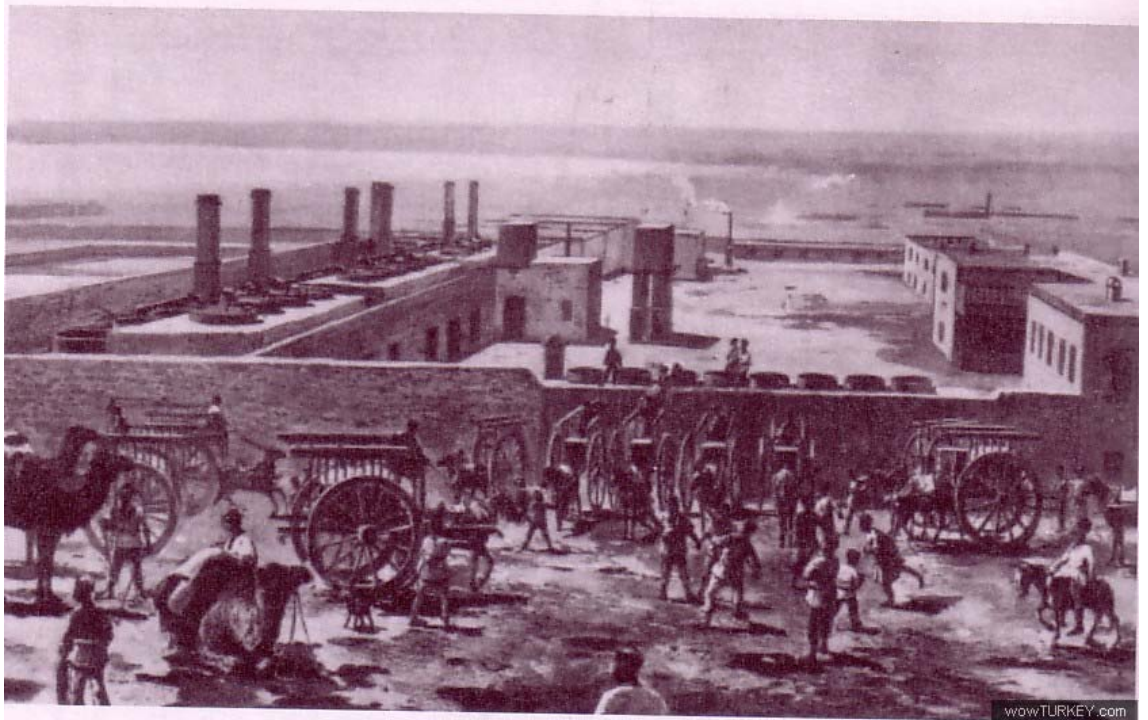
Hacı Zeynalabidin Tağıyev Müslüman Kız mektebinde öğretmenler ve öğrencilerle.

EK VI

THE PETROLEUM WELLS OF BAKU, ON THE CASPIAN SEA

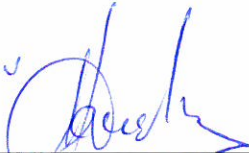
Bakü şehrinde petrol çıkarılması. Nobel kardeşlerinin Bakü'deki petrol şirketi.

ЕК VII

XVIII Yüzyılın sonu ve XIX Yüzyılın Başında Azerbaycan Hanlıkları

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Dadash		Mutallimov
Doğum Yeri ve Yılı	Azerbaycan/ Bakü		04.10.1985
Bildiği Yabancı Diller	Türkçe, Azerbaycan'ca		Rusça, Arapça
ve Düzeyi	Çok iyi		İyi
Eğitim Durumu	Başlama-Bitirme Yılı	Kurum Adı	
Lise	1992	2003	274 nolu Etibar Şireliev Orta Mektebi
Lisans	2003	2008	Bakü İslam Üniversitesi
Yüksek Lisans	2011	2013	Bursa Uludağ Üniversitesi
Doktora	2014	2018	Bursa Uludağ Üniversitesi
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama-Bitirme Yılı	Çalışan Kurumun Adı	
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayımlar	Dadash Mutallimov, Hanlıklar Döneminde Kuzey Azerbaycan'ın Osmanlı ile Siyasi İlişkileri, U.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:8, Bursa,2015, ss.155-177.		
Diğer			
İletişim (e-posta):	dadash_baki@hotmail.com		
Tarih İmza Adı Soyadı	29.03.2019 Doktora Mutallimov 		

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Dadash MUTALLİMOV
Tez Adı	AZERBAYCAN'IN OSMANLI, RUSYA VE İRAN İLE DİNİ İLİŞKİLERİ (XIX. YÜZYIL)
Enstitü	Sosyal Bilimler
Anabilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları
Tez Türü	Doktora
Tez Danışman(lar)ı	Dr. Öğr. Üyesi Şevket YILDIZ
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni Kısıtlama	☐ Patent Kısıt (2 yıl) ☒ Genel Kısıt (6 ay) ☐ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum.

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 29/03/2019

İmza :

